

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ БОҲТАР БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ:891.550

ТКБ: 83.3 Тоҷ

С- 69

Соқиева Парвина Зафаровна

Маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ
(дар мисоли дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа
(PhD), доктор аз рӯи ихтисоси 6D021400 – Адабиётшиносӣ
(6D021403 – Таърихи адабиёт, равобити адабӣ)

Роҳбари илмӣ: **Муҳаммадиев Алӣ**,
номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари илмии
Маркази мероси хаттии АМИ Тоҷикистон

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4-13
БОБИ I. НАЗАРИ НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ БА СУХАН, ШЕЪРУ ШОИРӢ ВА ЭҶОДИ БАДЕӢ	14-15
I.1. Сухан ва суханвар аз нигоҳи Низомии Ганҷавӣ.....	15-24
I.2. Каломи бадеӣ аз назари Низомии Ганҷавӣ.....	24-34
Хулосаи боби аввал.....	34-35
БОБИ II. МАҲОРАТИ ШОИРИИ НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ ДАР ДОСТОНҲОИ «ХУСРАВ ВА ШИРИН»-У «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»	36-62
II.1. Сохту муҳтавои достонҳо ва истифодаи ҳунари шоирӣ дар онҳо.....	36-62
II.2. Маҳорати симоофарии Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун».....	62-63
II.2.1. Симоҳои Хусрав ва Мачнун	63-70
II.2.2. Симоҳои Ширин ва Лайлӣ.....	70-82
II.2.3. Симои Фарҳод.....	82-88
II.2.4. Симоҳои ёридиҳандаи достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун».....	88-94
Хулосаи боби дуюм.....	95
БОБИ III. КОРБУРДИ ҲУНАРМАНДОНИИ ЗАБОНУ БАӢНИ БАДЕӢ ДАР ДОСТОНҲОИ «ХУСРАВ ВА ШИРИН» ВА «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»-И НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ	96-109
III.1. Забон ва ҳусни баён дар достонҳои ишқии Низомӣ.....	96-109
III.1.1. Корбурди санъати ташбеҳ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» - и Низомӣ.....	109-119
III.1.2. Истифодаи санъати истиора дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»- и Низомии Ганҷавӣ.....	119-125
III.1.3. Корбасти санъати муболиға дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»- и Низомӣ.....	125-129

Ш.1.4.Мавқеи талмеҳ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун».....	130-137
Ш.2. Истифодаи моҳиронаи истилоҳоти мусиқӣ дар «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун».....	137-149
Ш.3. Инъикоси андешаҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» -у «Лайлӣ ва Мачнун».....	149-168
Хулосаи боби сеюм.....	168
ХУЛОСАҲО	169-171
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	172-172
Руйхати адабиёт	174-190
Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия	173-174

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Абумухаммад Илёс ибни Юсуф ибни Закӣ Муайяд, маъруф ба Низомии Ганҷавӣ (1141-1209) аз бузургтарин устодони каломи бадеи форс-тоҷик ба шумор рафта, бо эҷоди осори панҷгонаи худ - «Хамса» ғановати адабиёти классикиро афзуда, мактаби хамсасароиро поягузорӣ кардааст. Низомии Ганҷавӣ «Хамса»-ро бо суханҳои ҳақимона, тасвирҳои шоирона, алфози дилписанд, симоҳои хотирмон, маонии бикру дилнишин, лафзи ширин, суvari хаёл ва ғайра оро дода, ба ин васила таваҷҷуҳи эҷодгарону муҳаққиқон, аз ҷумла тазкиранигорону адабиётшиносон, мусташриқин ва ҷо-ҷое муарриҳину санъатшиносонро ба худ ҷалб карда, сабабгори ба вучуд омадани садҳо асари илмиву тадқиқотӣ ва ибрази афкори мухталифу арзишманди илмӣ гардидааст [28, 7].

Дар ин осор доир ба маъхазҳо, ҷаҳонбинӣ, аз ҷумла симоҳои барҷастаи дostonҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Хусрав ва Ширин» ва дигар дostonҳои «Хамса», инчунин маҳорати эҷодии шоир, таҳайюлотии бадеии ӯ, забони баёну сабки эҷодкор ва ғ. мулоҳизаҳои арзишманди илмӣ баён ёфта, вабаста ба ҳамин то ҷое мақоми Низомии Ганҷавӣ дар назарияпардозии таърихи адабиёти форс-тоҷик муайян карда шудааст. Вусъати пайравию ҷавобияҳо ба «Хамса»-и Низомӣ аз Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) шуруъ шуда, баъдан Хочуи Кирмонӣ (1290-1354), Абдуррахмони Ҷомӣ (1414-1492), Алишери Навоӣ - Фонӣ (1441-1501), Абдуллоҳи Ҳотифӣ (1453-1520), Бадриддин Ҳилолӣ (тав. номаълум- 1529), Абдибеки Шерозӣ (1515-1580) то Шамсиддини Шоҳин (1858-1894), Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ (1865-1919) ва даҳҳо суханварони дигари форсизабону туркигӯй идома ёфтааст, ки худ далели бебаҳсу раднопазири ҳунари назарии эҷодӣ ва суханофаринии шоир аст.

Танҳо дар пайравии дostonи «Лайлӣ ва Мачнун»- и ӯ 147 дostonи ҳамном таълиф ёфтааст, ки ҷунин пайравию назирагӯйиро дostonсароии адабиёти классикӣ ёд надорад.

Ҳамаи ин муҳаққиқону донишмандон ва суҳаншиносонро водор кардааст, ки афкори худро роҷеъ ба шахсияти Низомӣ ва «Ҳамса»-и мондагори ӯ ибраз дошта, ҷаҳонбинӣ, маҳорати шоирӣ, сарчашмаҳои эҷодӣ, таҳайюлотӣ бадеӣ, ғасоҳату балоғати забону сабки баёни адибро муайян карда, мақоми адабии Низомиро дар қаламрави шеърӣ форс-тоҷик таъйин намоянд. Бо вучуди ин дари баҳсу таҳқиқ оид ба осори Низомӣ, ба вижа маҳорати шоирии вай, боз аст ва ногуфтаниҳои зиёде доир ба баъзе паҳлуҳои дарунмоӣ «Ҳамса» аз омӯзишу таҳқиқ дар берун монда аст.

Ҳамин тавр, мақсад гузошта шуд, ки дар диссертатсия доир ба маҳорати шоирии Низомии Ғанҷавӣ дар ду достони ишқӣ-романтикии вай - «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун» таҳқиқ сурат бигирад, ғӯшае аз паҷуҳиши низомишиносӣ пурратар ғардонидани шавад.

Аҳаммиати омӯзиши мавзуи мазкур зарурати паҷуҳиши маҷмуии достонҳои «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун»-ро ба миён овард, ки то ҳол роҷеъ ба ин масъала асари мукаммали ҷудоғонае ба таҳқиқ нарасидааст. Барои ҳамин омӯзиш ва таҳлилу баррасии маҳорати шоирии Низомии Ғанҷавӣ дар достонсароӣ ва аз ин дидгоҳ муайян намудани ҷойгоҳи ӯ доир ба пешниҳодҳои назарии эҷодӣ бадеӣ дар адабиёти форс-тоҷик зимни достонҳои «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун» яке аз масъалаҳои муҳим ва зарурии адабиётшиносии тоҷик ба шумор меравад, зеро ин ду достони «Ҳамса» баъди эҷод шудан на танҳо дар Шарқ шуҳрати хоса пайдо намуданд, балки, зиёда аз ин, дар раванди баъдинаи адабиёти халқҳои Шарқ низ бо пайдо кардани пайравони худ таъсири амиқ гузошта тавонистанд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Ҳарчанд то кунун дар бораи ҳаёту ғаболият ва «Ҳамса»-и Низомии Ғанҷавӣ, баҳусус достонҳои «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун» таҳқиқоти мукамал ва фарогири илмӣ аз ҷониби донишмандони дохилию бурунмарзӣ сурат гирифта бошад ҳам, вале мавзуи мавриди назари мо таҳқиқи алоҳидаро тақозо менамояд, ба ҳамин хотир мо паҷуҳишҳои муҳаққиқонро аз нигоҳи ҷуғрофӣ ба ҷаҳор даста (Аврупо, Ҳинд, Эрон ва кишварҳои Шуравӣ) тақсим намудем:

Аввалин тазкиранигоре, ки доир ба маҳорати шоирии Низомӣ дар ду достони ёдшуда ишораҳои андак, вале чолиб дорад, Муҳаммад Авфии Бухорӣ (1172-1236), муаллифи тазкираи «Лубоб-ул-албоб», мебошад. Вай дар ин бора мухтасару мушаххас чунин навиштааст: «Ал-ҳаким-ал-комил Низомӣ ал-Ганча. Низомии Ганча, ки ганчи фазоилро ба дасти баён барпошид ва хизонаи латифро бар фарқи чаҳониён нисор кард. Ибтикори латоифе, ки барои астори (ситр, парда) махзани асрор мутаворианд, агар рух барнамоянд, дилҳои ушшоқ бирабоянд ва тангчашмони маонӣ, ки дар Туркистони назми Мачнуну Лайлианд, агар парда аз рух барандозанд, уқули уқалои рӯзгорро шикор кунанд. Чун дар ширинсуханӣ бар сарири фазли Хусрав буд, қиссаи «Хусрав ва Ширин» чунон назм кард, ки равони Унсурӣ талхком шуд» [23, 396].

Тазкиранигори дигари форс-тоҷик Давлатшоҳи Самарқандӣ дар баробари ишораҳо оид ба рӯзгору осори Низомии Ганҷавӣ ба достони «Хусрав ва Ширин» таъя намуда, навишта буд, ки: «... ва чун қиссаи «Хусрав ва Ширин»-ро ба илтимоси Қизиларслон назм кард, силаи он китоб чаҳор деҳаи маъмури мазруъ суюрғоли шоир кард...» [23, 135]. Дар ин навишта аз ҳадяи шоҳи вақт бармеояд, ки достони «Хусрав ва Ширин» дар адабиёт ҷойгоҳи хоссаи худро дорад, ки дар ин бора дар бобу фаслҳои рисола ба таври муфассал сухан рафтааст.

Баъдтар Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) дар «Баҳористон»-и худ доир ба маҳорати суханвари Ҳаким Низомӣ чунин навиштааст: «Вай аз Ганча аст ва фазоилу камолоти вай равшан, эҳтиёҷ ба шарҳ надорад. Он қадар латоифу дақиқу ҳақиқ, ки дар китоби «Панҷ ганҷ» дарҷ кардааст, касеро муяссар нест, балки мақдур (имконпазир)-и навъи башар нест...» [29, 152]. Ин ҷо ҳам, бемуҳобо, ба баландии сухани Низомӣ ишора рафтааст. Дар ин қатор муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин Аҳмади Розӣ низ чун дигар тазкиранигорони пешин доир ба рӯзгору осори Ҳаким Низомӣ баҳс орофта, инчунин дар суханварӣ, минҷумла офаридани дostonҳои ишқӣ, бесобиқа будан, ҳатто зерӣ сояи осори ин суханвари беназир қарор гирифтани

достонҳои ишқии шоирони дигарро ёдрас шудааст, ки ин андешаҳо, албатта, ба маҳорати шоирии суханвари Ганча иртибот доранд [20, 226-235] ва дар кушодани мавзуи мавриди таҳқиқ мададгор хоҳанд шуд.

Дар осори пурарзиши мусташрикони аврупоӣ Э. Браун «Таърихи адабиёти Эрон. Аз Саной то Саъдӣ» [45] ва Ян Рипка «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» [156] оиди ҳаёту фаъолият ва ашъори Низомии Ганҷавӣ сухан рафтааст, ки таҳқиқоти мазкур барои низомипажухон маводи фаровони илмиро дар ихтиёр мегузорад.

Баъди ташаккули таҳаввули адабиётшиносии форс-тоҷик ва шарқшиносӣ дар атрофи рӯзгору осор, баҳусус достонҳои мавриди омӯзишу пажӯҳиш, мақолаву рисолаҳои зиёде таълиф шудаанд.

Оид ба ҳаёт, ашъор ва тарҷумаи асарҳои шоир мусташрикони рус таваҷҷуҳ зоҳир намуда, паҳлуҳои торики рӯзгор ва мавзӯҳои маснавиҳои шоирро рӯшан намудаанд. Дар ин миён Э. Е. Бертелс, ки ба унвони бузургтарин низомишиносӣ рус шинохта шудааст, роҷеъ ба рӯзгор, ҳалоқияти ҳунарии Низомӣ ва рисолае бо муқаддимаи арзишманд таълиф кардааст [137; 136; 42]. Инчунин, бо роҳнамоӣ ва пайравӣ аз вай бештари таҳқиқот ва тарҷумаҳо оиди Низомӣ ва «Хамса»-и ӯ дар кишварҳои Шуравӣ сурат гирифтааст, (Азбаски бештари пажӯҳишҳои муҳаққиқони Ҷаҳонӣ мо дар дохили диссертатсия истифода намудаем, бо зикри номи онҳо иктифо хоҳем кард.) ба монанди В.В. Бартольд [135], А.Н. Болдырев [44], В. Г. Белинский [41], А.А. Гаджиев [144], Г.М. Гулиев [145], М.Ю. Гулизаде [146], Г. Гусейнов [147], А.А. Алеаскарзаде [143], Г.Ю. Алиев [130; 131; 132] мебошанд.

Аз муҳаққиқони эронӣ бо тақя ба пажӯҳишҳо ва баррасиҳои Ваҳиди Дастгардӣ [12, 13] дар тадқиқи нусхаҳои мухталифи «Хамса» ва ба ҷоп ҳозир намудани матни интиқодӣ ба ҳамроҳи шарҳи бархе аз абёт ва нақду назарҳо метавон ном бурд. Донишмандон С. Нафисӣ дар мақолае «Шарҳи аҳвол ва осори Низомӣ» [75], А. Зарринқӯб «Пири Ганча дар ҷустуҷӯи ноқучообод» [50], Бароти Зинҷонӣ «Суварии ҳаёл дар Хамса» [56] Яҳёи Шайдо «Низомии

Ганчавӣ шоири покдоман ва баландтабъ» [111] роҷеъ ба маҳорати шоирии Низомии Ганчавӣ ишора намудаанд. Дар ин самт бархе аз адабпажухон ба умумигӯӣ даст задаанд. Чунончи Алиакбар Шаҳобӣ, ки аз низомишиносони маъруф аст, дар китоби худ «Низомӣ – шоири дostonсаро» навиштааст, ки: «Низомӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки фанни ӯ шоирӣ будаву қарехаву истеъдоди худододе доштааст... Табъи ӯ дар ниҳояти тавоноӣ ва саршорӣ ва қудрату тахайюлу ибтикораш дар камоли вусъат аст»... [36, 32].

Муҳаққикони дигари Эрон Забехуллоҳи Сафо дар китоби «Таърихи адабиёт дар Эрон» [97] ва Назмии Табрeзӣ «Дувист суханвар ё Тазкират-уш-шуарои манзуму мансур» [106] дар баробари зикри ҳаёту фаъолияти Низомӣ ба баъзе нақду баррасиҳои дostonҳои «Хамса» пардохтаанд.

Таҳқиқи доктор Родфари Абулқосим «Китобшиносии Низомӣ» [91] дар низомипажухӣ беназир ва қобили таҳсин мебошад, ки тамоми осору мақолотеро, ки роҷеъ ба Низомӣ таълиф шудааст, ҷамъоварӣ ва тадвин намудааст.

Шиблии Нуъмонӣ баҳси муҳаққиконро дар боби Низомӣ дар «Шеър-ул-ачам» бо забони урду ва кори муаллифони рисолаҳои арабиرو ҷамъбаст намудааст [80].

Дар Тоҷикистон дар бораи рӯзгор ва осори Низомӣ пажухишҳои арзишманде дар шакли мақолот ва осори илмӣ аз ҷониби донишмандоне амсоли С. Асадуллоев [133], А. Афсаҳзод [36], Х. Таджибоев (Муродӣ) [159], С. Мирзоев [66], А.М. Хуросонӣ, Р. Мусулмониён, З. Аҳрорӣ [38], Б. Мирсаидов [67], Ш. Музаффарова [152] ва дигарон мунташир шудааст, ки дар равиши қор мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Таҳқиқи илмии баёншуда дар мавзуи «Маҳорати шоирии Низомии Ганчавӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ҳаматарафа омӯхта нашуда, ба пажухиши ҷиддии монографӣ дар адабиётшиносии тоҷик ниёз дорад. Аз ин рӯ, аз нигоҳи илмӣ арзёбӣ кардани маҳорати шоирии ин суханвари тавоно зимни омӯзиши дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» аҳаммияти назарӣ ва амалӣ дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Мавзуи таҳқиқот бо барномаҳои таълимӣ ва илмӣ самти филологӣ робитаи ноғусастани дошта, таҳқиқи диссертатсионии мо дар доираи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», мувофиқ ба самти «Таҳқиқ, пажӯҳиш ва таҳияи зиндагинома, мероси адабӣ ва афкори адабиву назарии суҳанварон ва мутафаккирони классики форс-тоҷик» анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Моҳияти пажӯҳиши моро масъалаи арзёбии ҳунари шоирии Ҳаким Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ташкил менамояд. Бо назардошти фарогирии масъалаи ёдшуда таҳқиқи махсусиятҳои адабию бадеӣ ва услубии достонҳои мавриди назар аз нигоҳи маҳорати адабӣ муҳимтарин ҳадафи рисола аст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсад диссертант дар назди худ чунин вазифаҳоро гузоштааст:

- исбот намудани мубрамии мавзуи пажӯҳиш, сабаби интиҳоби он, нишон додани дараҷаи омӯзиши мавзуи таҳқиқ, муайян кардани ҳадафи таҳқиқ ва навгониҳои он;
- баррасӣ ва муайян намудани андешаҳои Низомӣ оид ба суҳану суҳанвар;
- таҳлил ва арзёбии каломӣ бадеъ аз диди Низомӣ;
- корбасти анвои қофия дар «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»;
- таҷдиди назар намудани пажӯҳишҳои низомишиносӣ ва дарёфти масъалаҳои омӯхтанашудаи он;
- шинохти афкори назарӣ-адабӣ ва интиқодии Низомӣ дар «Хамса»;
- таҳқиқи ҳунари шоирии Низомӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»;
- корбурди саноеи лафзӣ ва маънавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»;

- натиҷагирӣ аз хулосаҳои таҳқиқот роҷеъ ба ҳунари шоирии Низомӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун».

Объекти таҳқиқотро «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, ки тавассути донишмандони дохилию бурунмарзӣ таҳия ва тасхеҳи интиқодӣ шудааст, ҳамчунин, осори назарии донишмандоне, ки бевосита ба дostonҳои Низомии Ганҷавӣ, аз ҷумла «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» таълиф шудаанд, ташкил медиҳад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот. Муайян намудани маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар ҷараёни навиштани диссертатсия аз усулҳои тадқиқоти адабиётшиносону шарқшиносони ватаниву хориҷӣ, ҷун Ҳ.Этге, Э.Браун, Е.Э. Бертелс, В.М. Жирмунский, Ян Рипка, Г.И. Ломидзе, И.С. Брагинский, М.Н. Османов, Ғ.Алиев, Б.Фурӯзонфар, З.Сафо, Б.Занҷонӣ, А.Зарринқӯб, А.Давронов, Р.Мусулмонқулов, А.Афсаҳзод, Х.Шарифов, Х.Мирзозода, А.Насриддин, Н.Салимов, М.Ҳоҷаева, У.Ғаффорова, И.Икромов, Н.Нуров, А.Шаҳобӣ, А.М. Хуросонӣ ва дигарон истифода шудааст.

Пойгоҳи таҳқиқотро синфхонаҳои Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», конференсияҳои донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик ва дар низомишиносӣ дар шакли кори алоҳида ва фарогири илмӣ маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои ишқии «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун», ки аз бисёр ҷиҳат ба ҳам монандиҳо доранд, мавриди таҳқиқи густардаи муаллиф қарор гирифтааст. Ҳамчунин, бо диди тоза наздик шудан ба сохту муҳтавои дostonҳои зикршуда, симоҳои амалкунандаи онҳо, забону сабки баёни шоир дар дostonсароию сюжетсозӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ, истилоҳоти мусиқӣ,

андешаҳои ахлоқии эҷодкор ва ғайра, ки аз маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ башорат медиҳанд, аз навгониҳои диссертатсия доништа мешаванд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Низомии Ганҷавӣ аз шоирони муқтадир дар сурудани дostonҳои ишқист, ки мо инро аз дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и ӯ ба мушоҳида гирифтаем. Барои муайян намудани маҳорати эҷодии Низомӣ, пеш аз ҳама, назари ӯ ба суҳан, шеърӯ шоирӣ ва эҷоди бадеӣ, инчунин талаботе, ки ӯ ба суҳанварон пеш мегузорад, муайяну таҳқиқ гардид.

2. Сохту муҳтавои дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ва тарзи симоофарии Низомии Ганҷавӣ дар онҳо аз омилҳои ҳастанд, ки маҳорати суҳанварии шоирро дар суҳанофаринӣ ба зухур овардаанд.

3. Симоҳои асосии дostonҳои зикршуда дар мисоли Ширину Лайлӣ, Хусраву Мачнун ва Фарҳоду Шопур дар муқоиса таҳлилу баррасӣ гардида, дар ин замина маҳорати шоир муайян карда шуд.

4. Муайян намудани хусусиятҳои бадеӣ ва забонии дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» дар алоқамандӣ бо мундариҷа ва устухонбандии асарҳои лирикӣ-романтикӣ аз нуқоти калидии пажӯҳиш аст, ки дар рӯшан кардани ҳунари суҳанварии шоир нақши бориз дорад.

5. Ҳусни баёни шоир бар пояи ташбеҳ, истиора ва муболиға муайяну мушаххас гардида, дар зимни он санъати талмеҳро низ дар дostonҳои мавриди назар ба риштаи таҳқиқ кашидем, ки мачмуан ба ҳунари суҳанофаринии шоир иртиботи ногузастанӣ доранд.

6. Таҳқиқи истилоҳоти мусиқӣ дар дostonҳои мазкур аз дониши фарогири Низомӣ дар соҳаи мусиқӣ шаҳодат медиҳад.

7. Мавридҳои муайяну лаҳзаҳои мушаххаси дostonҳо ва паёмҳои шоиронаи Низомӣ таъйинкунандаи дониш, истеъдод ва ҳунари адиб ба шумор меоянд, ки дар ҷараёни таҳқиқ авлабият пайдо намуданд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонад дар омӯзишу пажӯҳиши баъзе аз ҷузъиёти норавшани эҷодиёти

Ҳаким Низомии Ганҷавӣ, таълифи рисолаҳои дигари илмӣ бахшида ба суҳанвари Ганҷа, таълифи қорҳои курсӣ ва рисолаҳои хатм дар факултаҳои филологияи тоҷик, таълиму тадриси адабиёти классикии форс-тоҷик, курсҳои махсуси омӯзишӣ оид ба низомишиносӣ барои донишҷӯён ҳамчун маводи муфид қарор бигирад ва хидмати амалӣ намояд. Мурочиат намудан ба ин паҳлуи камомӯхтаи дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и ин эҷодкори асил дар марҳалаи ҳозираи адабиётшиносии тоҷик, яъне баъд аз соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, дорoi аҳаммияти вижа буда, дар тарбияи ахлоқии ҷомеа ва баланд бардоштани диди эстетикӣ мардум саҳми муҳим дошта метавонад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои пажӯҳиш дар дарсҳо ва курсҳои махсуси лексионӣ амалии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» истифода шудааст. Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2017-2022) аз тарафи диссертант мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ – «Маҳорати Низомии Ганҷавӣ (дар мисоли дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун») бо шиносномаи ихтисоси 6D021400- Адабиётшиносӣ (10.01.01. - Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқ. Диссертант дар муддати ба ҳайси магистр ва доктор PhD-и таҳсил қарданаш ба пажӯҳишу баррасии афкори назарӣ-адабӣ ва интиқодии Низомии Ганҷавӣ пардохтааст. Инчунин, таҳқиқоти илмӣ ва мақолаҳоерo, ки роҷеъ ба дostonҳои «Хамса» ва маҳорати шоирии Низомӣ аз ҷониби донишмандон нигошта шудаанд, мавриди таҳқиқ қарор додааст. Натиҷаҳои бадастомада дар диссертатсия маҳсули пажӯҳиши шахсии муаллифанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии

«Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (№10, 30.04.2021), чаласаи васеи Шӯрои олимони факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (№9, 20.04.2022) мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз рӯйи мавзуи таҳқиқ маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Бардоштҳои Мирзо Турсунзода аз «Хамса»-и Низомии Ғанҷавӣ» (Душанбе, 2021) ва байналмилалӣ «Афкори интиқодии Низомии Ғанҷавӣ дар «Хамса» (Хучанд, 2022) ироа гардидааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқ дар 8 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионӣ Вазорати маориф ва илми ФР ба таъбиқ расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб (ҳар боб иборат аз фаслҳо ва зерфаслҳо), хулоса ва феҳрасти адабиёти истифодашуда иборат буда, дар маҷмӯъ 189 саҳифаи компютериро ташкил мекунад.

БОБИ I. НАЗАРИ НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ БА СУХАН, ШЕЪРУ ШОИРӢ ВА ЭҶОДИ БАДЕӢ

Ҳақим Низомии Ганҷавӣ на танҳо дар шеъри замони худ, балки дар таърихи афкори адабию иҷтимоии тамоми халқҳои Осиёи Миёна ва Осиёи Наздик чун бунёдгузори дostonҳои ишқӣ шинохта шудааст. Ӯ бо сохтани сахнаҳои бадеиву офариниши ҳунарҳои таҷассумӣ дар шеър монанди рассоми мохирест, ки бо сухан тасвиру наққошиҳои хотирмон офаридааст. Ин равиши эҷодии шоири маъруф, ба қавли адабиётшиносону шарқшиносон, дар адабиёти классикии форс-тоҷик беназиру нотақрор маҳсуб меёбад. Забехуллоҳ Сафо рoҷеъ ба яке аз наовариҳои Низомӣ навиштааст: «Танҳо шоире, ки то поёни қарни шашум тавонист ин навъ аз шеър, яъне шеъри тамсилро дар забони форсӣ ба ҳадди аълои тақомул бирасонад, Низомӣ аст» [97, 807]. Яҳёи Шайдо ин андешаи Забехуллоҳ Сафоро тақвият дода, менависад, ки «то ба имрӯз шоиреро наметавон дарёфт, ки қаламаш дар тахайюл ва сахнагардонӣ ба ин поя расида бошад» [123, 115]. Ҳамин муҳаққиқ «тахаллуси «Низомӣ»-ро аз ҳазору як номи Худо гирифта» [123, 115] медонад ва агар тахаллуси шоирро бо ҳуруфи абҷад ҳисоб намоем, шумораи 1001 мебарояд ва гуфтаанд, ки Худованд низ дорои 1001 ном асту он ба Низомии шоир дар гуфтани сухани манзум шафоат кардааст.

Омӯзишу пажӯҳиш ва муайян намудани назари адабии Низомии Ганҷавӣ барои таҳқиқи ташаккул ва таҳаввули афкори эстетикӣ шоирони форс-тоҷик, ки имрӯз доир ба он тавачҷуҳи камтар зоҳир гардидааст, аҳаммияти вижаро доро мебошад. Ҳақим Низомӣ ҳамчун суханвари муқтадири асри XII дар «Ҳамса»-и худ, ки аз маснавии «Махзан-ул-асрор» (камобеш 2260 байт), дostonҳои «Хусрав ва Ширин» (дар нашрҳои гуногун аз 6220 то 6500 байт), «Лайлӣ ва Мачнун» (дар ҷопҳои гуногун аз 4020 то 4600 байт), «Ҳафт пайкар» (дар нусхаҳои қаламӣ ва ҷопии он аз 5090 то 5130 байт) ва «Искандарнома», ки аз қисматҳои «Шарафнома» ва «Иқболнома» (камобеш 10050 байт) иборат аст, нуқтаи назари худро на танҳо нисбат ба назму наср баён кардааст, балки вай афкори танқидӣ-эстетикӣ суханварони

пешинро эҷодкорона фаро гирифта, онро вобаста ба талаботи замони худ ва дараҷаи онвақтаи фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсӣ ҳадаллимкон тавонистааст, ки рушду такомул диҳад. Агар аз ҳамин нуқтаи назар ба гуфтаҳои Низомии Ганҷавӣ наздик шавем, дармеёбем, ки омӯзишу пажӯҳиши ҳамаҷонибаи илму адаби гузашта, аз он ҷумла пайдоишу инкишофи нақди адабии форсии тоҷикӣ, дар умум, ва назариёти адабию эстетикӣ намояндагони барҷастаи он, хосатан, ба мутахассис имконият медиҳад, ки вазъияти кунунии адабиётшиносии тоҷикро ҳар чи дурусттар фаҳм намуда, ояндаи онро бештар аз пештар тасаввур намояд.

Бояд гуфт, ки доир ба ақидаҳои танқидӣ- эстетикӣ адабии Ҳаким Низомии Ганҷавӣ баъзе қайду ишораҳо дар таҳқиқоти донишмандону муҳаққиқон дида мешавад [6; 15; 14; 131; 34; 36; 40; 50; 55; 64; 68; 75; 80; 84; 98; 117; 176]. Аммо ин маънои онро надорад, ки дар таҳқиқоти фавқуззикр паҳлуи мазкури ҳунари эҷодии шоир пурра ҳаллу фасл шудааст. Бо вучуди ин, дар он андешарониҳо нисбат ба диди танқидии Низомии Ганҷавӣ ба сухан ва ба эҷоди бадеӣ, баҳусус осори манзум, муҳокимаронӣ шудаву мулоҳизаҳои диққатҷалбкунанда низ мавҷуданд, ки дар ин боб раҳнамои бевоситаи мо хоҳанд шуд.

I.1. Сухан ва суханвар аз нигоҳи Низомии Ганҷавӣ

Ҳаким Низомии Ганҷавӣ бо таъби Худодод, ки он ҳам на ҳама касро муяссар мешавад, ба қиссагӯӣ пардохта, чехраҳои тобон офаридааст ва дар ин замина ҳикмати зиндагиро барои хонандагон баён намуда, тавассути сухани пурмухтавои худ роҳи саодатро дар зиндагӣ баҳри эшон нишон додааст. Пас сухан чист? Албатта, дар ин бора ҳакимону донишмандони дунёи қадим, Юнони бостон, даврони Эҳё (ренесанси Рум), абармардони адабу фарҳанги Шарқу Ғарб ба ин ё он муносибате андешаҳои хеле зиёд гуфтаанд, ки тафсилоташ аз ёрои мо берун аст. Бо дарназардошти ин, суханро кӯтоҳ намуда, ба таърифи Алиакбари Деххудо дар «Луғатнома», ки мувофиқи матлаб аст, тавачҷуҳ мекунем. Деххудо навиштааст, ки: «Сухан- тарҷумаи калом ва муродифи гуфтор. Матбуъ, диловез, дилпазир, дилафрӯз,

дилфурӯш, пухта, парварда, пок, обдор, нозук, бикр, тоза, кӯтаҳ, чонгудоз...» [168, 354-361]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бошад, сухан ба ду маънӣ омадааст: «Сухан, аввал, гап, калом, гуфтор ва сонӣ, нақл, ривоят, саргузашт» [175, 282]. Ҳар дуи ин таъриф оид ба сухан бо мисолҳои боэътимод аз гуфтаи адибону донишмандон, баҳусус суханварони форс-тоҷик, шарҳу тафсир дода шудаанд.

Аз ҷумла, дар шеърҳои Одамушшуаро Рӯдакӣ ва шоирони ҳамасри ӯ, Ҳаким Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Ибни Сино, инчунин дар осори шоироне чун Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Шайх Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дахҳо соҳибқалами сеҳргуфтор дар бораи сухан ишора ва андешаҳои мавҷуданд. Масалан, Абушақури Балхӣ дар баҳои сухан мегӯяд:

Шунидам, ки бошад забони сухан
 Чу алмоси буррову теғи куҳан.
 Сухан бифканад минбару дорро,
 Зи сӯроҳ берун кунад морро
 Сухан захру позаҳру гарм асту сард,
 Сухан талҳу ширину дармону дард [1, 152].

Тавре аз ин мисол бармеояд, эҷодкор ё муҳаққиқ дар баробари нишон додани мақоми баланду арҷманди сухан ва таъсири он ба хонанда, аҳаммияти вижаи тарбиявӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ доштан, яъне дармонбахш будани онро маҳсус, базарба қайд менамояд. Шоир дар ин қитъаи шеър суханро ба ду навъ тақсим кардааст; яке суханест, ки монанди захр талҳу сард мебошад дардовару зиёнрасон аст ва дувумӣ мисли позаҳр гарму ширину дармонпазир. Албатта, аз сабки баёни шоир бармеояд, ки ӯ ҷонибдори навъи дувуми сухан ва ҳамин навъ суханро талқин менамояд. Дар ҳақиқат сухан бояд он навъ бошад, ки, ба таъбири мардумӣ, бо гармии худ оҳанро мум созад.

Яке аз ҷунин адибони қодирсухан Ҳаким Низомии Ганҷавӣ мебошад, ки дар саросари «Ҳамса» баробари амалан ба воситаи сухан асари бадеӣ

офаридан ба чиҳатҳои назарии он ҳам ҷиддан таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Ӯ низ чун адибону мутафаккирони пешини худ, қабл аз ҳама, ба андозае ба таърифу ситоиши сухан пардохта, онро дар боби «Ситоиши сухан ва ҳикмату андарз» аз достони «Ҳафт пайкар» мушаххас намудааст:

Он чи он ҳам нав асту ҳам куҳан аст,
 Сухан асту дар ин сухан сухан аст.
 З-офариниш назод модари «кун»,
 Ҳеч фарзанди хубтар зи сухун [16, 226].

Низомии Ганҷавӣ, пеш аз ҳама, суханро «нав»-у «куҳна» медонад ва онро шарҳ дода мегӯяд, ки «дар ин сухан сухан аст», яъне ин гуфта муаммои худро дорад. Куҳан будани сухан аз он ҷост, ки сухан баробари пайдоиши инсоният, ки гузаштаи он ҳанӯз дар илм ба таври бояду шояд муайян карда нашудааст, пайдо шуда буд. Ва беҳтарин фарзанде, ки модари ҳастӣ, мавҷудият, ҳаёт, вучуд, зиндагӣ офарид, сухан мебошад. Пас, таърихи башарият ниғаҳдорандаю баёнғари сухан буда, сухан ба қавли Низомии Ганҷавӣ некутарин ва пойдортарин ёдгори одамизод аст. Ӯ дар достони «Ҳафт пайкар» ба ин натиҷа мерасад:

Бингар, аз ҳар чи офарид Худой,
 То аз ӯ ҷуз сухан чӣ монд ба ҷой?
 Ёдгоре, к-аз одамизод аст,
 Сухан аст, он дигар ҳама бод аст [16, 226].

Низомии Ганҷавӣ ҳамчун адиби фарзона аз рӯйи хирад ба сухан баҳои арзишманд додааст. Инчунин, шоир доир ба калом, ки дар ҷомеаи инсонӣ воситаи муносибати иҷтимоӣ, аслиҳаи баёни асрори маънавӣ ва эҳсосоти дили одамон аст, андешарониҳо кардааст. Вай суханро дар тарозуи ақл бо «гавҳар» бармекашад, ҳатто аз он ҳам болотар мегузорад, инсонҳо ба воситаи он тамоми боигариҳои моддӣ ва сарватҳои маънавиро ба вучуд меоваранд. Ба андешаи борикбини ӯ:

Сухан гавҳар шуду гӯянда ғаввос,
 Ба саҳтӣ дар каф ояд гавҳари хос.

Зи гавҳар гуфтан устодон ҳаросанд,
Ки қиматмандии гавҳар шиносанд [14, 39].

Мақому ҷойгоҳи сухан дар назари Низомии Ганҷавӣ ниҳоят баланд буда, он «ҳозини ганҷхонаи ғайб аст». Муҳаққиқи тоҷик Р. Ҳодизода роҷеъ ба мабоҳиси мавриди назар чунин овардааст: «...Сухан зодаи як қувваи Илоҳист, аммо ин қувваи бузургу муқаддас ба инсон барои ифодаи дунёи маънавии ӯ дода шудааст. Инсоният бе сухан аз маънавиёти руҳӣ маҳрум аст, бе маънавиёт инсон аз ҷумлаи махлуқҳоест, ки танҳо ба хӯрду хоб зиндаанд» [122, 32]. Ба ин маънӣ, ба боби «Гуфтор дар фазилати сухан»-и маснавии «Махзан-ул-асрор»-и шоир метавон назари амиқ равона намуд [15, 40-41].

Вақте Низомии Ганҷавӣ дар сифати сухан ҳарф мезанад, вай дар бораи сухане мегӯяд, ки судманд бошад, гӯяндаашро баландмартаба созад, дар ҷомеа ба обрӯӣи гӯяндааш обрӯӣ афзояд, вагарна ҳочати худро бо сухан муаррифӣ кардан нест. Ин эҷодкори бузург дар «Хамса»-и худ дар ҳама ҳолат меҳаҳад, ки асари ӯ аз нуқай назари бадеиёт писандидаву олий эҷод гардад. Ҳамин аст, ки мавсуф буду шудаашро дар расидан ба мақсад сарф ва баъзан ба идеали ҳаётӣ, иҷтимоӣ ва зебоишиносии худ гузашт ҳам менамояд, ки инро дар симои Искандари идеалӣ офаридани шоир дармеёбем. Аз ин нуқтаи назар бо таҳлили ҷаҳонбинӣ ва шахсияти эҷодкор қаноатманд нагардида, ғояи асари бадеӣ ҳамаҷониба таҳқиқ ва асосҳои ҳаётию таърихӣ он ба дурустӣ муайян карда шавад. Ҳадафи Низомии Ганҷавӣ низ дар офаридани эҷоди бадеӣ ҳамин будааст. Дар достони «Искандарнома», ки аз достонҳои панҷуми «Хамса» мебошад андешаҳои иҷтимоӣ шоир бештар дар он ҷой дода шудааст, чунин омадааст:

Сухан гуфтан он гаҳ бувад судманд,
К-аз он гуфтан овоза гардад баланд.
Чу дархурди гӯянда н-ояд ҷавоб,
Сухан ёва кардан набошад савоб [17, 32].

Дар мисоли болоӣ боз метавон ин бардоштро намуд, ки бояд эҷодкор зехни худро дар гуфтани калом ва калима аз ғалат нигоҳдошта тавонад, то

шунавандаро ба сӯи бeрoҳa набараду баръакс созанда бошад. «Адибони бузург мувофиқи талаботи замона дар назди адабиёт талаботи навро гузоштанд. Бояд гуфт, ки талаботи мазкур ба ҳодисаи пайдоиш ва раvнақи афкори фалсафӣ, таълимоти тасаввуфӣ ва ирфонӣ, мазҳаб ва ҷараёнҳои гуногун алоқаи қавӣ дорад. Зеро ки аз охириҳои асри XI сар карда, баъд дар асрҳои XII-XIII, XIV дар адабиёти бадеии форс-тоҷик таъсири фалсафа, таълимоти тасаввуфӣ ва ирфонӣ зӯр мегирад. Чунонки аз таърихи адабиёт ба мо маълум аст, адибони зиёде аз қабилҳои Носири Хусрав, Низомии Ганҷавӣ, Саной, Хайём, Хоқонӣ, Аттор ва дигарон афкори фалсафии худро дар асарҳои бадеияшон ифода кардаанд» [95, 54].

Сухан аз он ҷиҳат барои Низомии Ганҷавӣ гаранҷимат, мукаррам ва бебаҳост, ки шоир ба воситаи он тамоми эҳсосоти қалбии худ, фикрҳои бикр ва ба ҷашми дигарон нонамоёнро баён намудааст. Шоир дар достони «Хусрав ва Ширин»-и хеш суханро чун ҷон азиз доништааст:

Сухан ҷон асту ҷондоруи ҷон аст,

Магар чун ҷон азиз аз баҳри он аст [15, 156].

Низомии Ганҷавӣ бо ин гуфтаҳо кӯшиш карда, ки суханро ба хидмати мардум равона созад ва қуввати қудрати суханро дар ҳидоятгар будани он ба роҳи рост қабул дорад ва сухани беайбро меписандад. Чунончи:

Сухане, к-ӯ чу рӯҳ беайб аст,

Хозини ганҷҳои ғайб аст [16, 226].

Низомии Ганҷавӣ вақте дар бораи сухан ҳарф мезанад, ҳамеша ба сифату фазилатҳои неки он тавачҷӯш дорад. Вай инро пеш аз эҷоди «Хамса»-и худ дуруст дарк карда будааст, ки дар оғози маснавии «Махзан-ул-асрор», дар боби «Гуфтор дар фазилати сухан» ба таври муфассал ба назм оварда, аз ҷумла мегӯяд:

Пардаи хилват чу барандохтанд,

Ҷилваи аввал ба сухан сохтанд.

Ҷунбиши аввал, ки қалам баргирифт,

Ҳарфи нахустин зи сухан даргирифт.

То сухан овозаи дил дарнадод,
 Чон тани озода ба гил дарнадод.
 Чун қалам омад-шудан оғоз кард,
 Чашми чаҳонро ба сухан боз кард.
 Бе сухан овозаи олам набуд,
 Ин ҳама гуфтанду сухан кам набуд [15, 40].

Ба андешаи шоир, сухан чизе нест, ки бо он ҳар кӣ хоҳад, бозӣ кунад. Онҳое метавонанд бо сухан сару кор дошта бошанду аз он истифода намоянд, ки қадру қимату созанда будани суханро медонанд ва онро бар манофеи ҷомеа истифода карда метавонанд. Қалами офариниш дар нахустин чунбиш суханро нигошт ва аввалин хилват ба чилват даромад, ин сухан будааст. Сухан ба овози дилписанд то ҷонро овоз надод, ҷон розӣ ба вуруд дар пайкари гил нашуд. Кори шоир дар офариниши шоирона пайравӣ аз кори Худо аст. Ё низ офаринандаи сухан аст, зеро шоир ба маънои дорандаи бинишу дониш аст. Чаҳон чизе нест, магар дарёфти мо аз он чи вучуд дорад, агар дарёфткунандае набошад, вучуди чаҳон маъно надорад. Дар ин маврид чаҳонбинии эҷодкор мавқеи алоҳида дорад, ки Низомии Ганҷавӣ инро борҳо таъкид кардааст.

Ҳамчунин, Низомӣ дар «Махзан-ул-асрор» ба мақому мартабаи шоирон баҳои баланд дода, шоиронро ба булбулоне бар тахти арш нишаста, нағмасарой мекунад, ташбеҳ намудааст. Бинобар ин, онҳо бо мардуми дигар ҳамонандӣ надоранд:

Булбули аршанд суханпарварон,
 Боз ҷӣ монанд ба он дигарон.
 З-оташи фикрат чу парешон шаванд,
 Бо малак аз ҷумлаи хешон шаванд [15, 42].

Вожаи суханвар дар «Луғатнома»-и Алиакбари Деҳхудо ба маънии «шоир» ва «сухандон» [168, 357] омадааст ва вақте Низомии Ганҷавӣ рочеъ ба суханвар чизе гуфтани мешавад, ҳамин маъниро риоя кардааст. Барои

дурустии далел бояд гуфт, ки Деххудо ҳатто баъди шарҳи худ ҳамоно аз Низомӣ ин шоҳидро овардааст:

То нагӯӣ суханварон мурданд,
Сар ба оби сухан фурӯ бурданд.
Чун барӣ номи ҳар киро хоҳӣ,
Сар барорад зи об чун моҳӣ [168, 357].

Низомии Ганҷавӣ дар ҳамаи достонҳои «Ҳамса», баҳусус «Искандарнома», хотирнишон менамояд, ки суханҳои хубу гуфтаҳои марғуб сода ба даст наомада, балки он ҳама натоиҷи дониши зиёду андешаҳои амиқ, заҳмати пайваста, машаққатҳову ҷоннисориҳои ӯст:

Бад-ин дилфиребӣ суханҳои бикр
Ба саҳтӣ тавон зодан аз роҳи фикр [14, 5].

Паҳнои сухан чун паҳнои ҷаҳон бекарон аст. Дар ҷаҳони бекарон неку бади зиёд, пухтаву хоми бешумор, сарсабзиву хору хас бениҳоят дучор меоянд. Сухан ҳам ин ҳамаро дорад. Аз ин рӯ, суханварро зарур аст, ки дар суханофаринӣ сараро аз сақат чудо карда тавонад, аз некиву пухтаву сарсабзӣ гӯяд ва зиёда аз ин:

Кам гӯю гузида гӯӣ чун дур,
То 3-андаки ту ҷаҳон шавад пур.
Лоф аз сухани чу дур(р) тавон зад,
Он хишт бувад, ки пур тавон зад.
Як даста гули димоғпарвар
Аз сад хирман гиёҳ беҳтар.
Гар бошад сад ситора дар пеш,
Таъзими як офтоб аз он беш.
Гарчи ҳама кавкабе ба тоб аст,
Афрӯхтагӣ дар офтоб аст [16, 38].

Шоир чиддан таъкид менамояд, ки:

Бо ин ки сухан ба лутф об аст,
Кам гуфтани ҳар сухан савоб аст [16, 38].

Суханвар дар баробари доно будану донистан бояд чою мавкеи худро дар сухан гуфтан донад. Дар ин маврид донистан, агар як тарафи масъала бошад, онро аз рӯи ақлу хирад, дар мавкеи зарурӣ истифода намудан, паҳлуи дигари масъала мебошад. Аз ин рӯ, дар сухан гуфтан ва бамаврид гуфтан суханварро ҳушёрӣ мебояд, то бемавкӯе сухан гуфта, обрӯи худро нарезад. Дар достони «Искандарнома» омадааст:

Сухан то напурсанд, лаб баста дор,
 Гуҳар нашканӣ, теша оҳиста дор.
 Напурсида ҳар к-ӯ сухан ёд кард,
 Ҳама гуфтаи хеш барбод кард.
 Сухан гуфтан он гаҳ бувад судманд,
 К-аз он гуфта овоза гардад баланд.
 Даҳанро ба мисмор бардӯхтан,
 Беҳ аз гуфтану гуфтаро сӯхтан! [17, 22].

Ин сатрҳо танҳо панду насиҳат набуда, балки Низомии Ганҷавӣ хуб медонист, ки бо қувваи тавоноии сухан инсонҳо метавонанд ҳам корҳои некро анҷом диҳанд, ҳам ҳамнавъонро ба сӯйи осудагиву созандагӣ ҳидоят намоянд ва ҳам, ба ин васила, дар ҷомеа обрӯю эътибор пайдо намоянд. Ва суханвар ҳамон вақт соҳибэҳтиром мегардад, ки суханаш ба дилҳо таъсир расонад ва дилҳоро ба самти кори хубу мақбул равона созад.

Пас, барои Низомии Ганҷавӣ, пеш аз ҳама, сухан қадру қимати вижа дорад, зеро ӯ танҳо бо сухан метавонад андешаҳои худро нисбат ба зиндагӣ ва ҷомеаи хеш баён намояд, хулосаҳои зиндагисозро на танҳо барои замону ҳамзамононаш, балки ба баъдинагон ҳам огоҳона талқин намояд. Сухан барои ӯ «пӯлод», «сиккаи зар», «теғи буррон», «гавҳар», «бебаҳо», «ҷароғи раҳнамо», баробари «ҷон» ва зиёда аз он аст, ки гӯяндаашро умри бардавом мебахшад. Вале баландномӣ ва умри бардавом дар он вақт ба гӯянда даст медиҳад, ки гуфтааш, андешааш бикру тоза бошад ва ин кор заҳмати калон мехоҳаду на ҳама кас ба он қодир аст:

Бад-ин дилфиребӣ суханҳои бикр
 Ба саҳтӣ тавон зодан аз роҳи бикр.
 Сухан гуфтани бикр чон суфтан аст,
 На ҳар кас сазои сухан гуфтан аст [17, 26].

Дар риоя намудани мавқеи истифодаи сухан саҳми суханваронро метавон алоҳида арзёбӣ кард. Дар ин маврид Низомии Ганҷавӣ таъкид менамояд, ки суханвар дар баробари сухан бояд ҷою мақоми худро донад ва мувофиқи он амал намояд. Вай беҳуда суханваронро «булбули арш» [15, 42] нагуфтааст.

Ҳифзи сухани ноб, покиза нигоҳ доштани он, муъҷазбаёнӣ дар эҷоди бадеӣ, ба воситаи гавҳари бебаҳои сухан баён намудани ҳақиқати зиндагӣ, тараннум кардани ҷавонмардию саховтпешагию саховатмандӣ ҳама вақт ва монанди инҳо «Панҷ ганҷ»-и Ҳаким Низомии Ганҷавиро «...дилнишин, хонданӣ, ҷозибанок ва, ҳамзамон, маҳзани бегазанди андешаҳои тарбиявию ахлоқӣ гардонидаст» [14, 5]. Суханвари ҳаким дурӯғу лофу газофро фасоди зиндагӣ медонад ва аз ростӣ ҳарф мезанаду ҳамнавбонро дар тамоми ҷодаҳои ҳамвору ноҳамвори зиндагӣ ба роҳи рост ҳидоят менамояд.

Ба таъбири низомишиноси озарбойҷонӣ Г. Гусейнов «...Дар назди ин суханвари саршор аз андешаҳои бикр суханварони асил дар осмони сухан равшану ҷилодор ва ҳамеша тобанда ба назар мерасанд» [147, 139].

Низомӣ дар бораи мартабаву мақоми баланд доштани суханварон ҳарф зада дар қатори кибриёни муқаддас шоиронро думболагири пайғамбарон медонад:

Пардаи розе, ки суханпарварист,
 Соҷе аз соҷи пайғамбарист.
 Пешу пасе баст сафи кибриё,
 Пас шуаро омаду пеш анбиё [16, 42]!

Дар ин ҷо метавон хулоса кард, ки Ҳаким Низомӣ он чи дар ҷомеа аз сухану суханварон талаб менамояд, ин талаб намудан аз худаш низ мебошад. Хитобаҳои ӯ дар мавридҳои болоӣ хитоб ба худӣ ӯст. Суханвари нисбати худ

серталаб ва нозукбин худро талқин менамояд, ки талабҳои дар пеш гузоштаашро риоя кунад ва донаи коҳро гӯяд, на худи коҳро. Ин талабот имконият дода, ки ӯ дар гуфтани дostonҳои «Хамса» нисбат ба худ ниҳоят саҳтгир бошаду аз суҳанварони дигар низ ҳамин шеваи гуфторро ҷашмдор гардад.

I.2. Каломи бадеӣ аз назари Низомии Ғанҷавӣ

Барои аҳли адаб ва муҳаққиқони адабиёт маълум аст, ки Низомии Ғанҷавӣ ҳамчун шоири бузург умри худро, асосан, ба офаридани осори бадеӣ сарф намудааст. Ҳамин аст, ки вай дар каломи бадеӣ таъсири бузурги суҳани манзуму мавзун, яъне шеърро ба ҳубӣ дарк мекард. Аз ин сабаб, ӯ дар дostonҳои «Хамса»-и худ ба масъалаҳои шеърӯ шоирӣ ва эҷоди бадеӣ ҷиддан таваҷҷуҳ намуда, кӯшиш кардааст, зимни мавзуи интиҳобнамудааш ки ба он вобаста ба диду ҷаҳонбинии худ, талаботи даври замон ва ғайра баҳо диҳаду қазоват намояд.

Пас, ба назари Низомии Ғанҷавӣ шеър чисту шоир кист? Ба ин суол ҷавобҳои зиёди сирф назариявӣ мавҷуданд. Дар ин бора метавон бо боварӣ аз «Поэтика»-и Аристотел, аз Абӯалӣ ибни Сино ва Насируддини Тӯсӣ, ки назарӣ Аристотелро пайгирӣ ва вобаста ба талаботи адабиёти форс-тоҷик тақвият додаанд, ёд кард [157, 123-147]. Ба таври умумӣ шеърро, агар «суҳани манзум, суҳани фасеҳ ва бадеъ, ки дорои вазн ва қофия мебошад» [150, 581] гӯянд, Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар мақолаи дувуми «Ҷаҳор мақола»-и худ, ки «Дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир» [25, 50-84] унвон дорад, ба шоирӣ чунин таъриф додааст: «Шоирӣ санъатест, ки шоир бад-он иттисоқи (тартиби) муқаддимоти муваҳҳима (ба ваҳм афканда) кунаду илтиоми (пайвастанӣ) қиёсоти мунтаҷеҳ (натичадиҳанда) бар он вачҳ, ки маънии хурдро бузург гардонаду маънии бузургро хурд. Ва накуро дар хилъати зишт бознамояду зиштро дар сурати неку ҷилва кунад. Ва ба ихом (гумон) қувваҳои ғазабонию шаҳвонию барангезад, то бад-он ихом тибӯ (табъҳо)-ро инқибозеву (гирифтағиеву) инбисоте (кушодағие) бувад ва умури изомро (сохтро) дар низомии олам сабаб шавад» [25, 50].

Агар ин гуфтаи Низомии Арӯзии Самарқандиро равшантар шарх диҳем, пас шоир ба воситаи шеъри худ ҷаҳонро аз нав меофарад, зеро шоир аз ҷаҳони мавҷуда розӣ нест. Шеър барои шоир васила аст. Он чунин абзорест, ки хурдро бузург ва бузургро хурд нишон медиҳад.

Шоир аз рӯйи биниши худ чизи бузургро хурд тасвир мекунад ё чизи хурдро бузург нишон медиҳад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам мегӯянд, ки шоир муболиға кардааст. Ин ҳукуки ҳунари ва ҷаҳонбинии хоси шоир аст, ки ба чунин иқдоми эҷодкорона даст мезанад. Низомии Ганҷавӣ дар назм, пеш аз ҳама, маъно ва мундариҷаи баланду писандидаро тарғиб мекунад. Ба андешаи эҷодкори асил, шеър бояд тимсоли хиради инсонӣ, таҷассуми маънию мазмунҳои тозаву бикр бошад. Танҳо мундариҷаи солим, амиқ ва маъниҳои баланд ба шунаванда таъсири амиқ расонида метавонанд. Барои ин, шоир бояд на танҳо лафзи зебою рангин, балки мазмунҳои таҳдору бикрро ҳам ҷустуҷӯ намояд, нодиданиҳои хонандаро дида тавонаду онро бо заҳмати арзишманд ва орояҳои дилписанд ба хонанда ва шунаванда баргардонад.

Ба андешаи ӯ, агар ин ҳамаро суханвар надорад, набояд аз дунболи эҷоди бадеӣ вақти азизи худро сарф нанамояд. Агар шоир сухани арзишманд ва қабули хотир гӯяд, албатта дар ҷомеа мақом ҳам хоҳад ёфт. Аз ишораи мисоли зер пай бурдан мумкин аст, ки Низомии Ганҷавӣ мақоми каломии бадеӣ, аз таъсири нафсонии каломии бадеӣ пурра бархурдору баҳраманд гардида будааст:

То накунад шаръ туро номдор,
 Номзади шеър машав зинҳор!
 Шеър туро садрнишонӣ диҳад,
 Салтанати мулки маонӣ диҳад [15, 43].

Адабиёти форс-тоҷик, баҳусус шеъри он, ганҷинаи гаронбаҳоест, ин тақрибан ҳамаи ғазолиятҳои ақлӣ ва завқии ин мардумро дар худ ҷой дода тавонистааст. Аз ин рӯ, муҳаққиқе, ки ба таҳқиқи таърихи фалсафа ва ҳикмати форситаборон мепардозад, бояд ашъори шоироне чун Ҳаким

Фирдавсӣ, Ҳаким Низомӣ ва шоирони аҳли тасаввуф, монанди Ҳаким Саной, Шайх Фаридуддини Аттор, Шайх Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Мавлоно Ҷомиро дақиқ омӯзад, пас аз афкори фалсафӣ ва ҳикмати ноби эшон огаҳӣ меёбад.

Низомии Ганҷавӣ, ки худ ҳам дар сафи боло ёд шуд, аз решаи буни ин ҳикмат огаҳ буд ва аз ҳамин зовия масоили гуногунпаҳлуи шеърро мавриди таваҷҷуҳ қарор додааст. Шоир ба ин масъала на як бору ду бор рӯ овардааст, балки дар ҳамаи достонҳои «Ҳамса» онро мадди назар доштааст, баҳусус дар маснавии аввали он- «Махзан-ул-асрор» [15, 20; 21; 22; 174; 27; 28; 30; 38; 43; 141; 48; 64; 100; 162; 113] ба дахҳо андешаи соҳибсухан дучор мешавем, ки гуфтаҳои ғавқро тақвият мебахшанд. Аз ҳамаи гуфтаҳои ӯ, дар умум, бармеояд, ки Низомии Ганҷавӣ баъзан дар бораи достонҳои худ сухан ронад ҳам, моро равшан мегардад, ки вай аслан дар бораи шеърӯ шоирӣ сухан мегӯяду мулоҳиза меронад.

Эҷодкори асил дар ин маснавӣ, дар баробари мусаллаҳ будан бо абзори зарурӣ, тақрибан, дар ҳар боби он шукри Офаридгорро мегӯяд, ки офаранда дар баробари офаридани дунё бо тамоми мавҷудоташ ба ҷону тани одамӣ суханро даманид ва онро «фалаковоза» кард ва «садафи гӯш» намуд:

Боғи сахоро чу фалак тоза кард,
 Мурғи суханро фалаковоза кард.
 Нахли забонро рутаби нӯш дод,
 Дурри суханро садафи гӯш дод [15, 131].

Ана ҳамин гуна саховати Худост, ки шеъри Низомӣ, гуфтори Низомӣ таровати хоси худро дорад (Шеъри Низомӣ шакарафшон шуда, - Вирди ғизолони ғазалхон шуда) ва ӯ бо мадади Офаридгор ин маснавии саросар ҳикматомезро офаридааст. Шоир маснавии худро асари бикр маънидод карда мегӯяд:

Бикри маонӣ-м, ки ҳамто-ш нест,
 Ҷома ба андозаи боло-ш нест...
 Аз назари ҳар куҳану тозае,

Ҳосили ман чист, чуз овозае [15, 131]!

Ин талаботи Низомӣ на танҳо аз худ, балки аз ҳамкаламони худ низ мебошад, ки бахусус дар достони «Хусрав ва Ширин» ба ин тариқ садо додааст:

Нагуфтам, ҳар чи доно гуфт аз оғоз,

Ки фаррух нест гуфтан гуфтаро боз [15, 158].

Дар мисоли фавқ шоири дostonсаро ишора дорад, ки гӯяндаи асари бадеӣ, хоҳ асараш манзум бошад, хоҳ мансур, набояд гуфтаҳои пешиниёнро такрор намояду боиси мазаммат гардад, балки бо сухани тозае, бо гуфти тозае ба гуфтаҳои доноёни пешин мазмуну маъниҳои нав зам намояду дилҳоро фараҳ бахшад.

Маҷмуан, шоир бояд зехну шуури инсонҳоро барои дарки ҳақиқатҳои моддию маънавӣ ва хусни зарифи ҷаҳони ҳастӣ омода созад. Вай бояд зебоиҳои беҳадду худудро, ки зинату орояи заминро коинотанд, намоед созад ва пеши чашми хонанда ба чилва орад. Саҳифаҳои фаромӯшшудаи зиндагӣ ва муборизаи ҳазорсолаи инсонҳои рӯйи Заминро аз нав ҷон бахшад ва роҳҳои пешрафтаро ба наслҳои оянда интиқол диҳаду онҳоро дар хотираи эшон зинда нигоҳ дорад.

Мутолиаи «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ нишон дод, ки шоир бо дарки масъулият ҳамаи нуқоти вижагӣ ва фазилатҳои дар боло баёншударо дар шеъри худ ба ваҷҳи аҳсан таҷассум карда тавонистааст. Вай худшиносона дар абёти фахриявии худ ба осори адабии хеш баҳои сазовор дода, шахсияташро ба хонанда муаррифӣ кардааст. Ба ин абёти достони «Хусрав ва Ширин» тавачҷуҳ намоед, ки барои ҷӣ Туғралшоҳ ибни Арслони Салҷуқӣ (1177 м. - 1194 м.) Низомиро ба базми нишастии худ даъват менамояд. Ин даъват барои он аст, ки шеъри шоир ҳанӯз дар замони зиндагонияш шуҳрат дошта, ба шоҳи вақт низ писанд будааст. Базми шоҳ ба шарофати шеъри Низомӣ метафсид, навозандагон бар матни ашъори шоири ширинсухан оҳангҳои бастаашонро месуруданд (Ғазалҳои Низомиро ғизолон – Зада бар захмҳои чанг нолон), соқииён бошанд қадаҳдори шоҳ. Ҳамин аст, ки баробари

ба хидмати шоҳ расидани шоир шоҳ он рӯзро рӯзи шеъри Низомӣ эълон менамояд ва ба эҳтироми ӯ мефармояд:

Шукӯҳи зухди ман бар ман ниғаҳ дошт,
 На з-он пашме, ки зоҳид дар кулаҳ дошт.
 Бифармуд аз миён май баргирифтан,
 Мудорои маро пай баргирифтан.
 Ба хидмат соқиёнро дошт дар банд,
 Ба сачда мутрибонро кард хурсанд.

Ишорат кард, к-ин як рӯз то шом

Низомиро шавем аз руду аз чом.
 Навои назми ӯ хуштар зи руд аст,
 Саросар қавлҳои ӯ суруд аст [15, 450].

Дар ин базм Ҳаким Низомӣ на танҳо ба пазирии хосса, балки эҳтироми шоҳи вақт шарафёб мегардад, Туғралшоҳ барои ӯто эҳтиром кардану даъваташро қабул намудан ва барои заҳамоти эҷодии шоир деҳи Ҳамдунёни давлаташро ба ӯ тақдим медорад (Ки шуд бахшида ин деҳ бар тамомӣ, - Зи мо бар зод бар зоди Низомӣ).

Низомии Ганҷавӣ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ сари шеърӯ шоирӣ ва каломии бадеӣ мулоҳизаҳои худро дорад. Вай баъди эҷоди «Маҳзан-ул-асрор» ва «Хусрав ва Ширин» бо таъби салим шуруъ ба сурудани достони «Лайлӣ ва Мачнун» намуда, чунин таъкид мекунад:

Туркисифатӣ вафои мо нест,
 Туркона сухан сазои мо нест.
 Он к-аз насаби баланд зояд,
 Ӯро сухани баланд бояд [16, 523].

Ҳамчунин, писари шоир Муҳаммад аз падар хоҳиш менамояд, ки достони «Лайлӣ ва Мачнун»- ро ба назм даровард. Низомии Ганҷавӣ дар боби «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ» [16, 37-39] панд медиҳаду таъкид менамояд, ки шоирӣ ва шеъри хуб гуфтан кори чандон сахл нест. Ин шуғли эҷодкорӣ на ҳар касро муяссар мешавад. На ҳар кас

метавонад қалам ба даст бигираду сари навиштани асари бадеӣ нишинад ва ба писараш Муҳаммад ҳамин назарро хеле содда фаҳмонида медиҳаду ӯро ба дакрёфти шуғли осонтар тарғибу ташвиқ менамояд. Абёти зерин иддаои ин гуфтаҳост:

В-он шуғл талаб зи рӯйи ҳолат,
 К-аз карда набошадат хичолат.
 Гар дил нихӣ, эй писар, бад-ин панд,
 Аз панди падар шавӣ барӯманд.
 Гарчи сари сарварӣ-т бинам,
 В-ойини суханварӣ-т бинам.
 Дар шеър мапечу дар фани ӯ,
 Чун акзаби ӯст аҳсани ӯ.
 З-ин фан маталаб баландномӣ,
 К-он хатм шуда-ст бар Низомӣ.
 Назм арчи ба мартабат баланд аст,
 Он илм талаб, ки судманд аст [16, 38].

Низомии Ганҷавӣ дар ин панднома дар бораи арзиши шеър сухане мегӯяд, ки амиқу пурмаъност. Вай нисбат ба чинси шеър доварӣ карда, гуфтани шеърро заҳмати сангин медонаду роҳати онро андак мешуморад. Ҳамин аст, ки ӯ фарзандашро ба корҳои барояш муфидтару манфиатбахштар талқин намудааст. Ин андешаи шоирро дар боби «Дар насихати фарзанди хеш Муҳаммад» [16, 234-236] аз достони «Ҳафт пайкар» низ дармеёбем. Шоир ба фарзандаш дар хунаромӯзӣ таъкид менамояд, ки:

Ҳунар омӯз, к-аз хунармандӣ
 Даркушой кунӣ, на дарбандӣ [16, 235].

Шоири тавоно дар шеър гуфтан аз достоне ба достоне доди сухан медиҳад ва онро аз ҳар ҷиҳат пухтатар мегардонаду қавитар ва ҳадафростар менамояд. Вай баъд аз навиштани чаҳор достони «Ҳамса» аз дунболи эҷоди «Искандарнома» ки аз бахшҳои «Шарафнома» [17, 5-303] ва «Иқболнома» [17, 304-462] иборат аст, меравад. Низомӣ сабаби навиштани ин достони аз

дигар дostonҳояш калонҳаҷмтар (беш аз 10000 байт)-ро, ки пеш аз ӯ Ҳаким Фирдавсӣ ба ин мавзуъ даст зада буд, ин тавр шарҳ медиҳад:

Сухангӯйи пешина – донои Тӯс,
 Ки орост рӯйи сухан чун арӯс.
 Дар он нома, к-он гавҳари суфта ронд,
 Басе гуфтаниҳои ногуфта монд.
 Агар ҳар чи бишнидӣ аз бостон,
 Бигуфтӣ, дароз омадӣ дoston.
 Нагуфт, он чи рағбатпазираш набуд,
 Ҳамон гуфт, к-аз вай гузираш набуд...
 Низомӣ, ки дар ришта гавҳар кашид,
 Қаламдидаҳоро қалам даркашид.
 Ба носуфтадурре, ки дар ганҷ ёфт,
 Тарозуи худро гуҳарсанҷ ёфт [17, 27].

Низомии Ганҷавӣ дар оғози ин дoston аз Ҳаким Фирдавсӣ илҳом гирифтаву пайравӣ карданаширо равшан баён карда бошад ҳам, дар гуфтани он нисбат ба худ хеле саҳтгир аст, ки мегӯяд:

Магӯй, он чи донои пешина гуфт,
 Ки дар дур(р) нашояд ду сӯроҳ суфт.
 Магар дар гузарҳои андешагир,
 Ки аз боз гуфтан бувад ногузир...
 Ниҳодам зи ҳар шева ҳангомае,
 Магар дар сухан нав кунам номае [17, 28-29].

Дар эҷоди бадеӣ на ҳар гуфта ва сухани манзум писанди Низомӣ аст. Барои ӯ эҷодкор аз эҷодкор фарқ мекунад. Вай эҷодкореро меписандад, ки дар сухан гуфтан сари ҳар ҳарфу ҳиҷои он ва зиёда аз ин, маонии бикри он, донишу биниши худро ҳадафмандона истифода намояд, чони худ кам кунад, то ба сухан чон бахшад, чоне, ки умри бардавоми шоир шавад. Вагарна, нозимон зиёданду суханашон тixӣ аз маънист:

Сухан гуфтан осон бар он кас бувад,

Ки назме тихй-ш аз сухан бас бувад.
 Касе, к-ӯ чавохир барорад зи санг,
 Ба душворй орад суханро ба чанг [17, 311].

Аз шоҳиди фавқ бармеояд, ки Низомии Ганҷавӣ шеърро ба ду қисм тақсим мекунад, ки якеро метавон шеъри «зотӣ» ва «асил» номид ва дигареро шеъри «ғайризотӣ» ва «ғайриасил». Қисми аввал шеърест, ки маонии он аз вучуди шоир чӯшида ва ба истилоҳи Низомии Ганҷавӣ «бикр» аст. Ба назари шоир онҳое, ки осон шеър мегӯянд, маъниашон иқтибосисту онро танҳо ба сурате дигар баён кардаанд. Онҳо, ба андешаи Низомӣ, сустназмонанд, ки ҳатто ба ӯ рашк мебаранд, ҳасад мехӯранд. Дар ин мавзӯ аз боби «Накӯҳиши ҳасудон»-и достони «Хусрав ва Ширин» чанд байтеро иқтибос меорем:

Касе, к-ӯ бар Низомӣ мебарад рашк,
 Нафас бе оҳ бинад, дида бе ашк!
 Биё, гӯ, шаб бибин кон канданамро,
 На кон кандан, бибин қон канданамро,
 Ба ҳар дур, к-аз даҳан хоҳам баровард,
 Занам паҳлу ба паҳлу чанд новард [15, 446].

Низомии Ганҷавӣ бо ин гуфтааш ҳасудонашро, ки ба ӯ рашк бурдаанду мебаранд, ором карданист. Ӯ дар ин маврид таъкид бар он дорад, ки ҳасудон заҳматҳои шабонарузии ӯро дар эҷоди каломи бадеӣ ва барои дарёфти маонии бикр «қонкандан»-ҳояшро намебинанд. Агар мезданд, ҳатман ба шоир аҳсант мехонданд.

Дар вақти шеър гуфтан, агарчи аз даруни шоир маонии бикр мечӯшаду ӯ барои дарёфти дурри мақсуд конканӣ менамояд, ба андешаи Низомӣ, ин ҳанӯз офарандагӣ нест. Зотӣ будани шеър ба ин маънӣ аст, ки маонии он «... аз тариқи истимоъ касб шудааст, на ин ки шоир маониро халқ карда бошад. Холиқи маонӣ Худост ва шоир низ дар ниҳояти маонӣ суханони худро аз Ҳақ таолло гирифтааст» [112, 59-60].

Аз ин рӯ, шоир барои офаридани асари бадеӣ, баробари мусаллаҳ будан бо афзоли эҷодӣ, рӯ ба даргоҳи Борӣ меорад, аз Ӯ дар ин чодаи мушкил-писанд кӯмак мехоҳад мадад меҷӯяд, то кораш пурраву пухта бошад оқибат пушаймонӣ бор наорад:

Ё Раб, он деҳ, ки орад осонӣ,
Н-оварад оқибат пушаймонӣ.
Бар Низомӣ дари карам бикшой,
Дар паноҳи дари Ту созаш ҷой.
Аввалаш додай накуномӣ,
Охираш деҳ накусаранҷомӣ [16, 450].

Ё:

Эй кори маро тамомӣ аз Ту,
Неруи дили Низомӣ аз Ту [16, 16].

Ва ё:

Мағзи Низомӣ, ки хабарҷӯи Туст,
Зиндадил аз ғолияи бӯи Туст.
Аз нафасаш бӯи вафое бибахш,
Мулки Фаридун ба гадое бибахш [15, 32].

Маонии фавқ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ равшан омадааст. Шоир ба Офаридгор мурочиат намуда мегӯяд:

Хизри ту ба вақти шодкомӣ,
Бас бошад ҳиммати Низомӣ.
Ё Раб, зи ҷамоли ин ҷаҳондор,
Ошӯбу газандро ниғаҳ дор!
Ҳар дар, ки занад, Ту соз кораш,
Ҳар ҷо ки равад, Ту бош ёраш [16, 203]!

Доварии Низомии Ганҷавӣ аз шеърӯ шоирӣ ва эҷоди сухани бадеӣ, пеш аз ҳама, доварии ӯ ба шеър ва шоирии ҳуди ӯст. Вай дар достонҳои «Ҳамса» кӯшидааст, ки ба гуфтаҳои худ баҳои сазовор диҳад ва дар ин замина, барҳақ, шеъри худро бовармандона меситояд, таъриф мекунад ва гаштаву баргашта

таъкид менамояд, ки шеъри писандида мегӯяд ва шеъраш он қадар «бикр»-у «тоза»-ву «озода» аст, ки метавонад «сури қиёмат» бар гӯши шунаванда ва хонанда резад:

Шеър ба ман савмаа бунёд кард,
 Шоирӣ аз мастаба озод кард.
 Зоҳиду роҳиб сӯйи ман тохтанд,
 Хирқаву зуннор дарандохтанд.
 Гар бинамоям сухани тозаро,
 Сури қиёмат кунам овозаро [15, 44].

Дар ин росто, фахрияҳои Низомии Ганҷавӣ хеле ҷолибанд. Шоир дар саросари дostonҳояш бар он ақида аст, ки дар гуфтани шеъру ҳунари шоирӣ ва офаридани асари бадеӣ вақтро беҳуда нагузаронида, тавонистааст аз худ ёдгори бегазанд ба мерос гузорад. Ва, хушбахтона, имрӯз заҳмоти вай моёи ифтихори ҳамзабонону адабиёти оламшумули форс-тоҷик гардидаасат. Вай достони «Хусрав ва Ширин»-ро бо ин абёти фахриявӣ хусни хотима мебахшад:

Суханро бар саодат хатм кардам,
 Варақ, к-ин ҷо расондам, дарнавардам.
 Худоё! ҳар чи рафт аз сахвкорӣ,
 Биёмурз аз карам, к-омурзгорӣ.
 Равонаш бод ҷуфти шодкомӣ,
 Ки гӯяд: - «Бод раҳмат бар Низомӣ» [15, 455]!

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» шоир ба ҳамқаламони эҷодкораш бо фахр таъкид менамояд, ки:

Бо пардадаридағони худбин
 Дар хилвати ҳеч парда маншин.
 Он парда талаб, ки чун Низомӣ
 Маъруф шавӣ ба неқномӣ [16, 19].

Ба ин маънӣ, Ҳаким Низомӣ ин суҳангустари ширинбаёну хушгуфтор, аз ҳамирмоёи тафаккуру андешааш зимни баёни мавзӯҳои дар дostonҳои

«Хамса» матраҳгардида масоили чолибу тарбиявӣ, ахлоқӣ, андарзу ҳикматро берун меораду тараннум месозад ва интишор медиҳад. Ба қавли низомишиноси тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод «Мағзи достони «Махзан-ул-асрор»-ро ситоиши адл ташкил карда, тасвири ақли зан, шахсияти бузург, кордониву тарбиятгарӣ ва хуну ҷамоли ӯ дар симои Ширинг ва офаридани чеҳраи хунарманди халқӣ – Фарҳод дар «Хусрав ва Ширин» бозёфти бавдеии низомӣ аст» [36, 142-143].

Бале, вазифа ва ҳадафи вижаи каломи бадеӣ бояд ана дар ҳамин бошад, ки Ҳақим Низомӣ дар дostonҳои эҷодкардаву ба мо ба мерос мондааш ба он сад дар сад риоя кардааст.

Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои «Хамса»-и худ дар баробари доди суҳан додан, зина ба зина андешаҳояшро дар бораи шеър (албатта, шеъри асил – П.С.), шоирӣ, асари бадеӣ бо диди танқидӣ баён намуда, хулосаҳои созандаро дар ин чода пеш мегузорад. Вай дар баробари хунари шоириро заҳмати душвор ва кори сангин доништан, ба шеъри «асил» ва «зотӣ» бо маонии бикр баҳои арзишмандро қоил аст. Барои ӯ маъноҳои обшуста ва баориятгирифта на шеър, балки назм аст.

Хулосаи боби аввал

Аз таҳлили боби мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Низомии Ганҷавӣ шарҳи суҳанро бештар аз суҳан медонад ва орои ӯ дар бораи суҳан ва суҳансанҷӣ бисёр густардаю чолиб мебошад. Суҳан аз мавзӯҳои тарҳшуда дар маснавиҳои Низомӣ, аз ҷумла «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» аст. Ҳамчунин, Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои худ вазифаи шоириро ба тарзи дигар ба қалам додааст. Вай шеърро раҳнамои саодати башарӣ қарор дода, худ ба кирдору гуфтор дар ин чода сармашқи суҳанварони баъдина гардидааст ва дар ин бора абёти хеле зиёд дорад. Аз ҳамин нигоҳ ба офаридаҳои худ баҳо додани эҷодкор маънои онро дорад, ки ӯ дар ин коргоҳи азим нисбат ба худ хеле саҳтгир аст ва дигар ҳамқаламонашро ба ин талқину даъват менамояд. Он гунае ки маълум

мегардад, ӯ на танҳо ба масъалаҳои дарпешмонда ба таври назарӣ наздик шудааст, балки бо эҷоди дostonҳояш амалияи онҳоро нишон додааст.

БОБИ II. МАҲОРАТИ ШОИРИИ НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ ДАР ДОСТОНҲОИ «ХУСРАВ ВА ШИРИН»- У «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»

II.1 Сохту муҳтавои достонҳо ва истифодаи ҳунари шоирӣ дар онҳо

А). **Достони «Хусрав ва Ширин».** Ин достон дувумин достони «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ буда, шоир онро дар байни солҳои 1180-1181 мелодӣ эҷод карда, таҳрири ниҳоии онро соли 1191 ба анҷом расонидааст. Шоир «баъди хатм онро ба ҳокими Озарбойҷон Атобак Шамсиддин Муҳаммад Чаҳонпахлавон (солҳои ҳукмронияш 1175-1186 мелодӣ) фиристода, соли 1191 Низомӣ ба ҳузури бародари Чаҳонпахлавон Қизил Арслон (1186-1191) даъват шудааст. Вай ин таклифро пазируфта, ба он ҷо рафта, ба суҳбати Қизил Арслон расидааст. Баъди бозгаштан ба Ганҷа ӯ соли 1192 чанд байтеро аз ин воҳӯрӣ навишта, ба достони «Хусрав ва Ширин» илова намудааст [36, 48].

Низомии Ганҷавӣ дар навиштани ин достон, пеш аз ҳама, аз «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ илҳом гирифтааст, ки дар ин бора худи ӯ дар боби «Дар собиқаи назми китоб»-и достон возеҳу равшан таъсирпазириашро баён менамояд [15, 142-144]. Ӯ мегӯяд:

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест
В-аз ин ширинтар, алҳақ, достон нест.
Агарчи достоне дилписанд аст,
Арӯсе дар виқоя шаҳрбанд аст...
Асоси Бесутуну шакли Шабдиз,
Ҳамедун дар Мадоин кохи Парвиз.
Ҳаваскории он Фарҳоди мискин,
Нишони ҷӯйи ширу қасри Ширин.
Ҳамон Шаҳрӯду оби хушгвораш,
Бинои Хусраву ҷойи шикораш.
Ҳадиси Борбад бо сози даҳруд,
Ҳамон оромгоҳи шаҳ ба Шаҳруд.
Ҳакиме, к-ин ҳикоят шарҳ карда-ст,

Ҳадиси ишқ аз эшон тарҳ карда-ст [15, 53].

«Хусрав ва Ширин» асари комилан бадеиест, ки аз чандин унсур таркиб ёфтаасту аз ҷиҳати сохт хеле мураккаб мебошад. Дар он ҳамчун достони ишқӣ унсурҳои лирикӣ ҷои асосиро ишғол мекунанд. Ин маъноӣ онро дорад, ки дар ин дoston воқеаҳои пурмочаро ва таърихӣ характери лаҳзавӣ дошта, ҷиҳатҳои лирикӣ ҷои асосӣ доранд. Тавре ишора рафт, достони «Хусрав ва Ширин» дар маъхазҳои мавриди истифодаи мо аз 6220 то 6550 байт иборат буда, дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуфи мақсур навишта шудааст, ки ҳар мисраъ аз 11 ҳиҷо иборат буда, рукнҳои чунин мебошанд:

Ҳазачи мусаддаси маҳзуф:

Ма-фо-ъй-лун/ ма-фо-ъй-лун /фаъӯлун

V --- / V --- / V --

Мисол:

Ба чашми шоҳ ширин кун чамолаш,

Ки худ бо номи Ширин аст фолаш [15, 134].

Аммо дар вақти дар мисраъ омадани ҳазачи мусаддаси мақсур рукни охир на «фа-ъӯ-лун», балки «ма-фо-ъйл» хонда мешавад:

Ма-фо-ъй-лун/ ма-фо-ъй-лун/ ма-фо-ъйл

V --- / V --- / V ~

Мисол:

Ба номи он ки ҳастӣ ном аз ӯ ёфт,

Фалак чунбиш, Замин ором аз ӯ ёфт [15, 134].

Ба ҷуз ин тағйироти рукни охири абёт боз тағйироту ихтиёрооти дигаре низ дар достони мавриди назар ба мушоҳида расид, ки онҳо дар нигоҳдошти ягонагии вазн нақши калидӣ бозида, тамомияту хушоҳангию мавзунӣ ҷолибияти осорро таъмин кардаанд. Анвои ихтирооти шоирӣ, ки дар дoston ба кор рафтааст, ба таври зайл дастабандӣ гардид:

1. Ба ҷойи ҳиҷои дароз овардани ҳиҷои кӯтоҳ:

V --- / V --- / V --

Ба ҳар гӯша ду мурғак гӯш бар гӯш,

Зада бар гулсарой нӯш бар нӯш [15,180].

Дар ин байт ҳиҷои чоруми мисраи аввал “ша-” ва ҳиҷои дуюму ҳафтуми мисраи баъдӣ “-да-” ва “-и” дар асл ҳиҷои кӯтоҳанд, вале шоир бо истифода аз имконоти ихтиёрооти шоирӣ онҳоро чун ҳиҷои дароз ба кор бурдааст.

2. Баръакс, ба ҷои ҳиҷои кӯтоҳ овардани ҳиҷои дароз:

Ки вақти ёрӣ омад, ёрие кун,

V – – – / V – – – / V – ~

Дар ин хун хӯрданам ғамхорие кун [15,143].

V – – – / V – – – / V – –

Дар ин ҷо ҳиҷоҳои дарози «рӣ» дар ҳиҷоҳои панҷуми нуҳуми мисраи аввал ва ҳиҷои аввали рукни охири байт, аслан, ҳиҷои дароз мебошанд, аммо онҳоро шоир барои нигоҳдошти ягонагии вазн ва ҳалал наёфтани низоми сухан ба ҷойи ҳиҷои кӯтоҳ ба кор бурдааст.

3. Қалб кардани зиҳофи фаъӯлу ба фаъӯлун:

Заминкан кӯҳи худро гарм карда,

Сӯйи Арман заминро нарм карда [15, 194].

Аркони охири байти намуна ба ҳиҷои кӯтоҳ ба итмом расидааст, тибқи қоидаи арузӣ, ба вижа ихтиёрооти шоирӣ, асли зуҳофи фаъӯлу-ро доранд, ба зиҳофи фаъулӯн табдил меёбад.

4. Ба ҷои ҳиҷои кашида (якуним ҳиҷо) омадани ҳиҷои дароз:

Ман он шерам, ки Ширинам ба нахчир,

Ба гардан барниҳод аз зулф занчир [15,231].

Дар байти мазкур ҳиҷои дуюми рукни аввал, ки дар шакли “-нон” хонда мешаваду ҳолати ихтисоршавиаш истисноист, дар асл ҳиҷои кашида аст, вале ин ҷо чун ҳиҷои дароз истифода шудааст.

5. Аз шакли маъмулӣ берун навиштани калимаҳо. Низомӣ калимаҳои зайлро тибқи талаботи вазн чунин овардааст: “бобат”–бобоят, “мамирод”–мамирад, “маяфтод” – маяфтад, “Бузургумед”– Бузургмеҳр, “дихядаш”–

дихадаш, “фармӯшаш” – фаромӯшаш, “бингош” – бишунав, “Сипоҳон” – Исфаҳон, “Афредун” – Фаридун ва ғайра.

Чу Хусрав бар сари кӯйи Шакар шуд,
Сипоҳон қасри Ширини дигар шуд [15, 322].

Албатта, ҳар ду шакли навишти калима дуруст аст. Тағйироти чузъӣ маънии онҳоро халалдор накардааст. Аммо аз ин чуфти калимаи боло шакли аввал бештар хоси назм мебошад.

6. Мушаддад нашудани калимаҳои мушаддад ва баръакс:
Барои мисол, шоир дар васфи чашмони Ширин фармудааст:

Ду шаккар чун ақиқи обдода,
Ду гесу чун каманди тобдода [15, 171].

Ин ҷо калимаи “шаккар”, аслан, ташдид надорад, вале шоир онро барои вазн ташдиддор кардааст. Дар мавриде, ки зарурат ба ҳичосозӣ нест, шоир калимаи мазкурро дар асли худаш овардааст:

Чу бигрифт аз шакар хӯрдан дили шох,
Ба нӯшободи Ширин шуд дигар роҳ [15,327].

V – – – / V – – – / V – ~

Ба ҳамин тариқ, шоир калимоти зиёдеро бо талаби мавзунии каломаш гоҳе бо ташдид ва гоҳе бе ташдид зикр намудааст. Намуна аз онҳо: “буллӯрин” – булӯрин, “уммед” – умед, “дуккон” – дукон, “тилло” – тило, “гуллобдон” – гулобдон, “барра” – бара, “хушшоб” – хушоб, “ҳинно” – ҳино;

Бара дар ширмастӣ хӯрд бояд,
Ки чун пухта шавад, гургаш рабояд [15, 235].

Манзури шоир аз ин байт зикри комҷӯйӣҳои бечову бемаврид ва бармаҳалу ғайримаъмулии Хусрав аз Ширин аст. Вожаи “бара” –ро, ки бо як “р” овардааст, киноя аз Ширин мебошад, ки Хусравро бо ҳусну малоҳату латофаташ мот намудааст.

7. Ихтисори чузъӣ калимаву ибораву таркибот дар байт:

Муқимero, ки ин дарвоза бояд,
Ғаму шодишро андоза бояд [15, 262].

Дар ин байт калимаи “шодиш” ба ҷои “шодияш” омадааст. Дар байти дигар таркиботи “ки обам” ва “чиам” дар шакли “к-обаму ч-ам” зикр ёфтааст:

Ман он хоничаам, к-обам аён аст,

Ҳар он ч-ам дар дил ояд, бар забон аст [15, 359].

Ҳамчунин дар байти баъдӣ таркиби “ки ин” дар шакли “к-ин” ва калимаи “фаромӯш” дар шакли “фармӯш” истифода гардидааст:

Бихур, к- ин ҷоми ширин нӯш бодат,

Ба ҷуз Ширин ҳама фармӯш бодат [15, 239].

Ба ин монанд ҳолати ихтисори вожаҳо дар дoston хеле зиёд сурат гирифтааст, ки ҳамагӣ бо талаби вазн ба амал омадаанд. Дар байти боло калимаҳои “ширин” ва “Ширин” таҷниси том шудаанд, ки яке аз маззаву лаззату хушӣ намояндагӣ кунад, дигаре аз шахс.

8. Ба вазифаи ҳичои дарозу кӯтоҳ омадани як навъ ҳичо дар байт:

В-агар дар ишқ бо ту даст ёбад,

Туро ҳам ғофилу ҳам маст ёбад [15, 220].

Дар ин байт калимаи “ту”, ки дар асл ҳичои кӯтоҳ аст, дар ҳичои ҳафтуми мисраи аввал дароз ва дар ҳичои якуми мисраи дуюм кӯтоҳ омадааст.

9. Гузаштани ҳарфи охири як калима ба калимаи дигар ҳангоми тақтеъ:

V — — — / V — — — / V — —

Сухан гӯяд, дур аз марҷон барорад,

Занад шамшер, шер аз ҷон барорад [15, 185].

Ин ҷо дар рукни дувуми мисраи аввал таркиби дур аз –ду –раз ва ҳамчунин “шер аз” -ше-раз тақтеъ мегардад.

Аз таҳқиқи вазни дoston аён аст, ки шоир ихтиёрооти шоириро чи дар забон ва чи дар вазн моҳирона ба кор бурда, каломашро аз нуқсу халал ва сактаҳои ноҷо эмин доштааст. Худи ҳамин яке аз паҳлуҳои асосии маҳорати шоирии эҷодкор маҳсуб меёбад.

Дар баробари вазн, инчунин қофия низ яке аз унсурҳои муҳимми осори манзум шуморида мешавад. Баҳром Сирус қайд намудааст, ки ба андешаи

Шамсиддин Қайси Розӣ дар назми форсии тоҷикӣ беш аз сӣ навъи қофия мавҷуд аст [100, 47]. Шамс Қайс навишта, ки «... сухани беқофияро шеър нашуморанд, агарчи мавзун афтад» [111, 162]. Бояд гуфт, ки қофия шакли шеърро муайян мекунад, бо низоми хос ҳамоҳангии охири байтро ба вучуд меорад, мусиқияти шеърро меафзояд. Ҳаминҳо аст, ки қофия воситаи асосии маъниофарӣ, тамомиятдиҳанда ва барангезандаи таъсири руҳию эмотсионалии шеър ба шумор меравад.

Низомии Ганҷавӣ бо дониши фарох ва истеъдоди баланди суханофаринӣ аз ҳама имконоту нафосат, вижагӣ, қонунмандӣ, қоидаҳои маъмул ва вазоифи қофия дар каломӣ манзум, дар заминаи омӯхтаву андӯзтаҳояш аз пешиниёни суханвар, моҳирона истифода карда, муҳри устодиро ба номи худ сабт кардааст. Лозим ба таъкид аст, ки дар достони «Хусрав ва Ширин», ки миқдори умумии абёташ дар боло зикр гардид, зиёда аз 4715 байти он муқаффо суруда шудааст. Боқимонда абёти мураддафанд. Мутолиа ва пажӯҳиши ин унсури зотии шеър нишон дод, ки дар достони мавриди назар зиёда аз 20 навъи қофияи муқайяду мутлақи пурбаҳо истифода шудааст. Чунончи:

1. Қофияи муқайяд бо равӣ:

Димоғи дардмандамо даво кун,

Даво аз хоки пойи Мустафо кун [15, 141].

Дар ин байт қофия дар ҳарфи “-о-” таҷассум ёфтааст. Манзури шоир омурзиши гуноҳдӯст, ки бо оҳанги муноҷот садо додааст. Ин ҷо санъати такрор низ ҳаст.

2. Қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд:

Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан,

Чу зар санҷидан, он гаҳ харҷ кардан [15, 281].

Ин ҷо қофия дар ҷузви “-арҷ-” ҷой гирифтааст, ки **а**-ҳазв, **р**-қайд ва **ҷ**-равии муқайяд мебошад. Тавсияи соҳибсухан он аст, ки инсон суханаширо доништа ба забон орад ва дар тақвияти ин фикри худ тамсили санҷидани зару харҷ намуданаширо овардааст. Нақши қофия дар ифодаи ин маънӣ калидист.

3. Қофияи муқайяд бо ридф:

Раҳе дорам ба ҳафтаду ду ҳинчор,

Аз он як раҳ гулу ҳафтаду ду хор [15, 139].

Дар байти намуна қофия дар калимоти “хор” ҷузъи “-ор” ҷой гирифтааст. О-ридфи муфрад ва р-равии муқайяд мебошад. Таъкиди соҳибсухан ин аст, ки дар ҳаёти пуршебу фароз роҳи дурустро бояд интиҳоб кард. Вагарна “аз ҳафтаду ду хор” – и он имкони ҳар лаҳза осеб дидан ҳаст.

4. Қофияи муқайяд бо ридфи зои�:

Чу зухра баркушода дасту бозу,

Баҳои хеш дида дар тарозу [15, 211].

Решаи қофияи ин байт дар калимоти “бозу” ва “тарозу” ҷузъи – “озу” мебошад, ки о-ридфи муфрад, з-ридфи зои� ва у-равии муқайяд аст.

Моҳияти суҳан паҳлуҳои гуногун дошта бошад ҳам, наздиктарини он худшиносисту зебоидӯстӣ ва рушду камолот.

5. Қофияи муқайяд бо таъсису даҳил:

Чавоҳирбахши фикратҳои борик,

Барузорандаи шабҳои торик [15, 134].

Мусалламан, дар ин байт шоир аз қудрати Худо ёд кардааст. Қофия дар ҷузъи “-орик” – и вожаҳои “борик” ва “торик” шакл гирифтааст:

о-таъсис, р-даҳил, и-ишбоъ, ва к-равии муқайяд мебошад.

6. Қофияи мутлақ бо равӣ:

Чу бонги “Сабз дар сабзаш” шунидӣ,

Зи боғи зард сабза бардамидӣ [15, 266].

Дар ин байт қофия дар ҷузъи “идӣ” – и калимаҳои “шунидӣ ва бардамидӣ” ҷой дода шудааст: и-тавҷех, д-равии мутлақ ва й-васл мебошад. Шоир бо ин аз сездаҳум лаҳни барбадӣ, ки унвонаш дар таркиби байт ҳаст, изҳори хушӣ намудааст.

7. Қофияи мутлақ бо қайд:

Муборак буд толеъ, нақш бастам,

Фалак гуфто: муборак боду ҳастам [15, 144].

Қофияи байти мазкур дар калимаҳои “**бастам**” ва “**ҳастам**” чузви – “**астам**” мебошад, ки дар он: **а**-ҳазв, **с**- кайд, **т**-равӣ, **а**-мачро, ва **м**-васл гардидааст. Ин ҷо шоир мамдуҳи худ Туғрил Арслонро васф намудааст, ки бо вай равобити бевоситаи маънавӣ доштааст. Достони мавриди назар пас аз таълиф гардиданаш ба ин хонадон фиристода шудааст ва ин сабаби истикболи хушии муаллиф гардидааст. Маълум мегардад, ки мамдуҳи шоир аз ашхоси соҳибзавқу адабпарвари замон будааст.

8.Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад:

Басе лоғартар аз мӯяш миёнаш,

Басе ширинтар аз номаш даҳонаш [15, 208].

Шоир дар калимаҳои “**миёнаш**” ва “**даҳонаш**” чузви “**онаш**” -ро ҳамчун қофия истифода кардааст, ки дар он ҳарфи о –ридфи муфрад, и-равии мутлақ, а-мачро ва ш-васл аст.

9. Қофияи мутлақ бо ридфи зоида:

Пайи мӯрест аз кин то ба меҳраш,

Сари мӯест аз сар то сипеҳраш [15, 153].

Шоир ин ҷо низ мамдуҳи худро васф карда, хислатҳои ӯро ба забон овардааст. “**Меҳраш**” ва “**сипеҳраш**” дар таркиби худ бо чузви “**эҳраш**” қофияи байтро ташкил додаанд: е-ридфи муфрад, ҳ-ридфи зоида, р-равӣ, а-мачро ва ш-васл мебошад.

10. Қофияи мутлақ бо васл:

Нахустин бор гуфташ, к-аз кучой?

Бигуфт: - Аз дори мулки ошноӣ [15, 292].

Байти маъруфе, ки мунозираи Хусрав ва Фарҳодро оғоз бахшидааст, ниҳоят ҷолиб, пуршӯру садоқатмандона сурат гирифтааст ва аз лаҳзаҳои хотирмони дoston аст. Қофияи ин матлаъ дар калимаҳои “**кучой**” ва “**ошноӣ**” нуҳуфтааст: о-равии мутлақ ва й- васл аст.

11.Қофияи мутлақ бо хуруҷ:

Бад-ин дил, к-аз кадомин дар дароям,

Кадомин ганҷро сар баркушоям [15, 143].

Ин чо шоир аз маҳорати суханофаринии худ ҳарф задааст. Воқеан, Низомӣ шоири мумтоз ва ба маънои тамом устои сухан аст. Ҳоло ки рочеъ ба қофияроии вай домони баҳсу баршуморӣ боз аст, бо санъати тарсеъ ба кор бурдани се қофия ва ду қофия дар як байт кори сахл нест ва ин худ гувоҳи ҳунари олии шоир аст. Қофияи асосӣ дар калимоти “дароям” ва “бар кушоям” чузви “-оям” мебошад: о-равии мутлақ, я-васл ва м-хуруҷ аст. Дар калимоти мазкур инчунин “дару бар”, “дару сар”, “бад-ину кадомин” қофия шуда омадаанд.

12. Қофияи мутлақ бо қайду хуруҷ:

Чу субҳ он равшанон аз гиря растанд,

Ки барқи хандаро бар лаб бибастанд [15, 162].

Дар ин байт чузви “астанд”-и таркиби вожаҳои “растанду бибастанд” – қофия гардидааст: а-ҳазв, с-қайд, т-равии мутлақ, а- маҷро, н-васл ва д-хуруҷ маҳсуб меёбад.

13. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хуруҷ:

Табоеъ чуз кашиш коре надонанд,

Ҳакимон ин кашишро ишқ хонанд [15, 159].

Чузви “-онанд ” дар таркиби калимаҳои “надонанду хонанд” решаи қофияи байтро ташкил додааст: о- ридфи муфрад, н-равии мутлақ, а-маҷро, н-васл, ва д- хуруҷ мебошад. Манзури шоир аз ин тамоюли ҳамаи мавҷудоти олам, аз он ҷумла инсон, ба ишқ аст, ки бо қозибаву кашиши худ табъҳоро тобеъ кардааст. Ин кашиши зеборо шоир аз номи ҳакимон ишқ номидааст.

14. Қофияи мутлақ бо ридфи зоида ва хуруҷ:

Ҳама тан дар ту ширинӣ нуҳуфтанд,

Ба кам коре туро Ширин нагуфтанд [15, 239].

Ин чо шоир васфи Ширинро аз забони Хусрав манзури хонанда карда, маъшуқаро аз ҳар ҷиҳат ҷолибу дилкаш ва назаррабо ба қалам додааст ва вожаҳои қофиядори “нуҳуфтанду гуфтанд” андешаашро ҷамъбаст намудааст. Дар калимаҳои мазкур чузви– “уфтанд” решаи қофия аст: у –ридфи муфрад, ф-ридфи зоида, т-равии мутлақ, а-маҷро, н-васл, ва д- хуруҷ мебошад.

15. Қофияи мутлақ бо хуручу мазид:

Ҳаво бар бод дода хирманашро,
Гирифта хуни дида доманашро [15, 252].

Шоир ғаму фироқи Ширинро дар ишқи Хусрав тасвир карда, аз ҷузъи “-анашро” дар калимоти “**хирманашро** ва “**доманашро**” қофия орастааст: а-тавҷех, н-равии мутлақ, а-мачро, ш-васл, р-хуруҷ ва о -мазид мебошад.

16. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад, хуруҷ ва мазид:

Ки: –зери домани ин дайр ғорест,
Дар ӯ санге сиёҳ, гӯй, саворест [15, 176].

Дар ин байт сухан дар бораи зоти аспӣ бодпою қавию сангинҷуссаи Ширин–Шабдиз рафтааст. Ҷузъи “-орест” дар калимоти “**ғорест**” ва “**саворест**” решаи қофияро ташкил додааст: О-ридфи муфрад, р-равии муқайяд, е-васл, с-хуруҷ ва т-мазид маҳсуб меёбад.

17. Қофияи мутлақ бо ридфи зоиҷ, хуручу мазид:

Гаҳ аз гулҳо гулоб ангеҳтандӣ,
Гаҳ аз ханда табарзад рехтандӣ [15, 177].

Дар ин байт шоир лаҳзаи сурати Хусравро ба Ширин нишон додани Шопурро бо натиҷааш тасвир кардааст. Фикри шоир ҳамоно бо қавофии солим, ки дар калимоти “ангеҳтандию рехтандӣ” ҷузъи “-ехтандӣ” мушаххас шудааст, хулоса гардидааст: е-ридфи муфрад, х-ридфи зоиҷ, т-равии мутлақ, а-мачро, н-васл, д-хуруҷ ва й-мазид мебошад.

18. Қофияи мутлақ бо хуручу мазиду ноира:

Ба муъҷиз гӯш молад ахтаронро,
Бад-ин хотам бувад пайғамбаронро [15, 434].

Шоир дар ин байт паёмбари Исломи ҳазрати Муҳаммад (с) –ро васф кардааст. Қофияи байти мазкур нодир аст, он дар ҷузъи “-аронро”–и калимоти “**ахтаронро**” ва “**пайғамбаронро**” шакл гирифтааст: а-тавҷех, р-равии мутлақ, о-васл, н-хуруҷ, р-мазид ва о-ноира аст.

19. Қофияи мутлақ бо қайду хуруҷ ва мазиду ноира:

Палангонро ба кӯҳистон паноҳ аст,

Наҳангонро ба дарё чойгоҳ аст [15, 300].

Ё ин ки:

Ба хидмат хос кун хурсандиямро,

Ба кас мағзор ҳочатмандиямро [15, 140].

Дар байти аввал ҷузъи “-ангонро” дар калимоти “палангонро” ва “наҳангонро” решаи қофия шудааст: а-ҳазв, н-кайд, г-равии муқайяд, о-васл, н-хуруч, р-мазид, о-ноира. Байти мазкур зуқофиятайн мебошад, ки дар калимаҳои “паноҳу чойгоҳ” акс ёфтааст. Дар байти дуюм ҷузъи “-андиямро” дар таркиби вожаҳои “хурсандиямрою ҳочатмандиямро” решаи қофия буда, а-ҳазв, н-кайд, д-равии мутлақ, и-васл, я-хуруч, м-мазид ва р бо о-ноира мебошад.

20. Қофияи мутлақ бо ридфи зойд, хуруч, мазид ва ноира:

Маро суратгарӣ омӯхтастанд,

Қабои чон дигар чо дӯхтастанд [15, 185].

Шоир хасоилу ҳунари наққошии Шопурро аз забони худаш баён карда, ҷузъи “-ӯхтастанд” –ро дар калимоти “омӯхтастанд” ва “дӯхтастанд” қофия сохтааст, ки дар он ӯ-ридфи муфрад, х-ридфи зойд, т-равии мутлақ, а-мачро, с-васл, т-хуруч, а-нафоз, н-мазид, д-ноира шуда омадааст.

Танаввуи 20 навъ қофия дар дoston магар гувоҳи маҳорати олии Низомӣ дар эҷоди бадеии навъи манзум нест! Бо вучуди вазни ягона, ки имкон дошт бо рукни охири ҳар байт танаввуи қофияро маҳдуд кунад, аммо боз ҳам ҳайратангез ин ки шоир чойҳои қофияро дар аркони байт тағйир дода, онҳоро дар аввал, миёна ва охир мустақар намуда, дар қофиясозӣ мумтозиашро собит кардааст. Дар чараёни таҳқиқ мо бо қофияҳое дучор омадем, ки бо таҷнисоти том, хат ва мураккаб асос ёфтаанд ва ин низ аз оғаҳии соҳибсӯхан дар хусуси равобити илми қофия бо бадеъу арӯз шаҳодат медиҳад.

Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ радиф низ мавқеи вижа дорад. Он дар истифодаи шоир барои хушоҳангӣ, алоқаи абёт, маъниофарӣ, маъникушоӣ, гӯшнавозтар намудани шеър хидмат намудааст. Ғановати қофияро радиф

метавонад афзун гардонад. Бештар абёти достони «Хусрав ва Ширин» бо радиф гуфта шудаанд:

Чамолатро ҷавонӣ ҳамнафас бод,
Ҳамеша бар муродат дастрас бод [15, 170]!

Ин ҷо ҳам дар байти аввал ва ҳам дар байти дувум «бод» радиф шуда омадаанд.

Ҷойи ишора аст, ки он калима ва гурӯҳи калимаҳое, ки баъди қофия омадаанд, радиф номида мешаванд. Адабиётшинос Б. Сирус андешахоҷашро дар атрофи радиф ҷамъбаст намуда, навиштааст: «Вазифаи асосии радиф он аст, ки бори ғоявӣ мекашад, яъне гӯянда матлаби марказии худро дар радиф мегузорад. Вазифаи дигари радиф дар ягонагиву яклухтии шеър мебошад, зеро радиф ҳамроҳи қофия тамоми мисраъ ва байту бандхоро ба ҳам узван мепайвандад» [99, 55].

Дар «Ҳамса», баҳусус достони «Хусрав ва Ширин», баъзан як калима ва баъзан чанд калимаву ибора дар вазифаи радиф истифода шудаанд

Маст ҷӣ хусбӣ, ки камин кардаанд,
Коршиносон на чунин кардаанд [15, 107].

Душмани доно, ки ғами ҷон бувад,
Беҳтар аз он дӯст, ки нодон бувад [15, 115].

Аз ин мисолҳо ба хубӣ дармеёбем, ки дар достони «Хусрав ва Ширин» навъҳои гуногуни радиф корбаст шудаанд.

Корбурди ҳунармандонаи вазн бо зиёда аз 9 навъи ихтиёрооти шоирӣ, дар 20 навъ қофияи пурбаҳои муқайяду мутлақ фароҳам омадани бештар аз 6000 байт радифҳои ҷолибу шинаму гӯшнавози достони “Хусрав ва Ширин”-ро аз ҳар ҷиҳат зинат бахшидаанд ва дар ба вучуд омадани мазмуну муҳтавои асар нақши калидӣ бозида, ҳунари Низомиро бармало кардаанд.

Ҳамин сохтори зебо боиси гуногунрангии мазмуну муҳтавои дoston гардидаанд, ки дар зимн суҳбат аз он меравад.

Достон аз 137 боби гуногунҳаҷм иборат мебошад, ки баъзеи онҳо бо ҳикоятҳои тамсилӣ ораста шудаанд. Аз ин теъдод бобҳои «Кушоиш», «Дар тавҳиди борӣ», «Дар истидлоли назар ва тавфиқи шинохт», «Омурзиш хостан», «Дар наъти расули акрам(с)», «Дар собикаи назми китоб», «Дар ситоиши Туғрил Арслон», «Дар ситоиши Атобаки аъзам Шамсуддин Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Элдигиз», «Хитоби заминбӯс», «Дар мадҳи шох Музаффариддин Қизил Арслон», «Дар пажӯҳиши ин китоб», «Сухане чанд дар ишқ» ва «Узрангезӣ дар назми китоб» аз оғози достон ва бобҳои «Дар мавъиза», «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммад гӯяд», «Хоби Хусрав», «Меъроҷи пайғамбар (с)», «Андарз ва хатми китоб», «Накӯҳиши ҳасудон», «Талаб кардани Туғралшоҳ Ҳаким Низомиро» ва «Таассуф бар марги Шамсуддин Муҳаммади Чаҳонпахлавон» аз анҷоми он ба мазмуну муҳтавои достон алоқа надошта, дар онҳо, асосан, андешаҳои фалсафии шоир оид ба оламу одам, ақидаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ахлоқии ӯ матраҳ шудаанд. Х. Мирзозода сохти достони «Хусрав ва Ширин»-ро ба се қисм: 1. Муқаддимаи анъанавӣ; 2. Қиссаи саргузашти ишқбозии Хусраву Ширин; 3. Хотима тақсим намудааст, ки дуруст ҳам ҳаст [64, 295] ва тақсимбандии моро таъйид менамояд, вале ин андеша нав нест [130, 50-57; 131; 36; 137; 42 ва ғ.]. Ҳамчунон дар асарҳои илмӣ ба ин достон бахшидашуда метавон гоҳе ба таври мухтасару гоҳе ба таври муфассал бо муҳтавои он шинос шуд. Агар Х. Мирзозода сужети достони «Хусрав ва Ширин»-ро мухтасар оварда бошад [63, 295-299], низомишиноси дигари тоҷик А. Афсаҳзод дар ин боб нисбатан муфассалтар маълумот додааст [36, 50-57]. Бо вучуди ин, сужаи баъзе лаҳзаҳои нозуки достон, ки дар кушодани симоҳои асосии он, ҳам ҷаҳони зоҳирӣ ва ҳам ҷаҳони ботинии онҳо, муҳим доништа мешаванд, дар асарҳои Е.Э. Бертелс, Ғ.Ю. Алиев, З. Сафо, А. Зарринқӯб, Х. Мирзозода, А. Афсаҳзод ва дигарон бо як ишора баён ёфтаанд. Масалан, сахнаи аввалини дидори Хусрав ва Ширин бо ҳамдигар дар ин достони Низомии Ганҷавӣ аз муфассалтарин ва амиқтарин бахшҳои ин асар ва, зиёда аз ин, дигар достонҳои ҳамноми он бошад ҳам, вале низомишиносон ба он бо як нигоҳи

сабук нигаристаанд. А. Афсаҳзод ин сахнаро хеле кӯтоҳ ин тавр тасвир намудааст: «Дар роҳ Хусрав Ширинро ҳангоми оббозӣ дид. Вале азбаски онҳо ҳамдигарро намешинохтанд, ҳамгап нашуда, ҳар кадоме роҳи худро давом дод. Ширин ба Мадоин расиду Хусрав ба Арманистон» [36, 53]. Агар чиддитар ба ин сахна аз нигоҳи маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ наздик шавем, дар ин ҳодиса масъалаи назар, баҳусус «...назари аввалеро, ба наҳве дақиқ ва дар айни ҳоли дилангез...» [85, 153] дармеёбем. Ҳодиса тасодуфӣ ва ғайримунтазир рух медиҳад. Хусрав дар сафар танҳо набуд. Вай бо надимони худ ҳаракат мекард. Баъди чанде дар нимаи роҳ ба иллати хастагӣ эшонро хоҳиши дам гирифтани ва савориҳои худро алаф додан пеш меояд. Бо амри шоҳзода надимону ғуломон дар нуқтае таваккуф мекунанд. Дар ин муддат Хусрав аз ҳамроҳон ҷудо мешавад ва бидуни он ки мақсади хоҳе дошта бошад, барои истироҳат ба атроф мебарояд ва ба марғзоре мерасад:

Тани танҳо зи наздики ғуломон,
Суйи он марғзор омад хиромон [15, 194].

Дар он марғзор ногоҳ чашми Хусрав ба чашмае меафтад, ки дар даруни он духтаре ба шустушӯйи худ машғул буд:

Зи ҳар сӯ кард бар одат нигоҳе,
Назар ногаҳ дарафтодаш ба моҳе...
Арӯсе дид чун моҳе муҳайё,
Ки бошад ҷойи он маҳ бар Сурайё [15, 194].

Ба андешаи Хусрав, ин арӯси моҳпайкар ҷуз маҳбубааш – Ширин каси дигаре нест. Ҳарчанд ки ӯ ҳанӯз ӯро надидааст. Чигунагии омадани Ширинро ба ин маҳал Ҳаким Низомӣ шоирона ва батафсил тасвир кардааст. Ширин пеш аз ин вохӯрӣ дар диёраш сурати наққошишудаи Хусравро дида буду ҷамоли ӯро аз забони фиристодаи шоҳзода шунида, гирифтори ӯ шуда буд. Аз ин рӯ, вай надимонашро гузошта, савора ба сӯйи диёри Хусрав мешитобад, то ӯро дарёбаду ҳамроҳаш аҳди ошиқӣ бандаду бар муродаш бирасад. Аз қазо ҳангоми сапедадам Ширин ба лаби ин чашма мерасад ва барои ғубори раҳро аз тан шустан ва ранҷи роҳро баровардан аз асп фуруд

омада, либосҳояшро аз тан бадар менамояду паранде нилгун бар миён баста, ба оббозӣ машғул мегардад. Дар ҳамин ҳангом чашми Хусрав ба ӯ меафтад. Шохзода намедонист, ки ин бонуи зебои даруни об ҳамон аст, ки васфи чамоли ӯро қаблан шунидааст. Дар ин ҷо шоир назари Хусравро ибтидо ба пайкари Ширин равона мекунад. Шохзода ҳар қадар бештар ба ин манзара нигоҳ мекунад, ошуфтатар мешавад, чашм аз он намебардорад. Ширин дар об гесуи худро кушода, мӯй шона мекарду рӯяшро Хусрав намедид. Ширин ҳам аз ҳузури шохзода дар он ҷо беҳабар мемонад. Чун Ширин мӯйи худро ба канор меандозад, Хусравро мебинад. Ба ин тартиб, онҳо лаҳзае якдигарро мебинанд. Ширин аз дидани Хусрав меларзад. Афтодани чашми Хусрав ба Ширин ва чашми Ширин ба Хусрав лаҳзаи нозук ва муҳимми ин сахна мебошад. Дар ниҳоди ин сахна ошиқ шудан ҳаст, ки аз шуълаи ду нигоҳ ҳосил шудааст.

Пас аз он ки Ширин рӯяшро бо мӯй мепӯшонад, зуд аз об берун мешавад. Хусрав аз рӯйи ҷавонмардӣ назари худро мегурезонад, то Ширин либосҳояшро пӯшад. Ширин ба асп савор шуда, роҳи Мадоинро пеш мегирад ва бо ҳамин мулоқоти беҳарфи Хусрав ва Ширин хотима меёбад. Натиҷаи ин дидор ишқ аст. Дасти қазо ва тасодуф Ширину Хусравро ба ҳам наздик карда, мӯйи парешони Ширинро ҷамъ менамояд ва Хусравро бидуни ихтиёр ба доми ишқ мекашад.

Нуктаи дигаре ки ба он бояд тавачҷуҳ кард, ин дар лаби чашма вохӯрдани ду дилдодаи ғоибан ба ҳам шинос мебошад ва аз нигоҳи Низомии ҳаким: «об рӯшноист».

Дар дoston манзараи «Базмороии Хусрав» ва «Сӣ лаҳни Борбад» [15, 265-269] низ дар дарунмояи худ ҳикмат дорад. Дар ин ҷо муносибати Хусрав ба занаш-Марям ва маъшуқаи дӯстдоштааш Ширин драматизми сахнаро пуршӯртару таъсирнок гардондааст, ки ба муҳтавои дoston алоқаманд мебошад. Муҳтавои умумии дoston чун дар китобҳои таҳқиқотии пешин омадааст [36; 137; 63; 75 ва ғ.], ин ҷо аз такрори онҳо худдорӣ карданро афзал меҳисобем.

Ҳамин тавр, шӯри ишқи Хусраву Ширин бо тамоми ғаму шодияш, нокомиҳову ба ком расиданҳояш ва анҷоми фоҷиабораш аз ҷониби Низомии Ганҷавӣ шоирона ба риштаи тасвир кашида шудааст, ки дарки ҳамаҷонибаи он созанда асту дар худ дарси зиндагӣ ва ояндабинӣ дорад. Дар ин сахнаву мочароҳо Хусраву Ширин танҳо нестанд ва дар онҳо симоҳои хурду миёнаи зиёде амал мекунанд, ки дар фасли оянда дар ин хусус сухан хоҳад рафт.

Б). **Достони «Лайлӣ ва Мачнун».** Достони «Лайлӣ ва Мачнун» достони сеवуми «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад, ки шоир онро соли 1188 эҷод намудааст. Муҳтавои пурпечутоби достонро дар роҳи ишқ ба назар гирифта, А. Афсаҳзод онро «Қиссаи пуршӯр» [36, 72] номидааст. Ҳар муҳаққиқи низомишинос дар бораи достони «Лайлӣ ва Мачнун» ибрози ақида намуда, пеш аз ҳама, ба манбаъҳои асосии он, ки то ба адабиёти шифоҳию китобии мардуми араб рафта мерасад, тавачҷуҳ доштааст. А. Афсаҳзод дар заминаи омӯзишу пажӯҳиши маъхазҳои ин қисса менависад: «Хушбахтона, ин ҷиҳати масъала дар адабиёти илмӣ то андозае баррасӣ ва ҳал шудааст, ки дар ин бора, қабл аз ҳама, асари бисёр муфид ва пурҳикмати марҳум И.Ю. Крачковский «Қиссаҳои қадимии Лайлӣ ва Мачнун дар адабиёти араб»-ро номбар кардан зарур аст. Инчунин, ин мавзӯ дар асарҳои А. Ҳикмат, О.С. Лаванд, Е.Э. Бертелс, камина (яъне, А. Афсаҳзод – С. П.), мақолаҳои М. Маҳҷуб, Э. Реклайтис ва дигарон мавриди баҳс қарор гирифтааст» [36, 73]. Ин адабиётшиноси борикбину нуктадон дар заминаи андешаҳои гуфташуда оид ба сарчашмаҳои қиссаи «Лайлӣ ва Мачнун» баҳси доманадоре дорад, ки дар ин бора душвор аст, ки ба он чизе афзоем [36, 73-88]. Худи Низомии Ганҷавӣ ҳам доир ба манбаъҳои истифодакардааш чизе намегӯяд. Дар ин маврид гумони солим он, ки ӯ така ба «Девони Қайси Омирӣ» ва «Ағонӣ» [36, 89] доштааст.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар нусахи қаламӣ ва чопҳои гуногуни он аз 4200 байт то 4600 байт омада (шоир онро зиёда аз 4000 байт баршумурда, гуфтааст: Ин чор ҳазор байт яксар, – Шуд гуфта ба чор моҳ камтар), дар

чаҳор моҳ, тобистони соли 1188, дар баҳри ҳазачи мусаддаси ахраби мақзуби маҳзуф ва мақсур навишта шудааст, ки арконаш дар сурати зайл мебошад:

Маф-ъӯ-лу ма-фо-ъи-лун фа-ъӯ-лун

-- V / V - V - / V --

Арузшиноси тоҷик Тӯракул Зеҳнӣ ин вазни шеърро ин тавр ном бурдааст: «Ҳазачи мусаддаси садр ва ибтидо – ахраб; аруз ва зарб – маҳфуз; ҳашвайн – мақбуз» [54, 102].

Мисол:

Эй номи ту беҳтарин сароғоз,

Бе номи ту нома кай кунам боз? [16, 6]!

А. Афсаҳзод зимни таҳқиқи вазни достони «Лайлӣ ва Маҷнун» дар он абётеро дарёфтааст, ки «Ба ҷои ҳичоҳои кӯтоҳи охири рукни нахустин ва аввали рукни баъд истифода шудани як ҳичои дароз дар ин баҳр маъмул буда, он вақт ба шакли зерин медарояд:

Маф-ъӯ-лун фо-ъи-лун фа-ъӯ-лун

Номи баҳр ҳам тағйир ёфта, Ҳазачи ахрами аштари мақсур мешавад» [36, 172-173].

Албатта, ин ихтиёроти шоирифт, ки Низомӣ аз он кор гирифтааст ва ба ин васила чун достони қаблӣ – «Хусрав ва Ширин» ягонагии вазнро дар таҳқиқи достони «Лайлӣ ва Маҷнун» нигоҳ доштааст. Мутолиаи арузии дoston нишон дод, ки абёти бо тағйироти вазнӣ дарёфтаи устод Афсаҳзод зиёд мебошанд, аммо тағйироти вазнии онҳо дар доираи як мисраъ буда, бештари онҳо аз баҳри ҳаҷазу вазни умумии дoston берун нарафтаанд. Биноан, тағйироти мисраеро дар байт вазни алоҳидаи баҳри арузӣ унвон кардан аз қавоиди маъмули вазни аруз берун мебошад. Зеро, мусалламан, ченаки шеъри классикӣ байт аст на мисраъ ва дар тақтеу муайян кардани вазн мисрае, ки вазни солим дорад, бо мисрае, ки ба ихтиёроти шоириро истисноҳои арузӣ рӯ ба рӯ шудааст, мувофиқ тақтеъ мегардад, то вазни аниқ тавлид ёбад. Ба назари мо, дар натиҷагириҳои донишманди мазбур ин ҷиҳати

масъала ба эътибор гирифта нашудааст, вагарна андешаҳояшон дар ҳолатҳои дигар имкони фаровони татбиқро доро мебошанд.

Ба чанд намунаи он абёт тавачҷуҳ намудан вузуҳи вазни ягона доштани онҳоро собит мекунад ва ба кор бурдани ихтиёри нозуку ғайримаъмулиро аз ҷониби Низомӣ таъйид месозад:

1. «Хусрав ва Ширин» чу ёд кардӣ,
Чандин дили халқ шод кардӣ [6, 50].
2. «Лайлӣ –Мачнун» бибоядат гуфт,
То гавҳари қимате шавад чуфт [6, 50].
3. Девонасифат шуда ба ҳар кӯй,
«Лайлӣ, Лайлӣ!» - занон ба ҳар сӯй [6, 94].
4. Мебурд зи рӯйи созгорӣ

Он лангири ба рохворӣ [6, 158].

Абёти мазкур ба сурати зайл тақтеъ мешаванд:

Хус-ра-в Ши-рин-чу-ё -д кар –дӣ,
Чан-дин-ди ли-хал-қ- шо д кар- дӣ:
Лай-лӣ-Ма ч-нун би – бо я- дат – гуфт,
То- чав- ҳа- ри қи- ма-те ша-вад чуфт.
Де-во –на си- фат шу-да ба ҳар кӯй,
Лай-лӣ Ла й- лӣ за- нон ба ҳар сӯй,
Ме- бур- д зи рӯ- и со з- го- рӣ,
Он-лан -ги – ро ба –ро ҳ- во-рӣ.

Воқеан, ба чунин ихтиёри ғайримунтазира даст задани Низомӣ касро ба таачҷуб меорад ва аз тарафи дигар андак бетаваҷҷуҳӣ ба он метавонад соҳибсуханро дар баромадан аз вазни ягона муаррифӣ кунад. Тавре ки аз тақтеъ бармеояд, яке аз мисраъҳои абёти боло дар вазн солим ва дигаре бо ихтиёри шоирӣ мувоҷеҳ шудааст. Чун қоидаи маъмул, мисраи бо ихтиёри шоирӣ мувоҷеҳшуда дар вазн солим, дар тақтеъ мувофиқ кунонида шуд ва вазни ягонаи дoston беҳалал боқӣ монд.

Дар ҳама мисраъҳои ихтиёрӣ ҳиҷоҳои дарозу кашидаи абёт ба ҷои ду ҳиҷои кӯтоҳ ва баъзан дарозу кӯтоҳ омадааст. Аз ҷумла, дар калимаи рукни аввали байти аввал як ҳиҷои дароз «рав» муодили ду ҳиҷо: ҳам ҳиҷои кӯтоҳ ва ҳам ҳиҷои дароз ба кор рафтааст. Ҳамин истисноӣ ғайримаъмул дар байти сеюм низ ба назар мерасад, ки ҳиҷои дарозии «лай» муодили ду ҳиҷо яке «ла» дароз ва «й» кӯтоҳ воқеъ гаштааст. Ҳамчунин дар ин абёт ихтиёрооти дигаре низ ҳаст: омадани ҳиҷои кашида ба ҷои ду ҳиҷои дароз ва кӯтоҳ дар қисмати «бур» -и вожаи «мебурд» -и байти чорум он ҳолат рух додааст.

Омадани ҳиҷои кӯтоҳ ба ҷои ҳиҷои дароз ва баръакс омадани ҳиҷои дароз ба ҷои ҳиҷои кӯтоҳ: дар байти дуюм ҳиҷои «ки», дар байти сеюм ҳиҷои «да» дар асл кӯтоҳанд, вале ба ҷои ҳиҷои дароз воқеъ шудаанд, ҳиҷои «ги» дар байти чорум, ки, аслан, дароз аст, чун ҳиҷои кӯтоҳ тақтеъ гардидааст ва ҳиҷои «нон» дар байти сеюм, ки, аслан, ҳиҷои кашидааст, ба ҷои як ҳиҷои дароз манзур шудааст.

Зиёда аз ин, ихтиёрооти шоирӣ, ки дар достони Хусрав ва Ширин» маълум шуда буд, дар достони «Лайлию Мачнун» низ ба назар расид, ки барои баҳсро ба дарозо нақшидан ва аз такрор канорагирӣ намудан дар ин ҳад иктифо мекунем.

Натиҷаи ин баррасӣ он аст, ки Низомӣ достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро бо истифода аз ихтиёрооти маъмулу ғайримаъмули шоирӣ дар вазни ягонаи ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф ва мақсур эҷод намуда, ибтикороту ибдооти ачиберо дар ин зимн ба намоиш гузошта, ҷаззобияти каломашро чи аз ҷиҳати вазн, чи аз ҷиҳати оҳанг ва чи аз ҷиҳати муҳтавою бадеияту мавзӯ таъмин карда, манзури хонанда сохтааст. Ин аст ҳунари шоирӣ.

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар баробари вазни мувофиқ қофия ва радиф низ аз унсурҳои ҳатмӣ мебошанд. Шоир дар истифодаи қофия ва радифи дoston, тавре ки дар фасли достони «Хусрав ва Ширин» муфассалтар истода гузаштем, ҳамонро пайрави суннати суҳанварони пешини адабиётмон боқӣ мондааст.

Шоир дар 3249 байти достон қофияро ба кор бурда, ки ҳамагӣ солиманд. Анвои қофияҳои дар достон истифода гардида ба таври зайланд:

1. Қофияи муқайяд бо равӣ:

Ҳарфе ба ғалат раҳо накардӣ,
Як нукта дар ӯ хато накардӣ [6, 30].

Қофияи байти мазкур дар таркиби калимоти «**раҳо**» ва «**хато**» садоноки дарози «**о**» мебошад, ки ба ҳайси равии муқайяд воқеъ гаштааст. Ин навъ қофия дар достон хеле зиёд мебошад.

2. Қофияи муқайяд бо қайд:

Зан чист? – Нишонагоҳи найранг,
Дар зоҳир сулҳу дар ниҳон чанг [6, 164].

Решаи қофияи ин байт ҷузви «**анг**»-и калимоти «**найранг**» ва «**чанг**» аст, ки а-ҳазв, н-қайд ва г-равии муқайяд ба шумор меравад. Ин навъи қофия низ дар достон вофир аст.

3. Қофияи муқайяд бо ридф:

Дар душманӣ офати ҷаҳон аст,
Чун дӯст шавад, ҳалоки ҷон аст [6, 164].

Ин байт мураддаф аст ва қофияаш муқайяд мебошад. Решаи қофия дар ҷузви «он» - и вожаҳои «**ҷаҳон**» ва «**ҷон**» ташаккул ёфтааст: о-ридфи муфрад ва н-равии муқайяд маҳсуб меёбад. Байти мазкур идомаи байти ғавқ аст, ки дар шарҳи «зан» ёд гаштааст. Қофияи ридфдор дар достон серистеъмол ба шумор меравад.

4. Қофияи муқайяд бо ридфи зоиҷ:

Маркаб ба диёри хештан ронд,
Биншасту ғубори хеш биншонд [6,123]

Ҷузъи “онд” дар калимаҳои “**ронд**” ва “**биншонд**” решаи қофия буда, о-ридфи муфрад, н-ридфи зоиҷ ва д-равии муқайяд аст. Сухан дар бораи Лайлиро хостгорӣ кардани Ибни Салом меравад.

5. Қофияи муқайяд бо таъсису дахил:

Шаб чун сари зулфи ёр торик,

Раҳ чун тани дӯстдор борик [6, 146]

Қофияи асосии байти мазкур дар калимаҳои “**торик**” ва “**борик**” дар чузви “-орик” шакл гирифтааст: о-таъсис, р-дахил, и-ишбоъ ва к-равии муқайяд аст, ки инҳо аз ҷумлаи қавофии камистеъмоли дoston ба ҳисоб меравад. Дар дostonи “Хусрав ва Ширин” низ калимаҳои мазкур чун қофияи мавриди назар ба қор рафтааст, вале бо маънии дигар ва бадеияту мазмуни ба худ хос, ки дар ғавқ оварда шуд, ин ҷо аз такрори он худдорӣ мегардад. Байти намуна қофияи дигар низ дорад, ки дар чузби “**ёр**” ва “**ор**” ҷой гирифтааст. Ҳуруфи ё ва о ридфи муфраду р-равии муқайяд аст. Тавре мебинем, шоир санъати зуқофиятайро ба қор бурдааст.

6. Қофияи мутлақ бо равӣ:

Мачнун зи машаққати ҷудой

Қардӣ ҳама шаб ғазалсарой [6, 89].

Қофияи ин байт дар чузби “оӣ ” –и калимаҳои «**ҷудой**» ва «**ғазалсарой**» ҷой гирифтааст: о-равии мутлақ ва й-васл мебошад. Ин навъ қофия дар дoston нисбатан серистеъмол ба шумор меравад.

7. Қофияи мутлақ бо қайд:

Ғар мастам хонд ёр, мастам,

В-ар шефта гуфт, низ ҳастам [6, 95].

Дар ин ҷо чузби “**астам**” –и калимоти «**мастам**» ва «**ҳастам**» решаи қофияро ташкил додааст: а-ҳазв, с-қайд, т-равии мутлақ, а-мачро ва м- вaсл мебошад. Навъи мазкури қофия дар дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» серистеъмол маҳсуб меёбад.

8. Қофияи мутлақ бо ридф:

Эй ёди ту муниси равонам,

Чуз номи ту нест бар забонам [6, 28].

Қофияи ин байт дар чузби “**онам**” – и вожаҳои «**равонам**» ва «**забонам**» қарор гирифтааст: о-ридфи муфрад, н-равии мутлақ, а-мачро ва м-васл мебошад.

9. Қофияи мутлақ бо ридфи зoid:

В-он колбуди гуҳарфишонда

Ҳамчун садафи сапед монда [6, 268].

Ҷузъи “**онда**” дар калимаҳои дахлдори байти боло қофия мебошад: о-ридфи муфрад, н-ридфи зойд, д-равии мутлақ ва а-васл аст.

10. Қофияи мутлақ бо таъсису дахил:

Лайлӣ, ки чунон малоҳате дошт,

Дар назми сухан фасоҳате дошт [6, 116].

Ҷузъи “**оҳате**” дар калимоти дахлдори байти боло қофия буда: о-таъсис, ҳ-дахил, и-ишбоъ, т-равии мутлақ ва е-васл аст. Бо ин байт шоир аз маҳорати суханвари қаҳрамони достонаш иттилоъ додааст. Қофияи мазкур хеле камистеъмол мебошад.

11. Қофияи мутлақ бо васл:

Марде, ки кунад занозмоӣ,

Зан беҳтар аз ӯ ба бевафой [6, 164].

Ин ҷо ҳарфи **й**, ки баъд аз равии мутлақ (ҳарфи “**о**”) воқеъ гаштааст, васл мебошад. Шоир ба истифодаи ин навъи қофия маънии ҷолиберо роҷеъ ба ҳасоили разилаи мардон кашф карда, аз чунин афрод гиламанд мешавад ва эшонро нақӯҳиш менамояд. Ин навъи қофия дар дoston нисбатан сермаҳсул аст.

12. Қофияи мутлақ бо хуруҷ:

З-он парда насим дех нафасро,

К-ӯ пардаи каж надод касро [6, 45].

Дар ин байт ҷузъи “**асро**” решаи қофия ба шумор меравад: а-тавҷеҳ, с-равии муқайяд, р-васл ва о-хуруҷ мебошад. Ин навъи қофия дар дoston зиёд нест.

13. Қофияи мутлақ бо қайдӯ хуруҷ:

Ҷуз одамиён, ҳар он чи ҳастанд.

Бар шиккаи қоней нишастанд [6, 75].

Чузъи «астанд» - и вожаҳои «хастанд» ва «нишастанд» решаи қофияҳои байти намуна аст, ки а-хазв, с-қайд, т-равии мутлақ, а-мачро, н-васл ва д-хуруҷ шудааст.

14. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хуруҷ:

Бинмой ба мо, ки мо чӣ номем,

В-аз бутгару бутшикан кадомем [6, 41]?

Ин ҷо чузъи «омем» дар вожаҳои «номем» ва «кадомем» решаи қофияро ташкил намудааст: о-ридфи муфрад, м-равии мутлақ, е –васл ва м-хуруҷ мебошад.

15. Қофияи мутлақ бо ридфи зоида ва хуруҷ:

З-онон, ки чаниба бо ту ронданд,

Бингар ба чарида, то ки монданд [6, 181].

Дар ин байт қофия дар чузъи «онданд» - и вожаҳои «ронданд» ва «монданд» ҷой гирифтааст: о-ридфи муфрад, н-ридфи зоида, д-равии мутлақ, а-мачро, н-васл ва д-хуруҷ гардидааст. Навъи мазкур дар дoston кам ба кор рафтааст.

16. Қофияи мутлақ бо хуруҷу мазид:

Дуздон чу ба кӯй дузд ҷӯянд,

Дар кӯй даванду “Дузд.....” гӯянд [6, 64].

Ин ҷо қофия дар чузъи «ӯянд» ҷой дода шудааст: ӯ-равии мутлақ, я-васл, н-хуруҷ ва д-мазид мебошад. Шоир дар ин байт санъати зуқофиятайн, таҷниси том ва иштиқоқро мавриди истифода қарор додааст, ки бинобар равшану возеху фаҳмо буданаш аз шарҳашон фурӯгузорӣ мекунем.

17. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб, хуруҷ ва мазид:

Чун мунъими худ шинохтандаш,

Дум лобакунон навохтандаш [6, 191].

Дар намунаи мазкур чузъи «охтандаш» решаи қофия мебошад, ки дар калимоти «шинохтандаш» ва «навохтандаш» мустақар аст: о-ридфи муфрад, х-ридфи зоида, т-равии мутлақ, а-мачро, н-васл, д-хуруҷ ва ш-мазид

мебошад. Шоир бо ин аз вафодории сагон ҳарф зада, дар идома бевафоии инсонҳоро накухиш кардааст.

18. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад, хуруч ва мазид:

Ҳар зарра, ки ҳаст, агар ғуборест,

Дар пардаи мамлакат ба корест [6, 42].

Қофияи асосии ин байт дар чузъи “орест” –и вожаҳои «ғуборест» ва “корест» ташкил ёфтааст: о-ридфи муфрад, р-равии мутлақ, е-васл, с-хуруч ва т-мазид мебошад. Навъи мазкури қофия дар достон серистеъмол аст. Дар ин байт қофияи дигаре низ ба назар мерасад, ки дар калимаҳои “ҳар”-у “дар” ҷой гирифтааст. Азбаски он қофияи муқайяд аст, ташреҳоташ дар ҷавб рафт, ин ҷо аз такрораш худдорӣ мешавад.

Тавре ки маълум шуд, дар достони “Лайлӣ ва Мачнун” 18 навъи қофияи пурбаҳо истифода гардидааст. Ин нишондод дар қиёс бо достони қаблӣ 2 навъ кам мебошад. Қавофии мутлақ бо хуруч, мазид ва ноира; қайд, хуруч, мазид ва ноира; ридфи мураккаб, хуруч, мазид ва ноира, ки дар достони “Хусрав ва Ширин” ба кор рафтааст, дар достони “Лайлӣ ва Мачнун” дида нашуд. Дар қиболи ин дар достони “Лайлӣ ва Мачнун” бо қофияе дучор омадем, ки дар достони “Хусрав ва Ширин” истифода нашудааст. Он қофияи мутлақ бо таъсису дахил мебошад, ки як маротиба дар достони мавриди назар истифода гардидааст. Бо он ки ҳар ду достон дар ороиши сохторӣ ҷолибанду бармалокунандаи ҳунари шоир, вале санъати қофиясозӣ дар достони “Хусрав ва Ширин” бештар ҷилвагар шудааст. Низомӣ бо корбурди қофияҳои пурбаҳо тавонистааст, ки достони “Лайлӣ ва Мачнун”-ро низ то ҳадде ба достони “Хусрав ва Ширин” –и худ наздик созад.

Ҳамчунон дар достон дар баробари қофия радиф ҳам мавқеи намоён дорад ва дар маъниофарӣ мусиқияти ҷаззоби асар хидмат карда тавонистааст. Радифҳое, ки Низомии Ганҷавӣ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» истифода намудааст, ҳамсанги радифҳое мебошанд, ки дар «Хусрав ва Ширин» истифода шудаанд. Ин ҷо суханро ба дарозо нақшида, бо овардани чанд мисол иқтифо менамоем:

Рӯзе ойӣ, ки мурда **бошам**,
 Меҳри ту ба хок бурда **бошам** [16, 106].

Бошад, ки вафое **ояд аз ту**,
 Ё тири хатое **ояд аз ту** [16, 109].

Ҳар кас талабе ба теғ **мекушт**,
 Ў хештан аз дарег **мекушт** [16, 90].

Мисолҳои боло ҳамчун намунае мушт аз хирвор буда, баёнгари хунару маҳорати баланди шоир дар истифодаи радиф доништа мешаванд.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз 61 боби гуногунҷам иборат буда, якчанд боби он бо ҳикояҳои тамсилӣ мукамал ва ба фаҳми хонанда наздик карда шудаанд. Ин достон ҳам чун достони «Хусрав ва Ширин» аз қисмати муқаддимотӣ, қисмати асосии достон ва қисмати хотима иборат аст. Бобҳои муқаддимотиест достон инҳоянд: «Ба номи Эзиди бахшоянда», «Наъти пайғамбари акрам (с)», «Меърочи пайғамбар (с)», «Бурҳони қотеъ дар худуси офариниш», «Сабаби назми китоб», «Дар мадҳи Шервоншоҳ Ахситон ибни Манучеҳр», «Хитоби заминбӯс», «Супурдани фарзанди хеш ба фарзандии Шарвоншоҳ», «Узри шикоят», «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ» ва «Ёдкарди баъзе аз гузаштагони хеш». Қисми дувуми достон аз боби «Оғози достон» шуруъ шуда, то боби «Огоҳии қабилаи Мачнун аз вафоти вай» идома меёбад. Дар қисми сеюм як боб, боби «Хатми китоб ба номи Шарвоншоҳ» омадааст.

Новобаста аз бобҳои аввали анъанавӣ ва боби анҷоми достон ба таври мухтасар сужаи достон аз таваллуд шудани Қайс дар хонадони банӣ Омир, ба мактаб рафтани ӯ ва дар мактаб ба Лайлӣ, ки аз қабилаи Начд буд, ошиқ шуданаш ҳусни оғоз мегирад. Зиддиятҳои қабилавӣ ва урфу одати хабиси замон намегузоранд, ки онҳо дар роҳи ишқ озод бошанду ба майли дил рафтор намоянд. Онҳоро аз ҳамдигар чудо месозанд. Қайс аз ин рафтор сар ба девонагӣ зада, лақаби «Мачнун»-ро ба худ мегирад. Банӣ Омир барои

дили фарзанди ягонааш ба даргоҳи падари Лайлӣ ба хостгорӣ рафта, ҷавоби инкорро мешунавад, ки ин ба Мачнун таъсири бад мерасонад ва дарди ишкӯро ба саҳрои чунун мекашад. Лашкариё дар саҳро бо номи Навфал меҳаҳад ба Мачнун кӯмак кунад, вале падари Лайлӣ хоҳиши ӯро низ рад менамояд. Навфал бо қаблаи Начд ҷанг эълон мекунад, ки Мачнун инро салоҳ намедонист ва ҳамеша тарафайнро ба сулҳу салоҳ даъват менамуд. Ҳатто дӯстии Мачнун бо ҳайвонот, аспи худро дода, оҳуеро аз дасти сайёд раҳонидани ӯ башорат аз хоҳиши сулҳу осудагӣ дар ҷомеа аз ҷониби ӯ буд.

Лайлиро ба Ибни Салом ба занӣ медиҳанд. Ва гумон меравад, ки бояд фоҷиае рӯй диҳаду бо ҳамин дoston хотима ёбад. «Аммо бо расидани қасидаи Лайлӣ ба дасти Мачнун, ки ӯ дар вафои вай аст ва исматаш пок аст, риштаи зӯран сустшудаи ишқи онҳо аз нав мустаҳкам мешавад, номаи фиристодаи Мачнун онро боз ҳам қавӣ ва устувор мегардонад» [63, 332].

Баъди чанде шавҳари Лайлӣ вафот мекунад, Лайлӣ Мачнунро баҳри висол ба хона меҳонад ва давоми як шабонаруз ба ҳам пайвастании онҳо кулминатсияи дoston аст. Минбаъд боз рӯ ба саҳро ниҳодани Мачнун, беморӣ ва марги Лайлӣ, ба сари қабри Лайлӣ омада ҷон додани Мачнун, кушоишу анҷоми ин дostonи саросар фоҷиабор мебошад.

Бояд гуфт, ки дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» дар ибтидо аз порчаҳои пароканда иборат будааст ва Низомии «сухантирози пурқувват» онро ба як ҷо ҷамъ оварда, дар зарурат ба сужети он аз худ меафзояд, ки маншаъ аз зиддиятҳои замони эҷодкор аст. Муҳити зулматободи феодалӣ ва урфу одати ночойи мардумро дар фоҷиаи даҳшатноки ишқи Лайлӣ ва Мачнун ба қалам додани шоир, ки озодии шахсро ба эътибор намегиранд, шояд сабаби минбаъд ҳамчун асари ахлоқӣ шуҳрат пайдо кардани дostonи шуда бошад. Ин дoston имрӯз ҳам ҳамон аҳаммияти пешинаи худро нигоҳ доштааст.

Дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» аз беҳтарин дostonҳои ишқӣ-романтикии адабиёти форс-тоҷик буда, мақоми ин қабил дostonҳоро дар ин адабиёт ва ҳатто дар адабиёти мардумони Шарқ баланд гузоштааст, ки бори дигар аз мартабаю ҷойгоҳи нигорандагии Низомии Ганҷавӣ башорат медиҳад.

Бунёди достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ ҳамонро қиссаю ривоятҳои арабист, ки дастраси эҷодкор будаанд. «Аммо ӯ, ки тамоми умр дар зодгоҳи хушбоду ҳавои худ зиста, ба нудрат то ба шаҳрҳои ҳамсоя рафта буд, биёбонҳои сӯзон ва регзорони тафсонаи арабро фақат аз рӯйи ҳамон нақлу ривоятҳо медонист. Вай ҳамчунин зиндагии регзорҳои арабро низ аз рӯйи ҳикояҳо тасаввур мекард. Бинобар ин, хангоми тасвири манзараҳо, рӯзгор, зисту зиндагии қаҳрамонҳои асараш бештар таҳти таъсири ақоид ва одоби русуми асри хеш қарор гирифта, дар либоси ин афсона воқеаҳои даври муҳити худ ва манзараҳои дилрабои табиати диёри хешро тасвир намуда, ҳар кучо фурсат ёбад, ба ҷойи тасвири ҷодарҳои арабҳои саҳронишин ва уштурҷаронии ҷавонҳои онҳо ба нигориши бӯстонҳои гулпӯш, дашту даманҳои сабзу хуррам, мактабу дарсхонаҳо ва қасрҳои муҳташам мепардозад, мавридашро ёфта, дар байни сатрҳои аламноку нолаҳои навмедона ва шикоят аз тақдирӣ носозгор тавсифи маҷлисҳои суруру сур, базми арӯсӣ ва айшу нӯшро ба қалам медиҳад, ки ҳамааш инъикоси зиндагии воқеии Ганҷаи асри XII аст, ки қалонтарин шаҳр ва маркази илмию фарҳангии Озарбойҷони онрӯза буд» [36, 97]. Бале, ҳақиқати ҳол ва хунари шоирии эҷодкор ҳам ҳамин аст.

Ниҳоят, маҳорати баланди эҷодии Низомии Ганҷавӣ даст додааст, ки шоир дар асоси «қиссаю афсонаҳои пароканда» [36, 97] достоне аз ҷиҳати сюжет муқаммалу мураббаъро бо ғояи баланд офарад ва забону санъати олиро дар он устокорона ҷой диҳаду мактаби достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-нависиро асос гузорад.

II.2. Маҳорати симоофарии Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»

Дар адабиёти бадеӣ симои қаҳрамонҳои асосӣ хусусияти вижа доранд ва тасвири хунармандонаи онҳо имкон медиҳад, ки хонанда дар бораи ҳақиқати ҳаёт тасаввуроти бовариноке пайдо кунад. Аз ин лиҳоз, муҳтавои бештари асарҳои санъат ва адабиёт ҷараёни ҳаёти иҷтимоӣ ва инсон мебошад. Симои бадеӣ бошад, дарвоқеъ, шахси амалкунандаро мефаҳмонад.

Агар дар Юнони қадим Арасту ин хусусияти адабиётро «нависандагон, пеш аз ҳама, шахсҳои амалкунандаро тасвир менамоянд» [157, 117] - гӯяд ва баъдтар адабиётшиноси рус Л.И. Тимофеев дар таърифи симои бадеӣ дар асари бадеӣ равшану возеҳ ин тавр навиштааст: «Образ-тасвири конкрет ва дар айни замон умумиятдодашудаи манзараҳои ҳаёти инсонист, ки тавассути тахайюл эҷод шудааст ва дорои арзиши эстетикӣ мебошад» [160, 62-63]. Пас, асари бадеӣ бе симо, бе қаҳрамон буда наметавонад, ки гӯеи ин андеша худи асарҳои бадеӣ мебошанд.

Ин ҷо сухан аз симоҳои дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ меравад, ки офариниши онҳо яке аз паҳлуҳои асосии маҳорати эҷодии шоир ба шумор рафта, тамоми ҳодисаю воқеаҳои дostonҳо дар атрофи ин симоҳо ва ё образҳо мечарханд.

Орзую омили шоир тавассути қаҳрамонҳои асосии дostonҳо – Хусрав, Ширин, Лайлӣ, Мачнун ва симоҳои фаръӣ, яъне дувумдараҷа – миёнаравони симоҳои асосӣ-Шопури наққош ва Навфал, Фарҳод, аммаи Ширин - шоҳи Арман Меҳинбону, Шоҳи Рум - Қайсар, духтари ӯ – зани Хусрав – Марям, парчамбардори исёнгарон Баҳроми Чӯбина, писари Хусрав Ширӯя, ки ба хоҳири ба Ширин ошиқ шудан падарашро мекушад, вазири донои Хусрав Бузургмеҳр, зани дувуми Хусрав -Шакари Исфahонӣ, мутрибон Накисо ва Борбад, падари Хусрав – Ҳурмуз, хидматгузорону канизон, падари Мачнун – Сайиди Омирӣ, модари Мачнун, Ибни Салом, модари Лайлӣ рӯи коғаз оварда шудаанд. Тавре аз ин шумор дармеёбем, симоҳои дostonи «Хусрав ва Ширин» - у «Лайлӣ ва Мачнун» баробар нестанд. Дар дostonи аввалӣ дар баробари зиёдтар будани теъдоди симоҳо фаъолияташон хеле назаррасанд. Дар дostonи сонӣ бошад, дар баробари камтар будани симоҳои дoston фаъолияташон низ сусттар ба назар мерасад.

II.2.1. Симоҳои Хусрав ва Мачнун

Дар номгузориҳои ин зерфасл шояд суоле пеш ояд, ки чаро мо алайҳи бештари низомишиносон, ки дар навбати аввал ба симоҳои Ширину Лайлӣ рӯи оварда, баъдан ба таҳлили симоҳои Хусраву Мачнун мепардозанд [64,

299-318; 36, 50-59], рафтор намудем. Ин ба он маъност, ки дар ҳар ду достони мазкур аввалан ошиқони оянда ба дунё меоянд.

Низомии Ганҷавӣ симоҳои Хусрав ва Мачнунро аз рӯзи аввали зода шуданашон то фарҷоми умр ба риштаи таҳрир кашидааст. Хусрав аз чандин доя шир мемакад, ба мактаб меравад, аз вазири падар Бузургмеҳр таълими ҳикмату фалсафа меомӯзад, баъди ба камол расидан ба сайру гашт ва айшу ишрат машғул мегардад. Ҳатто аспҳои саворию ғуломонаш дар мавридҳои ба саёҳат баромадан кишту боғоти деҳқонро харобу амволашонро ғорат менамоянд, бедодгарӣ мекунанд. Аз худсарии ӯ падараш Ҳурмуз огоҳ шуда, пой аспро мебурад, ғуломонашро ба ҷазо мекашад, Хусравро танбеҳи саҳт медиҳад ва ғ. Вай назди падар аз кардаҳои нодуруст пушаймон ва тавба карда, валиаҳди падар таъйин мегардад.

Бояд гуфт, ки ишқи Хусрав аз ғойбона ошиқ шудани вай ба Ширин, ба хостгории Ширин рафтани Шопур, се дафъа сурати Хусравро ба Ширин намоёнидани ин наққоши монитабъ, Хусравро тавсиф кардани вай ва ғойбона ба Хусрав ошиқ шудани Ширин иборат аст. Баъди вохӯриҳои чандиндафъа ва суҳбатҳои сидқан ошиқона ҳаёти Хусрав ба кулӣ тағйир меёбад, вай тахти аздастрафтаи падарро бо ташвиқи Ширин бармегардонад, ба тахт менишинад, мувофиқи ваъдаю шарти пешакӣ духтари Қайсари Рум – Марямро ба занӣ мегирад ва то ҷое тавачҷуҳаш ба Ширин камтар мегардад. Баъди фавти Марям Хусрав ба Шақари Исфаҳонӣ издивоҷ менамояд, ки ин беэҳтиромии ӯ нисбат ба ишқи поки Ширин аст.

Худи Хусрав, албатта, дарду ишқи Ширинро дарк мекард, вале намедонист, ки чӣ монетаҳо пеши роҳи ӯро мегиранд. Вай маҷбур буд, ки Марямро ба занӣ гирад, аммо дилаш чизи дигар мехост:

Ба ҳукми он ки Марямро ниғаҳ дошт,

К-аз ӯ бар авҷи Исо пойгаҳ дошт:

Агарчи подшоҳӣ буду ганҷаш,

Зи беёрӣ паёпай буд ранҷаш.

Намегӯям тараб ҳосил намекард,

Тараб мекард, лек аз дил намекард.

Кучо Ширину он ширинзабонӣ,

Ба ширинӣ чу оби зиндагонӣ [15, 249-250].

Адабиётшинос З. Аҳрорӣ ба симои Хусрав дар тамоми дoston таваҷҷуҳи амиқ зоҳир намуда, симои ӯро ба таври умумӣ чунин тасвир менамояд: «Образи Хусрав, чунонки аз чараёни воқеаҳои асар ва мавқеи дар ҳалли масъалаҳои ишқӣ ва ҷамъиятӣ ишғолдоштааш маълум мегардад, таҷассуми мароми синфи ҳукмрони ҷомеаи феодалӣ, ифодаи хулқу атвор ва завқу майли ҳамин гурӯҳи иҷтимоии онрӯза мебошад. Вай гарчанде таҳсилкарда, ҳунаромӯхта, далеру шучоъ, боақлу бозақоват ва дар бисёр мавридҳои ҳаёт ҳалиму меҳрубон аст, аммо дар асл шахсе худком, ишратпараст, берию тадбир ва мутеи иродаи дигарон мебошад» [38, 10].

Хусрав ба дурустӣ Ширинро дӯст медорад, вале ӯ аз ишқи пок, муҳаббати самимию беолоиши Ширин фарсахҳо дур аст. Вай, агар ба Марями Румӣ тибқи мувофиқа ва шарт хонадор шуда бошад, дар издивоҷ бо Шакари Исфаҳонӣ булҳавасӣ зоҳир менамояд.

Мочарои ошиқ шудани Фарҳод ба Ширин, бо макри Хусрав ба ҳалокат расидани Фарҳод, ғавти Марям ва ба Шакари Исфаҳонӣ издивоҷ кардани Хусрав то андозае риштаи ишқи Хусраву Ширинро канданӣ мешавад. Дар ин вақт аз роҳи шикор ба қасри Ширин наздик омадани Хусрав, саволу ҷавоби онҳо, ҳашм гирифта рафтани Хусрав аз назди Ширин, пушаймони Ширин ва рафтани ӯ ба назди Хусрав, маҳфили айш ороштани онҳо, ки аз ду тараф мутрибон Борбаду Накисо базро метафсонанд, ба қасри Хусрав рафтани Ширин ва аз он ҷо Бардаъро ба Шопури наққош супорида, ба Мадоин рафтани онҳо ҳатти сужети ишқи ин ду дилдодаро маҳкам мебандад.

Низомии Ганҷавӣ симои Хусравро хеле печида тасвир карда бошад ҳам, роҳи ислоҳ кардани ахлоқи қаҳрамони худро пеш мегузорад, ӯро батадрич дар вақои Ширин устувор мегардонад, бо нишондоди Ширин дар подшоҳӣ роҳи адолатро пеш мегирад ва ғ. Аз лаҳзаи Ширинро дидан дар ботини Хусрав ду хоҳиш ва эҳсоси ба ҳам муқобил – хоҳиши шоҳзода ва

эҳсоси ишқ ба набард бармехезанд. Эҳсосоти амиқ ва равонӣ Хусравро ба ҳаракат дароварда, дар ин набард ниҳоят ўро ба роҳи рост медарорад, ки расидани эҷодкор ба ҳадаф мебошад. Ҳамин аст намоёнгари маҳорати шоир дар офариниши симои бадеию натоиҷи дилхоҳи созандаи ў ба манфиати ҷомеа ва ахлоқи ҳамидаро ташвиқ намудан дар байни одамон.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» чун достони «Хусрав ва Ширин» молломол аз ишқи ду дилдода бошад ҳам, дар дoston симои Мачнун бо тарҳу намои тоза рӯйи коғаз омадааст. Шоир симои ўро на аз зода шуданаш, балки бо ғамхӯриҳои падару модараш аз дарди бефарзандӣ ва бо аз Худо талаб карданҳо ба дунё омадану ягона буданаш барои волидайн тасвир намудааст. Падару модар ба доди Худованд шукр карда, роҳи тарбияи фарзандро пеш мегиранд. Мувофиқи хулосаҳои Х. Мирзозода, Мачнун «...ҷавони покизаахлоқ, некусират, якишқа, ишқро ниғаҳдоранда ва аз шаҳват фарқкунанда буда, онро аз ҳама чиз – ҷаҳону бойигарӣ, аслу насаб баланд мегузорад» [63, 332]. Чунин сифатҳои ягонаро, ки дар ҳеч кадоми онҳо дурӯягӣ нест, дар симои Хусрав дида наметавонем. Х. Мирзозода баъди андешаҳои болоӣ дар васфи Мачнун абёти зеро ба сифати шоҳид овардааст, ки он дар матнҳои истифодакардаи мо мавҷуд нестанд:

«То зан(н) набарӣ, ки буд Мачнун
 3-ин шефтагон, ки бинӣ акнун.
 Берӯзаву бенамозу бенур,
 Бегонаи ақлу аз адаб дур.
 Донотари давр буд дар давр,
 Дониста русуми чархро ғавр.
 Донандаи дониши ниҳонӣ,
 Ҳалқарда рамузи осмонӣ.
 Зебосухане зи сиккаи зар,
 Байту ғазале зи луълӯи тар.
 Донад ҳама кас, ки бетафаккур
 Девона нарезад ончунон дур (р).

Мекард зи табъ даст кӯтоҳ,
Маъшуқа баҳона буд дар роҳ» [63, 333].

Маълум мешавад, ки ҳанӯз ҳам матни илмию интиқодии дилхоҳи «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳаким Низомӣ таҳия нашудаасту ин ҳушдоре ба матншиносони осори шоир мебошад. Дар матн аз дониши фароҳи Мачнун, ҳатто кушояндаи рамузи ботинию улуми осмонӣ буданаш ва ҳунари баланди шоириаш суҳан рафтааст.

Волидайн Қайсро ба мактабе мегузоранд, ки дар он ҷо Лайлӣ ҳам таҳсил мекард. Вай баробари дидани Лайлӣ ба ӯ ошиқ мешавад. Ташаббускори ишқи ин ду дилдода, пеш аз ҳама, Қайс аст. Дар оғоз ин ишқ хеле табиӣ буда, торафт аз даҳон ба даҳон гузашта забонзад, дар байни ду қабила паҳн ва амиқтар мегардад ва Қайс он қадар шефтаи ин ишқ мешавад, ки чизерову касеро дида наметавонад. Беҳудии ӯ дар роҳи ишқ аст, ки мардум вайро «Мачнун» (девона) лақаб мегузоранд («Мачнун» лақабаш ниҳода буданд).

Қайс дар аввали кор умед дошт, ки, албатта, ба муроди дил мерасад ва падарро ба хостгорӣ ба ҷониби қабилаи Начд мефиристад. Хостгорӣ бо ҷавоби рад анҷом меёбад ва ин изтиробу ҳаяҷон ва ишқи ошиқро ба Лайлӣ беш аз пеш меафзояд. Ҳамин аст, ки дар тамоми равиши дoston Мачнун бе Лайлӣ домани танҳоиро медорад. Падар ӯро насихат мекунад, барои паст шудани оташи ишқаш ба зиёрати Каъба мебарад, беҳтарин духтари қабиларо барояш пешкаш менамояд, вале ӯ танҳо Лайлиро дӯст медорад. Аз дарди ишқ рӯ ба саҳро ниҳодани Қайс ҳанӯз маънои девонагиро надошт. Вай ҷамъиятеро, ки дар он зиндагӣ менамуд, барои қачқориҳояш, қадри инсонро надонистанҳояш, ҷоҳталошию худхоҳии ашҳоси беарзишаш пушти по зада, рӯ ба саҳро – танҳой мениҳад, ки ин нигоҳи эҷодкор ҳамоно таҷассуми руҳияи замони худӣ ӯ низ мебошад.

Мачнун дар саҳро бо Навфал ном шахси хайрхоҳ дучор меояд ва ба ӯ аз ишқи Лайлӣ, якроҳагии падари Лайлӣ дарди дил мекунад. Навфал ба ӯ ёрӣ доданро ваъда намуда, бо қабилаи падари Лайлӣ ҷанг эълон менамояд. Ин

тавр бо роҳи зӯрӣ ба маъшуқа расидан барои ошиқ маъқул набуд. Вай мехост, ки ҳамаи корҳо бо роҳи осоиштагию сулҳ анҷом пазирад ва:

Ҳар кас ба масоф дар саворӣ,
 Маҷнун ба ҳисоби ҷонсупорӣ.
 Ҳар кас фарасе ба ҷанг меронд,
 Ё ҷумла дуои сулҳ мехонд.
 Ҳар кас талале ба теғ мекушт,
 Ё хештан аз дарег мекушт.
 Мекард чу ҳочиён тавофе,
 Ангехта сулҳе аз масофе... [16, 90].

Дар ҷанги Навфал бо қабилаи Лайлӣ Маҷнун худро гунаҳгор медонад ва худ низ ба ҷанг бархоста, зидди сарбозони Навфал амал мекунад. «Чуни рафтори Қайсро лашкариёни Навфал аз девонагии ё медонистанд, ҳол он ки аз ҳиммати баланд ва одамгариӣ вай буд, ки бо ёр ва одамони он ҷангидан кори нозеб асту ҳусни ахлоқ нест» [63, 335]. Навфал дар ҷанг ғолиб омада, аз падари Лайлӣ Лайлиро барои Қайс талаб мекунад. Падари Лайлӣ ба девона духтарашро доданӣ нашуда, ба Навфал мегӯяд, ки агар маҷбуран духтарашро ба Қайс гирифта доданист, ё Лайлиро беҳтар, ки худ кушад. Навфал аз раъяш бармегардад ва ин Қайсро ноумед месозаду боз рӯ ба сахро мениҳад. Ин лаҳзаҳо аз авҷи ҷунуни Қайс дар роҳи ишқ ба шумор меравад. Вай аспи худро дода, оҳуеро аз дасти сайёди камбизоат халос мекунад. Ҷои дигар гавазнонро ба ивази пул озод месозад. Маҷнун бо зоғ суҳбат мекунад ва ранги сиёҳи ёро рамзи бадбахтии худ мешуморад ва ғ., ки ин ҳама аз ҳиссиёти баланди романтикии Маҷнун буданд. Хусусан манзараҳое, ки Маҷнун аз пиразан хоҳиш мекунад, ки ба гардани ё занҷир баста, аз назди дарвозаи Лайлӣ, ба умеди дидори маъшуқа гузаронад ё аз ҷӯпоне илтимос мекунад, ки ба пушти ё пӯсти гӯсфанд бандаду рамаашро сӯйи чарогоҳи Лайлӣ ронад, то ё як назаре Лайлиро бинад, аз романтикаи баланди симои асосии дoston мебошад. Ҷунуни Маҷнун дар ин ҳолатҳо хеле боло мегирад,

ки Низомии бо сухани ноб мусаллаҳ онро бо ҳунармандии фардӣ рӯйи аврок
кашидааст. Хӯ гирифтани Мачнун бо аҳли вухуш чӣ сахнаҳои чолибанд ва ғ.

Лайлиро ба Ибни Салом ба шавҳар медиҳанд. Аз он замон то андак
вақт Мачнун дар ишқи ёр саргардон суруди бевафой меҳонад. Лекин Лайлӣ
ба ин вазъият тан навода, бо мактубе ба Мачнун мерасонад, ки дар ишқ содик
асту ба Мачнун хиёнатро раво нахоҳад дид. Шавҳари Лайлӣ оламро тарк
мекунад. Ин воқеа умедвории Мачнунро барои расидан ба Лайлӣ бештар
намояд ҳам, вале азодории «сохта»-и Лайлӣ бар сӯғи шавҳар, вохӯрии
охирини Мачнун бо Лайлӣ дар манзили Лайлӣ, касал шудану фавтидани
Лайлӣ ва аз дарди ӯ бо азобу шиканҷаи алим ҷаҳонро тарк кардани Мачнун
достонро ҳусни хотима мебахшад ва ишқи ду дилдодаи аз ҳар ҷиҳат ба ҳам
мувофиқ бо фоҷиаи бузург анҷом мепазирад.

Мачнун дар саросари достон инсонро бо сифати баланд ва якрӯю якрох
нишон дода шудааст. Вай ошиқ аст, бо мансабу ҷоҳ ва моли дунё коре
надорад. Инсонро дӯст медорад ва ҷуз некӣ кореро намедонад. Мачнун ҷанги
Навфалро маҳкум мекунад, оху ва гавазгонро аз дасти сайёд озод менамояд,
дар ишқи ҳақиқӣ ба нафсоният роҳ намедиҳад ва ғ. Аз ин ҷиҳатҳо, агар дар
ин ду достони ишқии Низомии Ганҷавӣ мо симои Хусравро бо симои
Мачнун, ки ҳар ду ошиқанду таронаи ишқро замзама менамоянд, дар
муқобилаю муқоиса диданӣ шавем, фарқҳои зиёдеро мебинем ва зиддиятҳои
мухталифи зайлро дармеёбем:

1. Хусрав дар ошиқ шудан ба Ширин миёнарав дорад. Сифати зебоии
Ширинро ӯ аз забони Шопури наққош шунида, ошиқ мешавад, яъне ӯ ҳанӯз
Ширинро надида, гирифтори Ширин гардидааст. Мачнун аввал Лайлиро
дида, баъд ошиқ ва гирифтор мешавад.

2. Хусрав дар ишқи Ширин мавқеи ягона надорад ва дар ин роҳ
калаванда аст. Вай баъди бо Ширин аҳду паймони ошиқӣ бастан, боз бо
сабабҳои гуногун бо Марями Румӣ ва булҳавасонаю айёшона ба Шақари
Исфажонӣ ақди никоҳ мебандад, аз эшон коми дил меситонад ва дар охир бо

Ширин издивоч мекунад. Мачнун дар дил ишқи ягона парварида, то охири умр ба он содиқ мемонад.

3. Хусрав чоҳу чалол ва зару зеварро аз ишқ боло мегузорад. Бо он ки ошиқи Ширин аст, барои соҳиб шудан ба тахти падарӣ розӣ мешавад, ки духтари Қайсари Румро ба занӣ гирад. Мачнун бошад, дар баробари молу амволи падари дорояшро, ки сардори қабила аст, пушти по задан, ба издивоч кардан бо зеботарин духтари қавми падараш розӣ нест, зеро дар дил ишқи ягонаи Лайлиро дорад.

4. Хусрав бо айшу нӯш ва тараб умр мегузаронад, то бо Ширин издивоч намудан вай гоҳо Ширинро фаромӯш ҳам мекунад. Аммо ягона хушиё, ки дар дили Мачнун ҷой дорад, ин нигоҳ доштану дар худ парваридани ишқи ягонаи Лайлӣ аст.

5. Хусрав аз кӯдакӣ то охири умр хушбахту шодком умр ба сар бурдааст ва оқибат аз дасти писараш Ширӯя кушта мешавад. Мачнун бошад, девона не, балки кулфатзадаву аламдидаи замони худ бо сарнавишти талхе буд.

6. Дар симои Хусрав, агар ишқи заминӣ ва ҳаёти инсонӣ дида шавад, дар симои Мачнун то андозае ишқи руҳонӣ, оҳанги суфиёна, эҳсос мегардад, ки дар ин бора Е.Э. Бертелс, А. Ҳикмат, Х. Мирзозода, А. Шаҳобӣ, А. Афсаҳзод ва дигарон кам ё беш изҳори ақида намудаанд.

7. Тавре дар охири дostonҳо дида мешавад, марги Хусрав ва Мачнун низ фарқҳо доранд. Аввалиро нафси шаҳвонӣ мекушад, аммо дувумро дарду аламу кулфату зулми замон аз пой меафтад.

Ниҳоят, бояд гуфт, ки Низомии Ганҷавӣ дар офаридани симоҳои Хусрав ва Мачнун дар баробари истифода аз маъхазҳои дастрас аз ҳаёти воқеии замони nobасомони даврони худ низ бо маҳорати баланд ва диди амиқ истифода намуда, ҳикмати ишқи покро тараннум намудааст.

II.2.2. Симоҳои Ширин ва Лайлӣ

Дар достони «Хусрав ва Ширин»-и худ Низомии Ганҷавӣ ба васфи Ширин чунин мепардозад, ки вай ба камол расидаву аз илмҳои замон ва ҳатто илми ҳарб ва аспдавонию чавгонбозӣ низ бархӯрдор аст.

Аз ин рӯ, дар достон симои Хусрав бештар ҷой дошта бошад ҳам, «махз Ширин дар достон шахсиятест, ки тамоми воқеаҳо ҳодисаҳо ба ҳам пайваста, чихатҳои мусбат ва манфии дигарон дар муносибат бо ӯ ва бо ақидаҳои ӯ зухур меёбад» [36, 57]. Ҳусну ҷамоли Ширин дар даҳони ҳоссу ом нишаста, аз забон ба забонҳо рафтаву тавассути Шопури наққош то ба гӯши Хусрав расидааст. Дар ин васф бехтарину хубтарин сифатҳои як духтари зебо, ки дар симои ӯ ҷузъитарин камие дар ҳусну малоҳат нест, ифода ёфтааст. Сифатчинии эҷодкор дар боби «Васфи ҷамоли Ширин», ки дар навбати аввал симои зоҳирии Ширинро мекушояд, дар адабиёти форсии тоҷикӣ бесобиқа аст. Эҷодкори асил Ширинро «паридухтар»-у «соҳибкулоҳ», «сияҳчашм»-у «шабафрӯз», «сарвқомат»-у «мушкингесу», «шакарлаб»-у «марвориддандон», «оҳугардан»-у «норпистон», «латиф»-у «нозук» ва ғ. тасвир карда, овозаи ҳусну ҷамолашро хеле паҳншуда муаррифӣ мекунад:

Шабе сад кас фузун бинад ба хобаш,
 Набинад шаб касе чун офтобаш...
 Ба ҳайрат монда Мачнун дар хаёлаш,
 Ба қоим монда Лайлӣ бо ҷамолаш [15, 172].

Бо ҳамин фасли достони «Хусрав ва Ширин» Холиқ Мирзозода тавачҷуҳи ҳосса зоҳир намуда, навишта буд, ки: «Маҳорати адабии шоир дар ин боб ба ҳадде баланд аст, ки ба нуқтаи зебоии қаҳрамони асар таваққуф намуда, барои тавсифи он чандин воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ овардааст, ки матни он як ҷаҳон лаззати бадеӣ мебахшад» [63, 299]. Низомии Ганҷавӣ дар тасвири симои зоҳирии Ширин, ки нияти ба Хусрав писанд омаданашро ҳадафмандона дорад, суҳанро ҳастанопазирона тул медиҳад:

Рухаш насрину бўяш низ насрин,
 Лабаш ширину номаш низ Ширин.
 Шакарлафзон рухашро нӯш хонанд,

Валиаҳди Меҳинбону-ш хонанд,
 Парирӯён, к-аз он кишвар амиранд,
 Ҳама дар хидматаш фармонпазиранд.
 Зи меҳтарзодагони моҳпайкар,
 Бувад дар хидматаш ҳафтад духтар [15, 173].

Ширин валиаҳди тахти шоҳии Меҳинбону бошад ҳам, хоксору дурандеш ва нисбат ба атрофиён ғамхор аст. Дуруст аст, ки баъзан бо Хусрав дуруштиҳо дорад, вале он дуруштиҳо аз муҳаббати поки ӯ ва баъзан аз бетаваҷҷуҳии шоҳзода нисбат ба ӯ сар задаанд.

Ширин вақте ба олами пуршӯру шари ишқ ворид мешавад, ки акси Хусравро дар тасвири Шопури наққош мебинад, на як бору ду бор. Ширин сифатҳои Хусравро аз забони Шопур шунида, майли дидани Хусравро мекунад ва Хусрав низ ба Бардаъ барои дидани маъшуқа мешитобад. Бо ҳамдигарро дидан онҳо ба ҳам аҳд мебанданд, ки ишқашон ишқи булҳавасона нест. Дар саҳнаҳои чавгонбозию шикор ва мукотибаву саволу ҷавоби Хусраву Ширин дармеёбем, ки Ширин як духтари пурнозу карашма ва беҳунари дар дарбор парварида не, балки як асилзодаест, ки дар зарурат бо мардон сар ба сар мешавад, чавгонбозию шикор мекунад, базм меорояду дар айшу ишрат озодона, бебоконе ширкат менамояд. Вай андешаҳои булҳавасонаи Хусравро, ки коми дил гирифта меҳост, пасти ахлоқ шуморида, даъватҳои пешазвақтии шоҳзодаро ношунида мегирад. Дар ин ҳолатҳо ҷавобҳои оқилонаву зираконаи Ширин аз рӯи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ баодобона буда, дар баробари ҳусни зоҳирӣ, ҳусни ботинии ӯро равшан намоён месозад.

Дар тасвири Низомӣ Ширин на танҳо худро аз бадномӣ нигоҳ медорад, балки ба Хусрав ҳам маслиҳат медиҳад, ки бо лаззатҳои ишқбозиашон қаноат намояд, ки сабр меваи ширин хоҳад дод. Ширин ба Хусрав мегӯяд:

Маҷӯй обе, ки обамро бирезад,
 Маҳоҳ он ком, к-аз ман барнахезад.

Зан афкандан набошад мардройӣ,
 Худафкан бош, агар мардӣ намоӣ...
 Нахуст иқбол в-он гаҳ ком чустан,
 Нашояд ганҷ бе ором чустан [15, 239-240].

Дар ин миён, падари Хусрав – Хурмуз аз ҷаҳон дармегузарад ва аз сархушиҳои ӯ истифода намуда, Баҳроми Чӯбина соҳиби тахти Эрон мегардад. Хусрав ба сӯйи Меҳинбону гурехта паноҳ мебарад. Дар ин ҳолат боз гуфтору рафтори оқилонаи Ширинро мебинем. Вай Хусравро хушдор медихад, ки барои ба коми дил расидан аввал тахти падариро соҳиб шавад (Ҷаҳон дар насли ту мулке қадим аст, - Ба дасти дигарон айбе азим аст). Хусрав дунболи кор рӯ ба Рум мениҳад ва барои ба мулки падарӣ соҳиб шудан аз Қайсари Рум кӯмак мепурсад. Дар ин ҳолат дар Ширин дар баробари корҳои давлатдорӣ эҳсоси баланди инсонӣ дастболосту ҳиссиёти ошиқонааш дар ботини ӯст. Хусрав чун рӯ ба Рум мениҳад, дили Ширин аз ҷудой ба нола медарояд, ки ин дар боби «Нолидани Ширин аз ҷудоии Хусрав» [15, 252-255] хеле муассир тасвир ёфтааст. Дар ин вақт ба сари Ширин ҷудоии вазнинтаре меафтад. Аммааш Меҳинбону, ки пир шуда буд, дармегузарад ва Ширин насиҳатгари худ, сарвару сарпарастии худро аз даст медихад. Вай акнун ҳам худ ва ҳам мардуми кишварашро бояд ҳимоя намояд. Акнун ҳуқуқи ӯ ба ҳуқуқи Хусрав, ки тахти падарро соҳиб шуда буд, баробар мегардад. Низомии Ганҷавӣ подшоҳии Ширинро дар тасвири худ ҳамчун шоҳи одил, баинсоф, боадлу дод, мардумдӯсту меҳанпараст ва бапою қадам тасвир карда, ба симои Ширин ҷилваҳои тоза ба тоза зам намудааст [15, 258-259].

Бо ғалаба ба даст овардани Хусрав Ширин руҳи тоза гирад ҳам, вале бо Марям-духтари Қайсари Рум издивоҷ карданаш ӯро руҳафтада менамояд. Бо вучуди ин, Ширин ба хоҳири лаззати ишқӣ аввал, бо вучуди ба ӯ ошиқӣ шайдо шудани Фарҳод, худро нигоҳ медорад. Ширин Фарҳодро танҳо эҳтиром менамояд, ба хоҳири марди якрӯи хунарманд ва заҳматкаши асил буданаш вай ба Фарҳод ҳеҷ вақт арзи ишқ накардааст. (Маро Фарҳод бо он

меҳрубонӣ, - Бародархондае буд ончаҳонӣ). Чун Фарҳод бо фиреби Хусрав аз дунё мегузарад, Ширин мотам мегирад. Даре нагузашта, Марям ҳам мемирад. Ба гуфти Низомӣ, гӯё сабаби марги Марям ба ӯ заҳр додани Ширин будааст:

Чунон афтод тақдири илоҳӣ,
Ки бар Марям сар омад подшоҳӣ.
Чунин гӯянд Ширин талхзаҳре
Ба хӯрдаш дод аз он, к-ӯ хӯрд баҳре [15, 312].

Вале Е.Э. Бертелс қатъан таъкид менамояд, ки марги Марям табиӣ руҳ додааст [137, 118]. Аз чӣ бошад ки ин лаҳзаи ҳассоси зиндагию марги Марям ва гунаҳгор донистани Ширин бар марги ӯ ба чуз ишораи чузъии ин шарқшиноси рус, дар қорҳои калонҳачми З. Сафо, Р. Шафак, Х. Мирзозода, Ш. Шомухаммедов, А. Афсаҳзод ва дигарон дида нашуд.

Хусрав муддате баъд бо Шакари Исфаҳонӣ издивоҷ намояд ҳам, ишқи шӯридаи Ширинро дар дил дошт ва ишқ ҳамеша ӯро ба сӯйи диёри маъшуқа мекашид.

Хусрави Парвиз ба Шакари Исфаҳонӣ расида бошад ҳам, вале ба андешаи дурусти ӯ:

Зи ширин то шакар фарқе аён аст,
Ки Ширин қону Шақкар қойи қон аст [15, 327].

Ҳангоме ки Хусрав баъди гиру монҳо ва ҳодисаю воқеаҳои зиёди басарашомада бо баҳонаи шикор сармаст аз назди қасри Ширин мегузараду меҳоҳад ба қаср даромада, бо шохдӯхтар мулоқот намояд, Ширин инро рад мекунад, дари қасрро бо фармон ба рӯяш мебандад. Хидматгузoron назди дари даромад барои Хусрав нишастгоҳи мучалло тайёр менамоянд. Ширин аз баландии девори қаср ва Хусрав дар беруни девор ба мусоҳиба менишинанд ва дар саволу ҷавоби онҳо боз ҳам тамоми хислатҳои ҳамидаи Ширин равшантар намоён мешавад:

На меҳмонӣ, туй бози шикорӣ,
Тамаъ дорӣ ба қабки кӯҳсорӣ.
В-агар меҳмонӣ, инак додамаст қой,

Ман, инак чун канизон пеш бар пой...
 Чу ман хилватнишин бошам, ту махмур
 Зи тухмат раъйи мардум кай бувад дур...
 Ба даст орай маро, чун ғофилон маст,
 Чу гул бӯйе кунӣ, андозӣ аз даст.
 Макун пардадарӣ дар мадҳи шохон,
 Туро он бас, ки кардӣ бо Сипохон.
 Ту бо Шаккар тавонӣ кард ин шӯр,
 На бо Ширин, ки бар Шаккар кунад зӯр...
 Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест,
 Дудил будан тариқи оқилӣ нест [15, 343].

Ширин мулоқотро ба вақте во мегузорад, ки Хусрав хушёр бошад. Ширин бо қатъият Хусравро хушдор медиҳад, ки маст пеши духтари хилватнишин омадан сабаби бадгӯйии мардум хоҳад шуд. «Ширин ҳамеша тайёр аст, ки барои Хусрав чони худро фидо кунад, аммо на нангу номус, номи нек ва шарафи худро» [36, 59]. Ниҳоят, Ширину Хусрав издивоҷ мекунанд. Вале худхоҳии писари Хусрав – Ширӯя ва майли ӯ ба Ширин Хусрав ва Ширинро аз байн мебарад, ки ин анҷоми достон аст.

Ширин дар тасвири Низомии Ганҷавӣ дар шарму ҳаё, зиракӣ, доноӣ, ақлу заковат, дурандешӣ, фаросат, тадбир, покӣ, самимият, садоқат, сабру тоқат, бомулоҳизагӣ ва беҳин хислатҳои зани порсо бемонанд аст. «Ширин дар достони Низомӣ, бо вучуди шефтагии бисёр бар Хусрав, ҳаргиз қадам аз роҳи ифғат берун нагузошта, то саранҷом ба ҳамсарии вай даромад» [114, 312].

Ин ишқи поки тасвиркардаи Низомии Ганҷавӣ аз бурдборихои Ширин аст, ки вай аввал ҳамаи монеаҳоро пушти сар карда, баъд ба никоҳи қонунии Хусрав мебарояд ва «...ба таври қатъӣ Хусравро аз айшу ромиш ба сӯйи хираду дониш» [36, 61] мекашад. Дар бобҳои «Андарзи Ширин Хусравро дар доду дониш» [15, 407-409] ва «Саволу ҷавоби Хусрав бо Бузургмеҳр» [15, 409-415] ин саҳна хеле ҷолиб асту касро ба андеша вомедорад.

Низомӣ бо офаридани симои Ширин ва бурдборихои ӯ ба тарбияи занону духтарон аҳаммияти алоҳида додааст, ки имрӯз ҳам корояму киматбаҳоянд. Шоир ҳангоми эҷоди дoston аз марги нобахангоми ҳамсараш Офоқ хеле ғамгин буд ва дар охири асараш хабар медиҳад, ки дар симои Ширин хубихои завчааш Офоқ тасвир ёфтаанд [15, 432].

Симои Ширин дар дoston заминаи чамъбасти муҳимтарин хислатҳои зани доно ва дорoi ахлоқи ҳамида буда, дар симои ӯ зани порсо, покнаҷод, покниҳод, боиффат ва дар роҳи ишқбозӣ якрӯю якрой таҷассум ёфтааст, ки сазовори пайгирии занону духтарони баъдина ва дар ин замина ободу покиза нигоҳ доштани ҷомеаи ҳар даври замон доништа мешавад. Ормонҳои Низомии Ганҷавӣ дар офаридани симои Ширин дар замонаш орзуву пиндор бошад ҳам, ҳама вақт аҳаммияти баланди тарбиявӣ-ахлоқии худро нигоҳ медорад, ба дарси худшиносии инсонҳо мусоидат менамояд.

Симои Лайлӣ аз ҷониби эҷодкори «ҷодусухан» ҷолиб ва хунармандона офарида шудааст. Вай зоҳиран зебову ботинан поку мубарро ва дар зиндагӣ якраҳу якрӯст, танҳо як ишқро медонад. Ба гуфти адабиётшиноси эронӣ Муҳаммадризо Аминзода ишқе, ки «... ҳамроҳ бо олитарин ва латифтарин пайванди қалбӣ аст, ки аз хубии шадид ва муфрит шуруъ мешавад» [31, 135].

Зебоии Лайлӣ дар синни мактабиаш намоён мегардад, хуснаш сол ба сол бештару назарработар мегардад ва ҳамин хусну ҷамоли баркамол аст, ки ба сифати яке аз симоҳои машҳури Шарқ ҷойи худро дар фарҳанги ҷаҳонӣ пайдо мекунад. Низомӣ Лайлиро бо ин сифатҳои хосса ворида дoston кардааст:

Офатнарасида духтаре хуб,
 Чун ақл ба номи нек мансуб.
 Ороста луббате чу моҳе,
 Чун сарви сикҳӣ назорагоҳе...
 Оҳучашме, ки ҳар замоне,
 Куштӣ ба карашмае ҷаҳоне...

Кӯчакдаҳане, бузургсоя,
 Чун тунги шакар фарохмоя...
 Дар ҳар диле аз ҳаво-ш майле,
 Гесу-ш чу лайлу ном Лайлӣ.
 Аз дилдорӣ, ки Қайс дидаш,
 Дил дода ба меҳри дил харидаш.
 Ё низ ҳавои Қайс мечуст,
 Дар сини ҳар ду меҳр меруст [16, 48-49].

Ин чо мисол каме тулонӣ омад, вале нақли ин сахна он тароватеро, ки шоир баён кардааст, ба ҳеҷ вачҳ дода наметавонад.

Лайлӣ, дар ҳақиқат, чун симои Ширин хушсурату дилнишин ва ҷаззоб офарида шудаасту чилваҳои хуби романтикӣ дорад. Дуруст аст, ки Қайси Омирӣ Лайлиро пайдо мекунад, вале дар ҳиссиёти ошиқона ва муносибатҳои дӯстона Лайлӣ на камтар аз ошиқаш аст. Хубӣ ва назокати ин ишқ дар он мебошад, ки дар он на ҷоҳу ҷалол, на молу мансаб ва на тахту тоҷ, балки муҳаббати поку беолоиши тарафайн бо ҷӯшу хурӯши ошиқона ҳукмрон аст. Низомӣ оғози ишқи он ду дилдодаро баробар мебинад:

Ин чон ба ҷамоли он супурда,
 Дил бурдаву лек чон набурда.
 В-он бар руҳи ин назар ниҳода,
 Дил додаву коми дил надода.
 Ёрон ба ҳисоби илмхонӣ,
 Эшон ба ҳисоби меҳрубонӣ [16, 49].

Аз мисолҳои иқтибосшуда пайдост, ки ҳусну малоҳати Лайлӣ табиист ва вай духтарест бо қомати баланду мавзун, рӯю абрӯяш мувофиқи ҳам рехта шудаанд.

Ишқи Лайлӣ ва Мачнун дар байни қабилаҳои араб, баҳусус қабилаи Лайлӣ, зуд паҳн мегардад ва мавриди гуфтугӯи мардум қарор мегирад. Ду дилдода дар баробари ба ҳам унс гирифта намехостанд, ки сирри ошиқонашон ифшо гардад, аммо ҷӣ илҷ, ки «офтобро бо доман

пӯшонидан» имкон надорад. Ҳамин боис мешавад, ки Лайлиро аз мактаб гиранд, ки ин дар боби «Рафтани Мачнун ба наззораи Лайлӣ» [16, 54-55] бо сӯзу гудози ошиқона ва дурию маҳчурӣ аз ҳамдигар тасвир ёфтааст. Ҳамзамон дар боби ёдшуда сифатҳои ботиниву зоҳирии Лайлӣ тавҷам омадаанд. А. Афсаҳзодро маҳз ҳамин лаҳзаи хотирнишин ба ҳаяҷон оварда, ба тавону қудрати суҳанофаринии Низомии Ғанҷавӣ моту маҳбут мешавад ва менависад: «Хусусан дар мавридҳое, ки ҳолату вазъияти Лайлӣ ва Мачнун бо ҳам муқоиса мешавад (албатта, дар достони Низомӣ – П.С.), онҳо чун як себи дукафон тасвир гардида, чунон пеши назар эҳё мешаванд, ки гӯё аз азал саргузашти онҳо бояд маҳз ҳамин навъ сурат мегирифт. Ба назари ман чунин менамояд, ки «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ на эҷоди инсонӣ, балки офаридаи осмонӣ буда, бо мустаҳкамии банду баст, инкишофи воқеаҳо, фарҷом, забон, воситаҳои тасвир ва амсоли инҳо онро ба тарзи дигар тасаввур кардан душвор аст» [36, 93].

Дар тасвири эҷодкори асил Лайлӣ духтари даври замони худ ва аз рӯйи расму русуми оиладорӣ дар фармони волидайн ва атрофиён аст. Вай дарк менамояд, ки даврони феодалӣ ва муҳити фишордиҳандаи он ишқу муҳаббати ҳақиқиро пуштибон нест. Гузашта аз ин, ба ишқбозии озоди занон дар он ҷомеа роҳ баста аст. Чун Лайлӣ аз мактаб гирифта шуд, ғаму андух ҳамдами вай буд, дарун-дарун месӯхт, ба худ мепечид, пинҳонӣ болои бом ба умеди дидани Мачнун мебаромад ва ғ. Ӯ беқарори ишқи ёр буд, вале онро ошкор карда наметавонист. Новобаста ба банду парданишинӣ аз нигоҳи хусну латофат мешукуфт, зеботару ҷаззобтар мегардид, ки ин ҳама дар боби «Дар аҳволи Лайлӣ» [16, 74-77] хеле равшан тасвир ёфтааст:

Дар парда, ки роҳ буд баста,
 Мебуд чу парда баршикаста.
 Мерафт нухуфта бар сари бом,
 Наззорақунон зи субҳ то шом.
 То Мачнунро чӣ гуна бинад?
 Бо ӯ нафасе кучо нишинад [16, 75-76]?

Лайлии дар банду мутеи талаботи давру замон боз ҳам дар роҳи ишқ, ишқи ҳақиқию заминӣ, ишқи ягона ғаъол аст, вале ба сабаби он ки монанди Ширин озодии худро надорад, ҳақиқати ҳолашро изҳор карда наметавонад. Вай рӯзе бо дугонаҳояш бо баҳонаи сайру гашт ба бӯстон меравад, ки ҳадафи асосиаш танҳо дидани Мачнун буд. Танҳо, дуртар аз дугонаҳо, зери сарвбуне орзу менамояд, ки кош ёраш дар пахлуяш мебуд. Лайлӣ ханӯз ин андешаҳои хаёлии худро анҷом надода, шахсе ғазале аз сурудаҳои пурсӯзи Мачнунро бо овози баланд хонда мегузарад, ки ҳолати руҳии ошиқро дар ғами маъшуқаи дурафтада дошту он ҳама саволномаҳое ба Лайлӣ буд.

Низомӣ барои тараннуми ишқи ҳақиқии Лайлӣ вайро ба имтиҳони чиддитаре, ки аз дарди чудой бадтар аст, мекашад. Яъне, ба равиши пурандуҳи дoston андуҳи наведе вучуди Лайлиро меранҷонад. Аз дороёни қабилаи падараш Ибни Салом бо дидани ҷамолу қамоли Лайлӣ ошиқи зори ӯ мешавад ва хостгорҳо мефиристад. Лайлии фарзанди замони худ ба никоҳи маҷбурии падар муқобил баромада наметавонад ва роҳи дигарро пеш мегирад ва бо Ибни Салом дар никоҳ бошад ҳам, мекӯшад, ки исмати худро нигоҳ дорад, шахварашро намегузорад, ки аз ӯ ком ситонад ва ин амал «ба тағйир наёфтани ҳагги сужету нигоҳ доштани аҳду вафои ошиқӣ бо Мачнун роли калон» [63, 341] мебозад. Лайлӣ ҷасурона Ибни Саломро хушдор меदिҳад, ки байни онҳо набояд муносибати наздик вучуд дошта бошад:

Чун ишқ сиришта шуд ба гавҳар,

Чӣ боки падар, чӣ бими шавҳар [16, 115]?!

Пешомадҳои Лайлӣ дур аз Мачнун ханӯз барои ошиқ торик буд ва Мачнун аз издивоҷи маъшуқааш огоҳ гардида, вайро дар номаи худ бадахд мехонад (Зан гар на яке, ҳазор бошад, - Дар аҳд кам устувор бошад). Лайлӣ ба таънаву маломатҳои Мачнун, писханди ишқ, ки маъшуқа гӯё комравои худро ёфтааст, тоқат карда натавонида, номаи ҷавобӣ навишта, таъкид менамояд, ки вай ханӯз иффиати худро барои ошиқаш нигоҳ дошта меояду ӯро бештар аз пештар дӯст медорад. Лайлӣ ҳатто ҷасурона намуда Мачнунро ба хаймааш даъват менамояд.

Лайлӣ аз оғоз то анҷоми дoston Мачнунро девонавор дӯст дорад ҳам, кӯшиш менамояд, ки дар ҳар қадам аз ақл кор бигирад. Ҳатто дар мулоқот бо Мачнун аз фосила кор мегирад, ба таънаҳои нав ба нави ошиқ осудаву ботамкин ҷавоб мегӯяд.

Баъди марги Ибни Салом мувофиқи расму русум ва урфу одати кабилавӣ ду сол мотамдорӣ кардани Лайлӣ ва надидани ошиқи овораи дашту сахро ӯро дардманд менамояд ва бо дарде бедармон олавро тарк мегӯяд.

Лайлӣ дар тасвири Низомии Ганҷавӣ ошиқтар аз ошиқ ба назар мерасад. Ёст, ки Мачнун гирифташ шудааст. Муҳаббате, ки Лайлӣ дорад, беҳамтост, зеро «Муҳаббат ҳам аз ҷиҳати баромад ва ҳам аз ҷиҳати моҳият ба зан вобастагӣ дорад» [162, 105].

Дар дoston симои Лайлӣ хеле мураккаб тасвир ёфтааст. Вай новобаста ба талаботи даври замон ва расму урфу оини он ботинан роҳу равиши худро ихтиёр кардааст ва дар мубориза барои расидан ба ҳадаф гоҳе мағлуб асту гоҳе ғолиб. Лайлӣ амри падарро қабул дорад, вале ба ишқи Ибни Салом сар намефарорад. Гоҳе зӯри ишқ ба Лайлӣ матонату мардонагӣ ато менамояду ба ҳама дарду шиканча тобовар аст. Васиятҳои рӯзҳои охири умраш ба модар, ки агар Мачнун биёяд, хуш қабул намояд, аз охири ҷасоратҳои Лайлӣ мебошад.

Дар тасвири Низомии Ганҷавӣ Лайлӣ дар тамоми роҳи ишқаш бадбахтиҳоро рӯбарӯ ояду дарк намояд ҳам, ба ҳамаи ин бадбахтиҳо монанди аз мактаб гирифтаниш, маҷбуран ба шавҳар додан, банди хонагӣ ва ғ. сабру таҳаммул менамояд. Ин ҳама аз хислатҳои барҷастаи Лайлӣ мебошад. Фочиаи ҳақиқии Лайлӣ баъд аз ба шавҳар баромаданиш сар мешавад, ки аз ҳаётитарин қисматҳои дoston аст.

Чун симои Хусраву Мачнун дар ин ҷо симоҳои Ширин ва Лайлиро пай дар пай дида баромада, метавон дар ҳаммонандию фарқи ин симоҳо ба хулосаҳои шогирдонаи зайл омад:

1. Ширин ва Лайлӣ дар хусн ҳамтарозу, дар ишқ якҷоя якҷоянд ва ишқи аввали худро то охири умр содиқона истодагарӣ кардаанд.

2. Ширин дар ошиқ шудан ба Хусрави Парвиз миёнарав (Шопури наққош – П.С.) дорад, аммо Лайлӣ бо нигоҳи аввал гирифторм ва дилдодаи ошиқ мешавад ва бе миёнарав Қайсро интиҳоб кардаву дӯст доштааст.

3. Ширин таълиму тарбияи дарборӣ дорад, ба умури корҳои давлатӣ даст мезанаду даҳлат мекунад. Вай дар баробари аз улуми замон баҳравар гардидан бо илми ҳарб, аспдавонию чавгонбозӣ сару кор дорад. Аз ҳама муҳим он ки озод асту ба ҳар кори мекардааш озодонаву оқилона рафтор менамояд. Аммо дар ин маврид Лайлиро то ҷое сусту пасив дармеебем. Ё хангоми аз мактаб гирифторм, роҳи дидорашро ба рӯи Маҷнун бастан, дар парда нигоҳ доштан, бидуни иродааш ба шавҳар додан ҳамеша хомӯшӣ ихтиёр кардан, муқобилият нишон дода натавонистан ин ҳама зидди рафтору кирдори Ширин мебошанд. Ва он чи Ширин дар амал, берӯю риё анҷом меод, албатта, дар сиришти Лайлӣ буд, вале кӯтоҳдастӣ ба ӯ имкон намедод, ки чун Ширин рафтор намояд.

4. Ширин барои расидан ба Хусрав монеаҳои сахтро пушти сар менамояд, гуноҳҳои Хусравро мебахшад, интизории тулонӣ мекашад. Лайлӣ ҳам дар роҳи ба Маҷнун расидан азобҳои зиёдеро мебинад. Дарди ишқ ба висол нарасида ӯро мекушад.

5. Ҳаммонандии Ширину Лайлӣ, агар, пеш аз ҳама, дар ҳусну ҷамоли беҳамтои онҳо зоҳир гардад, дар навбати сонӣ покию покандешӣ ва аз ақлу хирад дурбинона кор гирифтани онҳо мебошад.

6. Фарқи ин ду симоро дар он дармеебем, ки аввалӣ бо ошиқ бочуръатона, кушоду равшан суҳбатҳо дорад, якҷоя базмҳои шодӣ меороянд, аммо Лайлӣ аз чунин лаҳзаҳои озодонаю шодибархш бо ошиқи худ дур аст.

7. Дар охир, агар Ширин аз дасти писари Хусрав – Ширӯя аз олам гузашта бошад, Лайлӣ бо дарди худ, аҷали худодод аз олам дармегузарад, ки ин низ аз фарқҳои ин ду симо аст.

Дар фароварди ин фасл метавон хулоса баровард, ки ин ду симо аз ҷониби Низомии Ганҷавӣ ҷолибу санъаткорона тасвир ёфтаанд. Онҳо зоҳиран аз ҳар ҷиҳат зебо ва ботинан поку мубарроянд ва танҳо як ишқро

доранд. Ишқе, ки «хамроҳ бо олитарин ва латифтарин пайванди қалбӣ аст, ки аз хубби шадид ва муфрит шуруъ мешавад» [36, 135].

II.2.3. Симои Фарҳод

Баробари даргузашти Маҳинбону Ширин ҷойгузини қасри аммааш мегардад ва аз рӯйи адлу инсоф қор мегираду тамоми зиндониёро озод менамояд ва ба зердастонаш муқофотҳо мебахшад. Ба афтодагону бечорагону дармондагону бекасон дасти мурувват дароз мекунад. Бад-ин тартиб вай як сол ҳукумат меронад. Аммо ба дарди ҷудой ва ҳичрони Хусрави Парвиз тоб оварда натавониста, мулки авлоди ба мавлое супурда, дар рикобдории Шопур савори Гулгун худро ба Мадоин мерасонад ва дар қасри пештарааш, ки дар қанори шаҳри Мадоин аст, маскан мегирад. Хусрав аз омадани Ширин огоҳӣ ёфта бошад ҳам, вале аз тарси Марям бо расонидани пайғоме ба ӯ қонеъ мегардад. Қасри Ширин дар доманаи кӯҳи беобу алаф ва дашти лалмӣ ҷой дошт. Расонидани обу дигар анвои хӯроқа ба он ҷо душвор буд, аз ин рӯ Ширин танҳо бо нӯшидани шири аспу гӯсфандон қаноат мекард (Гараш сад гуна ҳавлоеш будӣ, - Ғизо-ш аз модииёну меш будӣ). Лекин ҷарогоҳ аз қаср дур буду дар дашт газандагоне чун морони захрдор, хидматгоронаш бо душворӣ ба фармонфармои худ ғизои дилхоҳ мерасониданд. Инро худи Ширин хуб медонист ва роҳи осонтар намудани қорро меҷуст. Вай ин нияташро ба Шопур арза медорад. Низомӣ ин саҳнаро ҷунин офаридааст:

Дили Ширин ҳисоби шир мекард,
 Чӣ фан созад, дар он тадбир мекард,
 Ки шир овардан аз ҷое ҷунон дур
 Парасторони ӯро дошт ранҷур...
 Дар он ҳалқа, ки буд он моҳи фирӯз,
 Чу мори ҳалқа мепечид то рӯз.
 Нишаста пеши ӯ Шопур танҳо,
 Фурӯ қарда зи ҳар навъе суханҳо [15, 282].

Ширин бо Шопур нақшаи чӯйи ширро мекашанд, вале онро на ҳама кас кашида метавонад, устои корро бояд ёфт (Бувад ҳар кор бе устод душвор, – Нахуст устод бояд, он гаҳе кор!). Пас Шопур пайдо кардани муҳандиси чӯи ширро ба уҳда мегирад ва Фарҳодро, ки шарикдарсаш буд (Ки мо ҳар ду ба Чин ҳамзод будем, – Ду шогирд аз яке устод будем), пайдо намуда, назди Ширин меорад ва эшон аз пушти парда дар бораи нақшаи чӯйи шир суҳбат мекунанд. Аз ҳамин лаҳза ба хатти сужети дoston симои нав, симои Фарҳод ворид гардида, дар бобҳои «Оғози ишқи Фарҳод» [15, 281-285], «Омадани Ширин ба дидани Фарҳод» [15, 285-286], «Зорӣ кардани Фарҳод аз ишқи Ширин» [15, 286-289], «Огоҳӣ ёфтани Хусрав аз ишқи Фарҳод» [15, 289-290], «Рой задани Хусрав дар кори Фарҳод» [15, 290-291], «Талаб кардани Хусрав Фарҳодро» [15, 291-292], «Мунозираи Хусрав бо Фарҳод» [15, 292-295], «Кӯҳ кандани Фарҳод ва зории ӯ» [15, 295-302], «Рафтани Ширин ба кӯҳи Бесутун ва сабқат шудани аспӣ вай» [15, 302-304], «Огоҳии Хусрав аз рафтани Ширин ба назди Фарҳод» [15, 304-309] ва «Таъзияномаи Хусрав ба Ширин аз роҳи танз» [15, 309-312] амалиёти чӯйи ширро аз рӯйи ваъда канда баровардани Фарҳод, ба Ширин изҳори муҳаббат намудан, хусумати Хусрав аз ишқи Фарҳод ба Ширин, мунозираи Хусрав бо Фарҳод, кин гирифтани Хусрав ба Фарҳод ва қасди ҷони марди хунарманд кардаву Фарҳодро аз сари роҳи худ бардоштани Хусрав, бар марги Фарҳод мотам гирифтани Ширин идома меёбад. Бояд гуфт, ки ин симои хотирмон ва ибратбахш «дар достони Хусрав ва Ширин» мавқеи дараҷаи дуҷуму сеҷум дошта, номаш номи дoston нашуда бошад ҳам, аҳаммияти аввалиндараҷа дорад, зеро намояндаи халқи меҳнаткаш ва ошиқи ҳақиқии ҷонфидокунанда ва ҳама чизро қурбонкунанда аст, ки ба ӯ ғайр аз ишқи Ширин касе ва чизе лозим нест [63, 318].

Мо то ҷое дар бораи маъҳазҳое, ки Низомии Ганҷавӣ дар офаридани симоҳои Хусрав ва Ширин мавриди истифода қарор додааст, пештар гуфта гузаштем. Аммо дар бораи маъҳази ворид шудани симои Фарҳод ба достони «Хусрав ва Ширин» чӣ метавон гуфт? Дар ин боб тақрибан ҳамаи

муҳаққиқони достони мазкур берун аз тасвири Низомии Ганҷавӣ ҳарфе нагуфтаанд. Луғатномаву фарҳангҳои хоси адабиётшиносӣ ҳам дар шарҳи номи Фарҳод тақрибан яқинангоне суҳан ронда, ҳулосаҳои худро дар бораи дар достон пайдо шудану қору пайқори Фарҳод ҳамоҳанги шоир ҷамъбаст намудаанду ҳалос. Пас, онҳо ҳам ба маъҳази номи Фарҳод мулоҳизаронӣ накардаанд. Аз ҷумла, Заҳро Хонларӣ дар шарҳи номи Фарҳод ҳеле муҳтасар дар китоби худ «Фарҳанги адабиёти форсии дарӣ» чунин овардааст: «Фарҳод аз ашхоси достони ошиқонаи «Хусрав ва Ширин». Достони «Хусрав ва Ширин» ва «Фарҳод ва Ширин»-ро чанд тан аз шоирони эронӣ ба назм даровардаанд ва машҳуртарину маъруфтарини онҳо достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ – достонсарои бузурги Эрон дар қарни шашуми ҳиҷрӣ (асри XII мелодӣ – П.С.) аст.

Фарҳод дар ишқ рақиби Хусрав аст ва дар роҳи маъшӯқ ба қорҳои душвор тан медиҳад. Фидокорӣ ва пойқории ӯ дар ишқи Ширин Хусравро бармеангезад, ки ӯро ба қандани кӯҳи Бесутун бигморад. Фарҳод аз дилу қон ин шуғлро мепазирад ва муддатҳо дар орзуи васли Ширин ба кӯҳ қандан мепардозад. Саранҷом бо тадбири Хусрав ҳабари марги Ширинро бардурӯғ ба ӯ мерасонанд ва ӯ бо теша фарқи худро мешикофад ва дармегузарад» [114, 375]. Заҳро Хонларӣ дар фароварди ин навишта байтеро аз Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ, ки дар он номи Фарҳод талмеҳан омадааст, иқтибос менамояд. Он байт ин аст:

Дил ба уммеи садое, ки магар дар ту расад,

Нолаҳо қард дар ин кӯҳ, ки Фарҳод накард [114, 375].

Ҳамин мазмунро дар «Луғатнома»-и Алиакбари Деҳхудо дарёфтем. Алиакбари Деҳхудо исми Фарҳодро чунин шарҳ додааст: «Фарҳод. «Онандроҷ» Кӯҳқан. Мардест, ки бино ба ривояти китоби «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ шуғли сангтарошӣ дошта ва рақиби Хусрави Парвез дар ишқи Ширин – духтари шоҳи Арманистон будааст. Вай саранҷом қони худро ба сари он ишқ гузошт ва ҳангоме ки ҳабари дурӯғини марги Ширинро ба ӯ доданд, аз фарози кӯҳ дарғалтид ва қон супурд... Фарҳод фирефтаи ин зан

(Ширин – П.С.) шуд ва Хусрав ўро ба кандани кӯҳи Бесутун гумошт. Фарҳод дар он кӯҳ ба буридани санг машғул шуд ва ҳар поре, ки аз кӯҳ мебурид, чунон азим буд, ки имрӯз сад мард онро натавонад бардошт. (Тарҷумаи «Таърихи Табарии Балъамӣ») [58, 223]. Доир ба маъхазии номи Фарҳод низомишиносоне, чун И.Ю. Крачковский, Е.Э. Бертелс, Ян Рипка, Г. Алиев, Х. Мирзозода, А. Афсаҳзод, А. Шаҳобӣ, Забеҳуллоҳи Сафо, муаллифони китоби «Адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XII-XIV («қисми якум»)» низ ишорае надоранд. Дар китоби «Адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XII-XIV» омадааст, ки «... дар маснавӣ қаҳрамони нав (яъне, Фарҳод - П.С.) дохил мешавад, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ўро ёд накардааст» [31, 162]. Дар вақти хондани ин сатрҳо боз андеша сӯйи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, ки яке аз маъхазҳои асосии «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ ба ҳисоб меравад, равона мешавад. Тавре аз таърихи маъхазҳои «Шоҳнома» медонем, дар «Шоҳнома»-ҳои мансур номи яке аз қаҳрамонҳои маъруфу машҳури Абулқосими Фирдавсӣ Рустам дида намешавад. Ин Фирдавсӣ, ки симои Рустамро, ки ба қавли ӯ як «галабони саҳроӣ» буд, ҳамчун Рустами паҳлавону овозадор ва ҳомии меҳану диёр ба хонандааш муаррифӣ намуд. Ҳамин равиши эҷодии Абулқосими Фирдавсиро метавон дар Низомии Ганҷавӣ, дар офаридани симои Фарҳод дид. Чун Рустами Фирдавсӣ симои Фарҳод бофтаи тахайюлотӣ бадеии шоир ва ормонҳои дили ӯст, ки мардумро ба меҳнатдӯстӣ, покизакорӣ, ростқавлӣ ва донишу ҳунар, ки ин ҳама дар замонаш чандон қадр надошт, талқин намудан будааст. Ва метавон гуфт, ки Низомии Ганҷавӣ дар баробари симоҳои Хусрав ва Ширинро аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ вом гирифтаи симои Рустамро дар чеҳраи Фарҳод таҷассум намуда, бо ин дostonашро пурғунҷоиштар сохтааст. Рустам бо зӯри бозу диёрро аз осеби душманон ором нигоҳ дорад, Фарҳод бо зӯри бозу дунболи ободонист. Рустамро ишқи ватандорӣ ба он роҳ равона намуда бошад, Фарҳодро ишқи Ширин. Бояд дар ин андеша қавли банда дуруст бошад. Сари ин масъала боз мебояд алоҳида ва ботаҳаммулона наздик шуд.

Дар достони Низомии Ганҷавӣ симои Фарҳод дар навбати аввал дар баробари шоҳзода будан ҳамчун ҷавонмарди солору ботамкин, зебо, донишандӯхта, хунарманд, устои касби худ, муҳандиси уҳдабарову кордон ва дӯсту шарикдарси Шопури наққош муаррифӣ гардидааст.

Чун бо даъвати Шопур Фарҳод ба қасри Ширин меояд, аҳли дарбор, баҳусус Ширин, ба ҳаяҷон меоянд. Дар рафти суҳбати пасипардагӣ ва бо шунидани овози нарму мафтункунандаю ширини Ширин Фарҳод гирифтори ӯ мегардад. Ширин дарк менамояд, ки Фарҳод ба домаш афтодааст, мақсади худро ба ӯ мегӯяд:

Чу Ширин дид, к-он оромрафта
 Диле дорад чу мурғ аз дом рафта,
 Ҳам аз роҳи сухан шуд чорасозаш,
 Бад-он дона ба дом овард бозаш.
 Пас он гаҳ гуфт, к-эй донанда устод,
 Чунон хоҳам, ки гардонӣ маро шод.
 Муроди ман чунон аст, эй хунарманд,
 Ки бикшой дили ғамгинам аз банд.
 Ба чобукдастию устодкорӣ
 Кунӣ дар кори ин қаср устуворӣ.
 Гала дур асту мо муҳтоҷи ширем,
 Тилисме кун, ки шир осон бигирем... [15, 284].

Фарҳоди мафтуншуда ба Ширин ваъдаи дар як моҳ анҷом додани фармони ӯро мекунад (Ба як моҳ аз миёни санги хоро, - Чу дарё кард ҷӯе ошкоро) ва ин ваъда, пеш аз ҳама, гувоҳи дил бохтани ӯ ба Ширин аст. Ширин баъди анҷоми бомуваффақияти кор ба Фарҳод подоши фаровон пешниҳод менамояд, аммо Фарҳод ба хоҳири ишқе, ки дар дил нисбат ба Ширин мепарварид, он ганҷинаро ба зерӣ пояш рехта, рӯ ба саҳро мениҳад ва аз мардум дурӣ мегузинад. Дар ин ҷо то андозае симои Фарҳод симои Маҷнунро менамояд, зеро дар саҳро:

Чу ваҳшитавсан аз ҳар сӯ шитобон,

Гирифта унс бо ваҳши биёбон.
 Зи маъруфони ин доми забунгир
 Бар ӯ гирд омада як дашт нахчир,
 Яке болингаҳаш руфтӣ, яке чой,
 Яке доман-ш бўсидӣ, яке пой [15, 288].

Муҳаббати Маҷнун ӯро аз ақл бегона карда бошад ҳам, вай ҳунари шоирии ӯро афзуд. Ишқи Фарҳод ӯро ба сӯйи корнамоӣ бурд.

Дар идомаи дoston Хусрави Парвиз аз ишқу муҳаббати нисбат ба Ширин доштаи Фарҳод огоҳ гардида, тадбири аз сари роҳ бардоштани ӯро мекунад. Фарҳодро назди худ даъват менамояд ва барояш ганҷу зари фаровон ваъда медиҳад, вале Фарҳод аз ишқи ба Ширин доштааш даст намекашад. Дар ин маврид боби «Мунозираи Хусрав бо Фарҳод»-ро аз муассиртарин бобҳои дoston метавон гуфт [15, 292-295]. Хусрав бо макру фиреб, ки агар Фарҳод аз байни харсангҳои кӯҳи Бесутун роҳ кушояд, Ширинро ба ӯ хоҳад дод, тадбири дигар меёбад. Фарҳодро барои ин кор қувва ба қувва меафзояд. Ин қудрату тавони Фарҳод ба гӯши Ширин мерасад ва ба дидани ӯ меравад. «Вале дар бозгашт аспаш касал шуд. Фарҳод Ширинро рӯйи даст бардошта, то ба қасраш бурда расонд. Ин рафтори ӯ рағбати Ширинро бедор кард. Хусрав инро шунида, чораи халосӣ аз Фарҳодро дар хиёнат ёфт» [36, 55]. Пас, Хусрав ба Фарҳоди банди кор хабар мефиристад, ки Ширин мурд. Фарҳод бо шунидани ин хабар аз кӯҳ сарозер афтада, чон ба чонофарин месупорад. Ширин чанд муддат мотамдории Фарҳодро мекунад ва Хусрав ба ӯ ҳамдардии тамасхуромез мефиристад.

Дар ин сахна ишқи ҳақиқии Фарҳод аз ишқи булҳавасонаи Хусрав хеле баланд меистад ва шоир дар он нобаробарии табақаҳои ҷамъиятиро, ки дар замони худаш низ мавҷуд буд, рӯйи коғаз оварда, табақаи болоиро маҳкум ва табақаи поёнии ҷамъият, аҳли захматро, ки ҳаётофаранд, ситоиш намудааст. Аз ин метавон хулоса баровард, ки агар дар навбати аввал, аз ҷониби шоир ҳунармандона симои Фарҳод офарида шуда бошад, дар навбати сонӣ, ӯ ҷонибдор ва тарғибкунандаи аҳли захмат аст, зеро онҳо ҳам

рӯзирасонандаи одамон, ҳам ризқдиҳандаи ваҳшу тайр ва ҳам дар ҳама кор содиқ мебошанд.

II.2.4. Симоҳои ёридиҳандаи дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»

Дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин»-у «Лайлӣ ва Мачнун» дар баробари симоҳои асосӣ симоҳои дувуму севумдараҷаи зиёде амал намудаанд, ки онҳоро дар мавридҳои гуногун, вобаста ба хатти сужети ин дostonҳо, истифода намуда тавонистани Низомии Ганҷавӣ аз паҳлуҳои дигари ҳунари шоирии ӯст.

Мо дар достони «Хусрав ва Ширин» бо симоҳои ёридиҳандае, монанди Шопури наққош, Бахроми Чӯбина, Маҳинбону, Марям, падари Марям – Қайсари Рум, Бузургмехр, ҳунармандону овозхонон - Борбад ва Накисо, Ширӯя – писари Хусрави Парвез, канизакони Хусрав (Шунидам даҳ ҳазораш хубрӯянд, - Ҳама шаккарлабу занҷирмӯянд), духтароне, ки дар оғози достони «Хусрав ва Ширин» бо Ширину Шопур дар афсонагӯӣ ҳамроҳ буданд, чун Фарангису Сухайл, Ачабнӯшу Фалакноз, Ҳумайлову Ҳумоюн, Сумантурку Паризод, Хутанхотуну Гавҳармулк, 70 хидматгори Ширин, Шакари Исфаҳонӣ – зани дувуми Хусрав рӯ ба рӯ мешавем, ки ҳар кадоме ба ин ё он муносибате ҷаҳони зоҳирию ботинии симоҳои асосии дostonро пурратар намудаанд.

Масалан, Шопури наққош сабабгори асосӣ ва миёнарави ишқи Хусраву Ширин гардида, аввалан акси Хусравро, ки худ кашида буд, ғоибона дар сари роҳи Ширин ба намоиш мегузорад ва давраи дувуму севум низ ин корро такрор месозад. Дар баробари ин, Шопур аз ҳусну ҷамоли беҳамтои Ширин ба Хусрав ҳикоят менамояду ӯро низ ғоибона гирифтори Ширин месозад. Минбаъд, Шопурро мо бештар дар хидмати Ширин мебинем. Вай дар базми хидматгорони Ширин ҳамроҳӣ мекунад, ҳар чи бештар талқин менамояд, ки Ширину Хусрав ба дидори якдигар бирасанд, дар мушкилиҳои ба сари Ширин омада, ба кӯмаки ӯ мерасад, дар зарурат дилбардорияш мекунад, барои кандани ҷӯйи шир ба Ширин маслиҳатҳои оқилона медиҳад

ва ғ. Вақте Ширин баъди дидани сурати Хусрав мафтун мешавад, Шопур худро ба Ширин менамоёнад ва баъди бо ҳам аз наздик шинос гардидан васфи Хусравро, ки шоҳзода аст, мекунад. Ширин мехоҳад, ҳар чи бештар аз забони ӯ сифати Хусравро шунавад:

Сухан мегуфту Ширин хуш дода,
 Бад-он гуфтори ширин гӯш дода.
 Ба ҳар нукта фурӯ мешуд замоне,
 Дигар раҳ бозмечусташ нишоне.
 Суханро зери парда ранг меод,
 Ҷигар меҳӯрду лаъл аз санг меод.
 Аз ӯ Шопур дигар роз нанхуфт,
 Суханро ошкоро карду пас гуфт:
 – Парирӯё, ниҳон медорӣ асрор,
 Сухан дар шиша мегӯйӣ паривор.
 Чаро чун гул занӣ дар пӯст ханда?
 Сухан бояд чу шаккар пӯстканда!
 Чу мехоҳӣ, ки ёбӣ рӯйи дармон,
 Макун дард аз табиби хеш пинҳон [15, 184]!

Байти охир гӯёи он аст, ки Шопур мехоҳад барои ба висоли ёр расидан ба Ширин кӯмак намояд ва инро ба Ширин ошкоро мегӯяд.

Дар достони «Хусрав ва Ширин» симои Шопур, ҳар кучое ки истифода шавад, дар ҳаракат асту ҳамеша барои ба мақсад расидани ошиқон кӯмаки худро дареғ намедорад.

Симои дигари дoston–Баҳроми Чӯбина баъди марги Хурмуз – падари Хусрави Парвиз аз айшу ишрат ва ишқварзиҳои Хусрав сӯиистифода намуда, худро дар Эрон шоҳ эълон менамояд, ки ин дер давом накардааст. Симои Баҳроми Чӯбина дар кушодани симои ботинии Хусрав мусоидат менамояд.

Дар дoston Қайсари Рум дар ҳаракат набошад ҳам, сиёсат ва шартномаи ӯ дар симои духтараш Марям фаъл аст. Хусрав баъди ба Марям издивоҷ намудан то охири умри Марям ҳатто аз ӯ метарсид ва Ширинро ба

касри худ наздик шудан намегузошт. Шакар бошад, ҳосили ишқи булҳавасонаи Хусрав баъди марги Марям буда, дар барқарор намудани ҳаёти оилавӣ хеле пасив аст, Хусравро барои ояндаи худ нигоҳ дошта наметавонад.

Борбаду Накисо базми айшу нӯши Хусраву Ширинро, ҳамоҳанги дилу нияти онҳо, дар маҳфиле гарм мекунад, Бузургмеҳр бошад, бо хоҳиши Ширин ва Хусрав ба Хусрав дарси зиндагӣ медиҳад. Ва билохира, писари Хусрав Ширӯя ворида дoston гардида, Ширинро дӯст медорад ва барои ба коми дил расидан падарашро ба банд дароварда мекушад. Низомии Ганҷавӣ дар симои Ширӯя фарзанди бадғуҳарро мебинад ва ишора менамояд, ки тухми бегона ҳамеша касофатӣ меорад. Дар ин маврид шоир ба румӣ будани модари Ширӯя ишора кардааст. Ҳатто эҷодкори асил таъкид карда, ки Ширӯя аз насли худи Хусрав аст, ки зоҳиран, зебо бошад ҳам, вале ботинан нопоку касиф ва булҳавасу бераҳа буд. Низомии Ганҷавӣ аз номи падараш Ширӯяро «демонафарзанд» меҳонад:

Бузургуммедро гуфт: - Эй хирадманд,
 Дилам бигрифт аз ин ворунафарзанд.
 Аз ин нофарруҳахтар меҳаросам,
 Фасоди толашро мешиносам...
 На бар Ширин, на бар ман меҳрубон аст,
 На бо ҳамширагон ширинзабон аст [15, 419].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки симоҳои ёрирасони достони «Хусрав ва Ширин» тавонистаанд барои хотирмон гардидани саҳнаҳои зиёди асар ҳиссаи худро гузоранд ва дostonро ҳар чи бештар хонданибоб гардонанд.

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» бо симоҳои ёрирасон камтар дучор меоем. Инҳо аз падарону модарони Лайлӣ ва Қайс, Навфал, ки хайрхоҳи Мачнун аст, Ибни Салом, Саломии Омирӣ, Саломии Бағдодӣ ва Зайд иборат мебошанд. Чун симоҳои ёрирасони достони «Хусрав ва Ширин» ин симоҳо ҳам барои пурратар намудани ҷаҳони зоҳирию ботинии Лайлӣ ва Мачнун тавонистаанд, ҳиссае гузоранд ва кори дарки ишқи ҳақиқии ин ду дилдодаро

барои хонанда осонтар гардонанд. Расму оини қабилавӣ ва зиддиятҳои мафкуравӣ ҳамаи қаҳрамонҳои достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро ба фоҷиа мерасонад. Аълоҳон Афсаҳзод менависад, ки: «Падари Лайлӣ, падари Мачнун, Ибни Салом, Салими Омирӣ ҳама қаҳрамонҳои мусбатанд» [36, 95]. Аммо Х. Мирзозода пештар аз А. Афсаҳзод байни волидайнӣ Лайлӣ ва волидайнӣ Мачнун гӯё «садди Искандарӣ» гузошта навиштааст: «Волидайнӣ Мачнун нисбат ба волидайнӣ Лайлӣ одамони аҳлу солах, гапфаҳм ва муросокоранд, ғами фарзанди хешро меҳӯранд, хушбахтии онро меҳоханд» [63, 344]. Ҳамин адабиётшинос доир ба симоҳои падару модари Лайлӣ ин хулосаро дорад: «Волидайнӣ Лайлӣ, баръакси падару модари Қайс, одамони яқрав, манфиатҳои худро аз фикру андеша ва талаботи фарзандон боло гузаронида, чизу шуҳратпарастанд. Онҳо хушбахтии фарзандонашонро дида наметавонанд. Ору номуси беасоси онҳо гӯё ҳалқунандаи хушбахтиҳои ҷавонон аст» [63, 344].

Аз ин ду иқтибоси оварда метавон натиҷа гирифт, ки иқтибоси баъдӣ, яъне нигоштаи Х. Мирзозода, ҳақиқати заминӣ дорад. Агар падару модари Мачнун ғами хушию осудагии фарзандро хӯранду хушбахтии ӯро дар зиндагӣ бо чашми худ диданӣ бошанд, падари Лайлӣ ба тақдири ояндаи фарзандаш бетафовут аст. Ҳатто вай бе пурсидан аз Лайлӣ ба хостгорон ҷавоби қатъии инкор медиҳад ва мегӯяд, ки Қайс девона аст.

Ба ин баҳси хостгории падари Мачнун ва посухи падари Лайлӣ тавачҷух намоед, ки зарурат ба шарҳ надораду сухан аз забони Луқмон хуш аст:

Маъруфтариини ин замона
 Донӣ, ки манам дар ин миёна?!
 Ҳам ҳашмату ҳам ҳазина дорам,
 Ҳам олати меҳру кина дорам.
 Ман дурхараму ту дурфурӯшӣ,
 Бифрӯш матоъ, агар бахушӣ!
 Чандин, ки баҳо кунӣ падидор,

Ҳастам ба зиёдатӣ харидор!...
 Ҳар нақд, ки он бувад баҳой,
 Бифрӯш, чу омадаш равой!
 Чун гуфта шуд ин ҳадиси фаррух,
 Додаш падари арӯс посух:
 Гарчи сухан обдор бинам,
 Бар оташи тез кай нишинам?!
 Гар дӯстие дар ин шумор аст,
 Душманкомӣ-ш сад ҳазор аст.
 Фарзанди ту гарчи ҳаст бадром,
 Фаррух набувад, чу ҳаст худком.
 Девонагие ҳаменамояд,
 Девона ҳарифи мо нашояд [16, 57-58]!

Дар ин иқтибос зиёда аз он ки падари Лайлӣ бо қабилаи бегона кудо шуданӣ нест, боз аз таънаю маломати ҳамқабилаҳояш бим дорад. Домоди солеҳ доштан меҳаҳад, ки ӯ инро дар симои Ибни Саломӣ дар қабилааш доро мебинад. Модари Лайлӣ бошад, бо он ки ғами фарзандашро меҳӯраду ҷонибдори духтараш аст, барои ёрии амалӣ расонидан ба ӯ дасткӯтоҳӣ мекунад ва мутеи иродаи шавҳараш аст.

Падари Мачнун ҳам дар тасвири Низомӣ аз оилаи бою сарватманд аст ва барои хушбахтии писараш ҳозир аст ҳар чи падари Лайлӣ хоҳад, диҳад. Дар алоқамандӣ бо симои падарон ва тарбияи фарзандон Х. Мирзозода менависад: «Аз боби «Дар насиҳати фарзанд» дида мешавад, ки Низомӣ гурӯҳи севуми падарро тасвир намудааст, ки онҳо фарзандонашонро дӯст медоранд, онҳоро ба роҳи дуруст ва хушбахтӣ равона мекунанд. Ин гуна падар худи Низомист» [63, 345].

Дар дoston модари Мачнун ҳам чун модари Лайлӣ ба фарзандаш ғамхору меҳрубон аст, вале ба писараш кӯмаке карда наметавонад, ҳарчанд барои фарзанди оқилаш зеботарин духтари қабилаашро ваъда медиҳад. Вай низ мутеи замон ва носозгориҳои он дар даврони феодалист.

Симои Навфал низ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» духӯра тасвир шудааст. Вай ба Мачнун кӯмак расониданӣ шуда, бо падари Лайлӣ ва қабиллаи онҳо ҷанг эълон мекунад, то хоҳиши дили ду дилдода амалӣ гардад. Вале дар навбати дувуми масоф кашидан Навфал ба суханҳои падари Лайлӣ гӯш андохта, аз кӯмак расонидан ба Мачнун бозистодани ӯ масъалаи дигари мухтавои дoston аст. Мачнун ин кори Навфалро дар сурудаҳояш мазаммат менамояд ва минбаъд ин ваъдаҳилофро ҷашми дидан надорад. Симои Ибни Салом дар дoston торик аст. Вай дар муқобили ишқи поки Лайлӣ ба ҷуз хомӯш будан дигар ҷорас надорад.

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» яке аз симоҳое, ки баъди симоҳои асосӣ дар ҳаракат аст, ин тағои Мачнун Саломи Омирӣ мебошад, ки пайваста Мачнунро бо хӯрок, агарчи ӯ онро барои ҳайвоноти дар атрофаш ҷамъшуда тақсим карда меод ва бо пӯшок таъмин менамуд. Саломи Омирӣ ҳатто боре модари Мачнунро барои дидани фарзанд мебарад ва, ниҳоят, ба Мачнун бо дарду ҳасрат аз даргузаштани модараш хабар медиҳад.

Дар ин дoston симои дигаре бо номи Саломи Бағдодӣ амал мекунад, ки ӯ, асосан, ба ҷамъоварӣ ва навишта гирифтани ашъори Мачнун машғул аст [16, 176-181]. Вай ҳам чун Мачнун ошиқи ноком буда, аз ашъори ошиқонаи Мачнун дар кӯчаҳои Бағдод воқиф гардида, ба ҷустуҷӯи ӯ меояд ва бо Мачнун ҷанде мулоқот менамояд ва абёти аз забони Мачнун мебаромадаро ҳам азбар менамояд ва ҳам навишта мегираду минбаъд ба диёраш бурда паҳн менамояд:

Мачнуну Салом рӯзаке ҷанд
 Бурданд ба ҳам ба роҳи пайванд.
 Он тухфа, ки дар миёна мерафт,
 Чун дур ғазале равона мерафт.
 Ҳар байт, ки гуфтӣ он ҷаҳонгард,
 Бар ёд гирифтӣ он ҷавонмард.
 Мачнун зи раҳи заъифҳолӣ
 Буд аз ҳама хобу хӯрд холӣ.

Бечора Саломро дар он дард
 Н-аз хоб гузир буду н-аз х(в)ард.
 Чун сурфа тихй шуд аз навола,
 Меҳмон ба видоъ шуд ҳавола...
 З-он марҳала рафт сӯйи Бағдод,
 Бигрифта бәсе қасида бар ёд.
 Ҳар чо, ки яке қасида хондй,
 Ҳуши шунаванда хира мондй [16, 181].

Саломи Бағдодй ба диёр баргашта бошад ҳам, баъди шунидани марги Лайлй дубора ба назди Мачнун бармегардад [16, 194-196] ва ўро дилдорй медиҳаду ду-се моҳ бо ў мемонад:

Моҳе ду-се меҳр бохт бо ў,
 З-он гуна, ки буд сохт бо ў.
 Ҳар байт, к-аз ў шунид, дарҳол
 В-он гуфта, ки буд то ба даҳ сол,
 Ҳар қиссаву қитъаву қасида
 Як-як бинвишт бар чарида.
 Чун ҳар чи бигуфта буд, бинвашт,
 Дастурй хосту бозпас гашт [16, 196].

Ин иқтибос хонандаро бовар мекунонад, ки дар ҳақиқат, Мачнун дар баробари ошиқи покизасиришт будан суҳанвари хушбаён будаасту шарҳи ишқи пуршўри худро дар чомаи қиссаву қитъа ва қасида ба мерос гузошта будааст.

Дар достони «Лайлй ва Мачнун» симои Зайд ном ҷавоне оварда шудааст, ки камахлоқ мебошаду дар мулоқот бо Мачнун адаб меомўзад ва симои сайёд, ки бо хоҳишу бахшидани аспи худ ва пардохти пул оҳувонро аз банд раҳо менамояд, дар кушодани симои зоҳирию ботинии Мачнун сахм доранд. Яъне, ин лаҳзаҳо далолат ба он мекунанд, ки Мачнун девона набуда, балки оқилу доно ва боандеша асту ишқи ягона ўро «мачнун» кардааст.

Хулосаи боби дуюм

Аз баррасии боби ғавқ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» – у «Лайлӣ ва Мачнун» як идда симоҳои ёрирасон, монанди Шопур, Навфал, Меҳинбону, Қайсари Рум, Фарҳод, Марям, Баҳроми Чӯбина, Шакари Исфаҳонӣ, волидайнӣ Лайлӣ ва Мачнун, Ибни Салом, Накисо, Борбад, Бузургмеҳр ва дигарон барои баёни муҳтавои ин достонҳо ва пурратар намудани симоҳои асосии онҳо хидмати арзанда карда тавонистаанд. Ин симоҳо новобаста ба лаҳзавӣ буданашон хотирмонанд. Аз ҷумла, агар ба симои сайёд тавачҷуҳ намоем, мебинем, ки вай барои сайд кардани охувон, ба хотири гузаронидани зиндагонииаш ва таъмини қути зану фарзандонаш, розӣ нест, ки бе пардохт охувонро раҳо намояд ва ғайра. Бояд гуфт, ки ин ҳама бо забони ширин, ороишҳои рангин ва ҳикматҳои намакини Ҳаким Низомӣ рӯйи коғаз омадаанд.

**БОБИ Ш. КОРБУРДИ ХУНАРМАНДОНаИ ЗАБОНУ БАЁНИ
БАДЕЪ ДАР ДОСТОНҲОИ «ХУСРАВ ВА ШИРИН» ВА «ЛАЙЛӢ
ВА МАЧНУН»-И НИЗОМИИ ГАНЧАВӢ**

Ш.1. Забон ва хусни баён дар достонҳои ишқии Низомӣ

Дар баробари маҳорати бандубасти сохту муҳтаво ва хунари симоофарӣ яке аз вижагиҳои дигари маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ин забон ва хусни баёни эҷодкор маҳсуб меёбад, ки дер боз диққати аҳли таҳқиқро ба худ ҷалб намуда омадааст. Ба ин маънӣ, адабиётшиноси эронӣ Забехуллоҳи Сафо ба сабки нигориши «Хамса»-и шоир тавачҷуҳи алоҳида зоҳир намуда, чунин навиштааст: «Низомӣ аз шоиронест, ки, бешак, бояд ўро дар шумори аркони шеъри форсӣ ва аз устодони мусаллами ин забон донист. Вай аз он суҳанваронест, ки монанди Фирдавсӣ ва Саъдӣ тавонист бо эҷод ё такмили сабку равиши ҳосе тавфиқ ёбад» [97, 807].

Адабиётшиноси тоҷик А. Афсаҳзод ба ин паҳлуи назарраси шоҳасари Низомии Ганҷавӣ «Хамса», ки достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» низ дар назаранд, диққати алоҳида равона карда, ба таври умумӣ нигоштааст: «Шеваи нигориши «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ ниҳоят гуворо, забони он ғанӣ, рангин, ширадор, фасеҳ, халқӣ ва барои ҳамагон фаҳмост. Низомӣ ба ҳайси як саррофи суҳан дар истифодаи санъатҳои шеър ва истеъмоли вожаҳои асилу хушоҳанги форсӣ, ибораю таъбирҳои мардумӣ ва мақолу зарбулмасалҳо бағоят борикбин аст» [36, 173].

Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои мавриди назар дар корбурди забони шево, интихоби алфозу калимоти муносиб ва эҷоду сохтани таркиботи ҳоси тоза дар ҳамбастагӣ бо маонӣ ва мазмунҳои наву дилнишин дар ҳар маврид резакориҳои устодона дорад. Вай дар тасвири табиату симоҳои офаридааш бо ба кор бурдани ташбеҳоту истиороти тозаву нав дар шумори эҷодкоронест, ки баъд аз худ назире надоштааст. Ҷойи шак нест, ки хидмати суҳанварони форс-тоҷики то замони Низомии Ганҷавӣ, монанди Одамушшуаро Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Асадии Тӯсӣ,

Фаррухии Систонӣ, Унсурӣ, Носири Хусрав, Абдуллоҳи Ансорӣ, Фахриддини Гургонӣ ва монанди инҳо хеле калон асту ба муаллифи «Хамса» бетаъсир набуд, зеро эшон: «ҷило ва ҳашмати забони форсии дари тоҷикиро дар баробари забони арабӣ, ки чун забони илму фарҳанг, кешу ойн, фалсафаю ҳикмат ва шеърӯ шоирӣ имтиёзи худро нигоҳ медошт, намоиш доданд ва пояҳои онро устувор гардониданд» [36, 173]. Дар баробари онҳое, ки дар боло номбар шуданд, Низомии Ганҷавӣ эҷодкорест, ки дар офаридаҳои килки сеҳрангези худ забони табиӣ ва ноби форсии дари тоҷикиро ба ваҷҳи олии истифода карда, калимаву ибора ва таркибу таъбироти суфта, бехтаю рехта ва дур аз лағзишҳои алфози кӯчаву бозорро на танҳо вориди забони асари бадеӣ гардонид, ба онҳо умри дароз ато мефармояд, балки покизаву мусаффову суфтаву рехта намуда, ба халқ бармегардонад.

Худи шоир ҳанӯз ба ҳунари шоириаш аз назари нақди адабӣ баҳо дода, ҳис намуда буд, ки дар офаридани дostonхояш маҳорат ва истеъдоди худодод дорад ва аз сеҳри қалами худ қаноатманд аст. Зеро саманди андешаи вай дар офаридани сухан майдони фарох лозим дораду ворид шудан ба тангноро ҳеч гоҳ наменвисандад:

Майдони сухан фарох бояд,
То таъ саворие намояд.
Даҳлези замона чун бувад танг,
Гардад сухан аз шудомадан ланг [16, 24].

Дар ин бора Низомии Ганҷавӣ аз Худованд кӯмак меҷӯяд ва ин матлабро дар маснавии «Махзан-ул-асрор» чунин гуфтааст:

Ё Раб, аз он ганҷ, ки эҳсонӣ туст,
Нақди Низомӣ сара кун, к-они туст [15, 113].

Низомии Ганҷавӣ дар боби «Омурзиш хоستان»-и достони «Хусрав ва Ширин» ба Офаридгор рӯ оварда, чунин хоҷиш мекунад:

Забонамро чунон рон бар шаҳодат,
Ки бошад хатми қорам бар саодат [15, 140].

Бо овардани иқтибосҳои болоӣ метавон натиҷа гирифт, ки ин суханвари асил пеш аз дигарон ба забони худ, сабки баёни худ баҳо дода, боварӣ дошт, ки офаридаҳояш писанди ҳар хонандаи сахтгир низ мегардад. Низомии Ганҷавӣ нисбат ба нақди эҷоди бадеии худ бетафовут набуд ва инро дар эҳтиёткорона дар чою мавридаш истифода намудани калимаву таркибу ибораҳо, ояҳои қуръонию аҳодиси набавӣ, дида тавонистани сахнаҳои шодиву ғам ва ороستاني базмҳои нишасти ошиқона ва ғайра дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»- и шоир дармеёбем. «Суханпардозии ганҷавӣ аз хазинаи луғату ибораҳои китобӣ, таъбирҳои рехта ва ганҷинаи забони зиндаи мардум дар омезиш бархӯрдор гардида, ба тарзи ҳайратангез каломи худро сайқал медиҳад, ки ин далели дигар ба камали маҳорати нигорандагии ӯст» [36, 191]. Шоир чанд рӯз бо Саломи Бағдодӣ ҳамнишину ҳамсуҳбат будани Мачнунро хеле нозук ва дилнишин баён кардааст, ки онро А. Афсаҳзод «омезиши шеваи авомона ва тақозои ниёзи услубӣ хондааст» [36, 191]. Мисолаш:

Мачнуну Салом **рӯзаке** чанд,
 Буданд ба ҳам ба роҳи пайванд.
 Он турфа, ки дар **миёна** мерафт,
 Чун дур ғазале равона мерафт [16, 181].

Дар ин чо вожаи «миёна» маъноии «дар байни ҳамдигар»- ро дорад, ки, пеш аз ҳама, моли халқ асту шоир аз забони зиндаи мардум вом гирифтааст. Чунин мисолҳо, монанди «рӯзак», «беҳтарак», «ҳавзак», «тифлак», «нармак» дар ин дostonҳо зиёд ба назар мерасанд.

Низомии Ганҷавӣ дар офаридани симоҳои асосии дostonҳояш алоқамандона ба забон ва ҳусни баёни онҳо, яъне «риояти муносибати сухан ва алоқаву робитаи мафҳумҳо» [54, 32], ки асоси мантиқии симои бадеиро ташкил менамоянд, аҳаммияти хосса равона сохтааст. Тӯракул Зеҳнӣ риоя шудани муносибат ва алоқии суханро ба воситаи забон «санъати таносуб» [54, 33] номидааст.

Сифоти чамолу зебоии Ширин дар достони «Хусрав ва Ширин» бо истифода аз забони ширини форсии тоҷикӣ ва лаҳни зебои баёни шоир ин тавр омадааст:

Паридухте, парӣ бигзор, Моҳе,
 Ба зери миқнаа соҳибкулоҳе.
 Шабафрӯзе чу маҳтоби чавонӣ,
 Сияҳчашме чу оби зиндагонӣ.
 Кашида қомате чун нахли симин,
 Ду зангӣ бар сари нахлаш рутабчин.
 Ба марвориди дандонҳои чун нур,
 Садафро оби дандон дода аз дур.
 Ду шаккар чун ақиқи обдода,
 Ду гесу чун каманди тобдода [15, 171].

Тавре ки мебинем, дар ин абёт ягон калима ё ибораи бемавриду бечороҳ наёфтааст ва агар аз тасодуф ягон калимаро ба ҷояш калимаи дигаре монем, ба маъно халал ворид мегардад. Он калимаву ибораҳо дар истифода ва баёни Низомии Ганҷавӣ вобастагии маҳкам пайдо карда, боиси баландии балоғату салосати каломӣ бадеӣ шудаанду молмомол аз маъниҳои наву тозаву бикр. Дар ин мисол **паридухт** бо **моҳ**, **қомат** ва **нахли симин**, **марворид** ва **дандон**, **гесу** ва **каманди тобдода** барои тақвияти ҳамдигар дар хидматанд ва ба таври умумӣ симои зоҳирии Ширинро дар авҷи камолӣ хусн тасвир кардаанд. Дар ин таносуби суҳан на танҳо ҳиссиёти бевоситаи эҷодкор дар офаридани симои як зан намоён гардидааст, балки аз ҷиҳати намуд ва шакли зоҳирӣ низ бо ин ҳиссиёт монандие дида мешавад. Ин ҷо чи муносибати мазмуну муҳтаво ва чи муносибати шакли предметҳои тасвиршаванда ва тасвиркунанда ҷолибанд ва шоири хушбаён барои ин устокорона ва ҳадафмандона аз забон истифода карда, ҳам забони мардумӣ ва ҳам забони меъёрро фаро гирифта тавонистааст. Ҳамин тасвириро бо калимаву таркибу ибораҳои нав дар достони «Лайлӣ ва Мачнун», дар офаридани симои Лайлӣ, мебинем:

Офатнарасида духтаре хуб,
 Чун ақл ба номи нек мансуб.
 Ороста луъбате чу моҳе,
 Чун сарви сихй назорагоҳе.
 Охучашме, ки ҳар замоне
 Куштй ба карашмае чаҳоне.
 Моҳи арабй ба рух намудан,
 Турки ачамй ба дил рабудан.
 Зулфаш чу шабе, рухаш чароғе,
 Ё машъалае ба чашми зоғе [16, 48].

Бо ин ҳама равонй ва содаву оммафаҳм будани забони достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлй ва Мачнун», аҳли таҳқиқ бар онанд, ки дар баъзе мавридҳо иддае аз калимаҳо, таркибу ибороти шоирро бе шарҳи алоҳида наметавон фаҳм намуд. «Айбе, ки бар сухани ӯ мегиранд, он аст, ки ба хотири ёфтани мазомини ҷадид гоҳ чунон дар авҳом ва хаёлот ғарқ шуда ва ё барои ибдои таркиботи ҷадид гоҳ чандон бо калимот бозй кардааст, ки хонандаи осори ӯ бояд ба заҳмат ва бо ишколе баъзе аз абёти ӯро, ки иттифоқан, иддаи онҳо кам нестанд, дарк кунад. Зимнан, ин шоир бинобар одати аҳли замон аз овардани истилоҳоти илмй ва луғоту таркиботи арабии вофир ва бисёре аз афкори фалсафа ва усулу мабонии фалсафа ва улум ба ҳеҷ рӯй кӯтоҳй накарда ва ба ҳамин сабаб осори ӯ ҳукми доиратулмаорифе аз улум ва иттилооти мухталифи вай гирифта ва дар баъзе маворид чунон душвор ва печида шудааст, ки чуз бо шарҳу тавзеҳ қобили фаҳм нест» [97, 808].

Бале, Низомии Ганҷавй андешаҳои мушкилу пӯшидае низ дорад, ки ба гуфти худ шоир, тахайюлу тафаккуру шуури эҷодиааш аз онҳо шодоб будааст, ҳаллу фасли ин ё он масъаларо дарк ва ҳатто бо он дониши худ фаҳр ҳам мекардааст. Мисоле аз «Хусрав ва Ширин»:

Мани хокй, к –аз ин меҳроб ҳечам,
 Чун ӯ садро ба ҳикмат гӯш печам.

Басе дорам сухан, к-он дил пазирад,
 Чӣ гӯям, чун касам доман нагирад.
 Манам дониста дар паргори олам,
 Ба тасрифу ба нахв асрори олам.
 Ҳама зичи фалак чадвал ба чадвал
 Ба устурлоби ҳикмат кардаам ҳал.
 Кӣ пурсад аз ман асрори фалакро,
 Ки маълумаш накардам як ба якро?!
 Зи сар то пойи ин дерина гулшан
 Кунам, гар гӯш дорӣ, бар ту равшан.
 Аз он нуқта, ки хатташ мухталиф буд,
 Нахустан чунбише, к-омад, алиф буд.
 Бад-он хат чун дигар хат баст паргор,
 Басите з-он дуй омад падидор.
 Се хат чун кард бар марказ муҳите,
 Ба қисм омода шуд шакли басите [15, 417-418].

Шоир таъкид менамояд, ки аввали дунё аз хатти «алиф» оғоз ёфта, пас ба он хатҳои дигар пайваставу чаҳон офарида шудааст. Дар ин мисол ибораҳои «зичи фалак» чадвали нучумӣ буда, бо нишондоди вазъияти ситорагон ба асоси он тақвими тартиб меоданд. «Устурлоби ҳикмат» (устурлоб-асбобе, ки ба воситаи он дар расадхонаҳо гардиши ситораҳоро мушоҳида мекунанд ва меомӯзанд), «басит» (пахноӣ) ва фаҳми он барои хонанда бе дониستاني луғат ва илми ситорашиносӣ оё мушкил нест?

Вақте ба достони «Лайлӣ ва Мачнун» рӯй меорем, гумон меравад, ки он аз дostonҳои ба забони содаву равон эҷодкардаи Низомии Ганҷавӣ мебошад дарки забон ва дарки ҳар байти он ба хонанда душворие пеш намеорад. Вале ин нигоҳи сабук доир ба муҳтавои дoston аст. Дар «Лайлӣ ва Мачнун» ҳам метавон бо порчаҳои шеърӣ дучор омад, ки дарки онҳо бе доштани дониستاني ҳамаҷонибаи илми ситоршиносӣ ва ҷирмҳои кайҳонӣ ғайриимкон аст. Барои мисол ба боби «Ниёиш кардани Мачнун ба даргоҳи

Худои таоло» [16, 139-144] таваҷҷуҳ менамоем. Маълум, ки ин манзара дар шаб ба вуқуъ пайваста ва Мачнун пушт бар Замину рӯ ба осмони шаффофи ситоразор чаҳони бекарони саморо дар баробари ниёиш ба Офаридгор наззора дорад. Дар ин боб дониши жарфи нигорандаи дoston нисбат ба илми сипехру ситорашиносӣ – илми нучум, бешубҳа, равшан намоён шуда меистад. Андешаи шоир аз тасвири шабу осмони софу тобон ҳусни оғоз ёфта, фикри ӯ дар тасвири чаҳони бекарони кайҳон мисраъ ба мисраъ ва байт бар байт мураккабу муғлақ шудан мегирад, ки дар он мавқеи дувоздаҳ бурчи фалакӣ, чилу ҳашт манзили моҳ, номи бисёре аз ситораҳо ва галаситораҳоро бо истифодаи санъати ташбеҳ ёд намудааст. Ин услуби баёни шоир аз хонанда, албатта, донишани улуми осмонӣ ва зеҳни тезу даррокро тақозо менамояд. Барои мисол чанд байт аз сад байти ин боб:

Рахшанда шабе чу рӯз равшан,
 З-ӯ тоза фалак чу сабзгулшан.
 Аз мурсалаҳои зарҳамоил
 Заррин шуда чархро шамоил.
 Сайёра ба дастбанди хубӣ,
 Бар натъи уфуқ ба пойкӯбӣ.
 Бар деви шаҳоб ҳарба ронда,
 «Ло ҳавла ва ло» зи дур хонда.
 Аз нофаи шаб ҳаво муанбар,
 В-аз гавҳари Маҳ Замин мунаввар.
 З-он гавҳару нофа чархи шаштоқ
 Пурзевару атр карда офоқ.
 Анҷум сифати дигар гирифта,
 Зебандагӣ зи сар гирифта.
 Сад гуна ситораи шабоҳанг
 Бинмуда сипехр дар як авранг.
 Карда фалак аз фалаксаворӣ,
 Рӯиндизи қутбро ҳисорӣ.

Фарқад ба язак чаниба ронда,
 Киштӣ ба ҷиноҳи **Шат** расонда.
Парвин зи ҳарири зарду азрак
 Бар санчақи зар кашида байрак.
Маҳ гирди паранд зар кашида,
 Пирояе аз қасаб танида...
 Ё шакли **Аторуд** аз камонаш
Тирест, ки зад бар осмонаш,
Зухра, ки ситоми зини \bar{u} буд,
 Хушх \bar{u} зи х \bar{u} йи чабини \bar{u} буд.
Хуршед чу теғи \bar{u} чаҳонс \bar{u} з,
 П \bar{u} шида ба шаб, бараҳна дар р \bar{u} з.
Миррих ба кина гарми таъчил,
 То чашми ад \bar{u} -шро кашад мил.
Бирчис ба муҳри \bar{u} нигин дошт,
 К-икболи чаҳон дар остин дошт...
 Дар хидмати ин хидеви номӣ
 «Мо аъзама шаънук», эй Низомӣ [16, 139-140]!

Дар ин чо баъзе номҳое ҳастанд, ки агар мутахассиси нучум набошем, гиреҳашонро кушода наметавонем. Ҳамчунон дар идомаи порчаи иқтибосшуда Низомии Ганҷавӣ аз Ҳамал, Гови фалак, Ҷавзо, Харчанг, Узро, Мизон, Ақраб, Камон барин бурҷҳои фалак, Сурайё, Фарф, Забоно, Авво, Самок, Иклил, Кулуб, ки манзилҳои моҳ мебошанд, номбар мекунад, ки ҳар кадоме аз як ё якчанд галаситораҳо иборатанд. Дар ин маврид, шоир на танҳо доништа ҳар кадоми онҳоро ном мебарад, ҳамзамон ба ҷои Савр, Сунбула, Саратон ва Қавси маъмул Гови фалакӣ, Харчанг ва Камонро истифода намудааст [36, 195]. Ва шояд ин ба он хотир бошад, ки дар забони баёни замони Низомии Ганҷавӣ инҳо мавриди истифодаи умум будаанд. «Бар замми ин, Низомӣ маънои луғавии аксари ин калимаҳоро бозӣ доронда, ба шакли онҳо ва эътиқоди мардумон ба ҳар яки онҳо ишорат мекунад, ки ҳамаи

ин дарки матлабро хеле ва хеле душвор мегардонад» [36, 195]. Бояд гуфт, ки ин аз дониши васеъ, диди амиқ, назари эҷодкоронаи чаззоб доштани Ҳаким Низомӣ дарак медиҳад.

Забехуллоҳи Сафо ин паҳлуи забонии дostonҳои Низомии Ганҷавиро дар назар дошта менависад: «Лекин ҳақ дар он аст, ки бигӯем, ин шоири салим-ул-фитрати дақиқ-ун-назар дар айни муболиға дар истифода аз иттилооти адабӣ ва илмии худ ва бо ифрот дар тахайюлу муболиға дар эҷоди таркиботи нав малоҳате дар сухан ва латофате дар баён ва улвӣ дар маонӣ дорад, ки ин нуқсу нақоисе аз он қабилро ба кулӣ аз назари хонанда пинҳон месозад [97, 808]. Тавре медонем, ин гуфтаи З. Сафо ба он маъност, ки маҳорати суханвари Ганҷа дар танзиму тартиби «Ҳамса» минбаъд боис гардид, ки ин асари бузурги ӯ ва дostonҳои алоҳидаи он мавриди тақлиду пайравии шоирони на танҳо форс-тоҷик, балки мардумони зиёди Шарқ гардад, ки дар ин бора Г.Ю. Алиев дар китоби худ «Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока» ба таври муфассал ва резакорона сухан рондааст [132].

Шоир дар дostonҳои мавриди назар аз калимаву ибора, корбурди бамавриди муродифҳо, вожаҳои ҳамшакли гуногунмазмун, калимаҳои мураккаб, тазодҳо, сермаъноии калимаҳо ва тобишҳои гуногуни онҳо, маъниофаринӣ ба воситаи таркибу ибораҳо, пораҳои Қуръониву аҳодиси набавӣ ончунон устокорона муносибат менамояд, ки онҳо тавониста бошанд бори маънӣ бикашанд ва ҳадафи эҷодкорро бароварда тавонанд. Барои намуна чанде аз онҳоро аз дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ёдрас мешавем, монанди файёзи иноят, барузоранда, хок, об, оташ, боду бӯй, буна, гови дарё, фирӯзаранг (кабуд), сандалӣ (бунафш), тоҷбахш, шерафкан, соҳибқирон, палоси зулмат, чашми субҳ (Чу чашми субҳ дар ҳар кас, ки дидӣ, - Палоси зулмат аз вай даркашидӣ), ҳисри чон (қалъаи чон), савсанзабон, сози даҳруд, султони чон, чони чон (Мабин дар дил, ки ӯ султони чон аст, - Қадам дар ишқ неҳ, к-ӯ чони чон аст), шаш чихат (ба маънии чаҳор тарафи дунё ва Замину осмон), чав ба чав (нуқта ба нуқта),

ангишти сиёҳ (сифати шаб), фарзанди фарзанд (набера), наргиси беморхез, шакарлафз, бурандарах, дайри парисӯз, боди биҳиштӣ, гулбаргрӯй, офтоби хафт кишвар (дар сифати Хусрави Парвез), инсондуздӣ, равзаи хурон, шикори домдида, шарми чашм, бози нахчир, мардумгиёҳ, хору хасак, оби гул, гулзорпарвард, равшанрӯй (сифати Хусрав), навбатгоҳ (чои ист), муште чалаб (ба маънии духтарони буроҳа), гунҷ (гирдшуда), муште маломатдида, бозигаҳи майдон, модашерони шикорӣ (канизони Ширин), офтоби бутпарастон (сифати Ширин), афсонаи дӯшина, сабуҳи хуррамӣ, шаммома, шикори орзу, сарпанча, чашми ноз, пуштӣ (муттако), чароғи ошноӣ, бозори ишқ, тозиёни оташинчӯш, паркандадил, тани беморхез, тездавлат (Набояд тездавлат буд чун гул, - Ки оби тезрав зуд афканад пул), гулшакарвор, садмарда, ҳалила (доруи талх), оби нармрав, чашми чосус, ростбозӣ, субҳи ниёз, ширинхандаҳои шаққаринсоз (Ба ширинхандаҳои шаққаринсоз, - Даромад шаққари Ширин ба овоз), ҳалқа (гӯшвор), бистону бифрӯш, ашки саҳрорез, хонаи селрез, рахтбурда, зикорафтода, сабуробод, танӯри субҳ, суфтагӯш (шикофгӯш), ширинустухон, доманпокии динпарварон, тоқати захми фироқ, дастёзӣ, гӯши барбат, миёндарбаста (тайёр), наҷоти охират, раҳбаста, соҳибнавард, соҳилогоҳи қутб ва ғ. аз достони «Хусрав ва Ширин», сарҳангии дев, лофи остин, навбоваи боғ, бедареғ, пардадарида (кореро то охир нарасонида), болоталаб (мансабчӯй), ҷодусухан (... Ҷодусухани ҷаҳон, Низомӣ), соҳибэътиқод, соҳибтарафайн, дилхушкун, сумани хазоннадида, чамани хазонрасида (Лайлӣ сумани хазоннадида, - Маҷнун чамани хазонрасида), зинати қавм (сифати Лайлӣ), дурбаногӯш, меросситон, эҳтиромдарида, пуштопушт, мурғи забонгирифта, замзамаи ҳадиси ёр, паркандагӣ (парокандагӣ), офтобзард (Афтод бар Офтоб гардам, - Наздик шуд офтобгардам), тангрӯзӣ, қарича, бенамак, баддилкун, ҳамафсарон, абири лутф, олат (хӯришу пӯшиш), ҳиндувак, варам, оҳанинҷон, росторост, духул, пурчигар (қавӣ), гӯшдаргӯш (пахлуи ҳам), раҳӣ, рӯзаке (як рӯз), қарроба, шириннамакон, девори хазина, газанда (як навъ алаф), ҳабси фироқ, мурдаву зинда, хари осие, қачзахм, устухони қорӣ, қараму таваккул, ҷаҳонхудованд ва

ғ., ки бештарашонро эҷодкор бо ҳавсалаи тамои маъниофаринона сохтаю мавриди истифода қарор додааст.

Истифодаи забон аз ҷониби Низомии Ганҷавӣ вобаста ба донишу биниши симоҳои асосии дostonҳояш ва касбу қору таҷрибаҳои аз зиндагонӣ бардоштаи онҳо якранг нест. Дар нутқи Хусрав бештар авқот ҳиссиёти баланди шоҳона печида бо андешаҳои ошиқона, дар сухани Маҷнуну Фарҳод оҳангҳои ошиқона, дар мулоҳизаҳои Меҳинбону, Ширин ва Лайлӣ ҳисси занона, дар гуфтори модарони Лайлӣ ва Маҷнун муҳаббати модарона, дар ишораҳои падари Лайлӣ худҳоҳию ҷудоиандозии қавмҳо, дар панди Бузургмеҳри донишманд ҳулосаҳои ҳақимонаро дармеебем. Дар ин дostonҳо забони баёни қаҳрамонҳо чун онҳо зебову дилписанд ва нав омадаанд. Худи шоир аз суханвари худ дар «Лайлӣ ва Маҷнун» қаноатмандона гуфтааст:

Донӣ, ки ман он суханшиносам,
Абёти нав аз куҳан шиносам [16, 23].

Низомии Ганҷавӣ дар баъзе абёти дostonҳои хеш маҳорати беҳамто нишон дода, пероҳани дostonҳояшро ҳар чи тавонад, зебу оро медиҳад ва дар ин ҷода гӯё ҳастапазирӣ надорад. Барои мисол, калимаи «ҳалқа»-ро мегирем, ки шоир дар мавридҳои гуногун ба маъноҳои зиёд истифода намудааст.

1. Ба фармон ҳозир будан:

Чун **ҳалқа**и шоҳ ёфт гӯшам,
Аз дил ба димоғ рафт ҳушам [16, 23].

2. Ба маънои гирдаки миёнҳолий дар зирех:

Ба тир аз мӯй бикшодӣ гирехро,
Ба найза **ҳалқа** бирбудӣ зирехро [15, 164].

3. Ба маънои атрофи чизеро, маконеро ихота намуда, муҳкам қардан:

Ин **ҳалқа**, ки гирди ҳона бастанд,
Аз баҳри чунин баҳона бастанд [16, 19].

4. Ба маънои ғулом, фармонбардор будан:

Лайлӣ ба қарашма зулфбардӯш,
Маҷнун ба вафо-ш **ҳалқа**баргӯш [16, 55].

5. Ба маънои банд:

Дар **ҳалқаи** он ҳазира афтод,
Киштӣ-ш дар оби тира афтод [16, 196].

Ва ё:

Гар дарнигарӣ ба фарқу поят,
Дар **ҳалқаи** аждаҳост ҷоят [16, 197].

6. Ба маънои гӯшвора:

Ҳисоби **ҳалқа** хоҳад кард гӯшам,
Ту мехар банда, то ман мефурӯшам [15, 239].

Ва ё:

Бар гӯш ниҳода **ҳалқаи** зар,
Чун **ҳалқа** ниҳода гӯш дар бар [16, 76].

ва монанди инҳо, ки мисолашон дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» зиёд аст.

Мисоли дигар аз достони «Лайлӣ ва Мачнун»:

Бозам чу ба назм қисса ронад,
Қисса чӣ кунам, ки қисса хонад [16, 116].

Дар ин ҷо калимаи «қисса» се маъноро ифода намудааст: 1) қисса рондан ба маънои нақлу ҳикоят намудан; 2) шарҳу тафсир додани ин ё он ҳодисаву воқеа ва 3) афсона, беҳуда ва нодаркору беманфиат доништан.

Низомии Ганҷавӣ барои тавоноии забони баёнаш баробари аз сермаъноии калимаҳо истифода кардан, ба забони гуфтугӯии халқ рӯй меорад, зарбулмасалу мақолҳои халқиро мавриди истифода қарор медиҳад, ашъори худро бо санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ зебу оро медиҳад ва дар ин замина тасвирҳои зебо меофарад. Дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» санъатҳои бадеии ташбеҳ (Муваккал карда бар ҳар ғамза ғунҷе, - **Занах** чун **себу ғабғаб** чун **турунҷе**), муболиғаву игроқ ва ғулув (**Шамшер** кашид Навфали гурд, - Мекард ба ҳамла **кӯхро хурд**), истиора (**Гулро** ба **сиришк** мехарошид, - В-аз **чӯб** рафиқ метарошид), таҷнис (**Маликро** ҳар замон дар кори Ширин, - Чу ҷон ширин шудӣ бозори Ширин),

киноя (Саҳаргах, ки омад ба **некахтарӣ**, - Гули сурх бар **тоқи нилуфарӣ**), саволу ҷавоб, ки мисолаш дар ҳар ду дoston зиёданд, тазод (Эй ҳам ману ҳам ту одамизод, - Ман **хори хасак**, ту **шоҳи шамшод**), тазмин (Чӣ хуш гуфтаст Фирдавсии Тӯсӣ, - Ки марги хар бувад сагро арӯсӣ), маҷоз, ташхис (Эй **шамъи** ниҳони хонаи ҷон, - **Парвонаи** хешро маранҷон) ва монанди инҳо дар хар бобе аз дostonҳои мавриди назар дучор меоянд. Дар дostonи «Хусрав ва Ширин» боби «Мунозираи Хусрав бо Фарҳод» бо санъати саволу ҷавоб эҷод шуда, аз лаҳзаҳои хотирмонтарини ин дoston ба ҳисоб меравад. Ин ҷо овардани чанд байти онро мақсаднок ва бамаврид мешуморем:

Нахустин бор гуфташ, к-аз кучоӣ?

Бигуфт: - Аз дори мулки ошноӣ.

Бигуфт: - Он ҷо ба санъат дар чӣ кӯшанд?

Бигуфт: - Андуҳ харанду ҷон фурушанд.

Бигуфто: - Ҷонфурушӣ аз адаб нест,

Бигуфт: - Аз ишқбозон ин аҷаб нест.

Бигуфт: - Аз дил шудӣ ошиқ бад-ин сон?

Бигуфт: - Аз дил ту мегӯӣ, ман аз ҷон.

Бигуфто: - Ишқи Ширин бар ту чун аст?

Бигуфт: - Аз ҷони ширинам фузун аст.

Бигуфто: - Ҳар шабаш бинӣ чу Маҳтоб?

Бигуфт: - Оре, чу хоб ояд, кучо хоб?...[15, 292].

Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои мавриди назар аз санъати ирсоли масал (тамсил) низ фаровон кор гирифтааст, ки мисолашро зиёд дучор метавон омад. Аз ҷумла:

Зи кажгӯӣ суҳанро қадр кам гашт,

Касе, к-ӯ ростгӯ шуд, муҳташам гашт.

Чу субҳи содиқ омад ростгуфтор,

Ҷаҳон дар зар гирифташ муҳташамвор.

Чу сарв аз ростӣ барзад алафро,

Надид андар хазон торочи ғамро...[15, 157].

Дар достонҳои шоир дар баробари истифода аз забони зиндаи халк истеъмоли зиёди мақолу зарбулмасалҳо низ ба назар мерасанд, монанди «Ростию растӣ», «Хар афтоду хик дарид», «Хӯи хуш, рӯи хуш», «Кабӯтар бо кабӯтар, боз бо боз», «Чӯянда – ёбанда», «Ранҷ бурдӣ- ганҷ бурдӣ», «Мағз бе устухон намешавад» ва ғ. Масалан:

Сухан бисёр дорӣ, андаке кун,
Якero сад макун, садро яке кун [15, 156].

Ва ё:

Чу битвон ростиро дарҷ кардан,
Дурӯғero чӣ бояд харҷ кардан [15, 157].

Доир ба истифодаи санъатҳои бадеии истифодашуда дар достонҳои Низомии Ганҷавӣ дар зерфаслҳои дигари ин боб оид ба ташбеҳ, истиора, муболиға ва талмеҳ дар онҳо ҳадаллимкон истода мегузарем.

Ниҳоят, тарзи баёни матлаб, лаҳни гӯшнавози гӯйиш, масъалаҳои дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» матраҳшуда, захираи бойи луғавии шоир, огоҳӣ ва бархӯрдор будан аз илмҳои гуногуни замон, донишмандии таърих, огоҳии том аз тарзи зиндагӣ ва раванди нотакрори он, бархӯрдор будан аз дину ойини давр ва ғайра забону ҳусни баёни ин эҷодкори асилро рангину дилнишин ва ҳикматомез намудаанд.

Ш.1.1. Корбурди санъати ташбеҳ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» -и Низомӣ

Яке аз хусусиятҳои муҳимми каломии манзум, ки маҳорату истеъдоди шоирро дар ҷодаи эҷод муайян менамояд, истифодаи бамавриду бамавқеи санъатҳои бадеӣ ба шумор меравад. Низомии Ганҷавӣ аз суҳанварони баркамолест, ки бо истифодаи мақсадноки санъатҳои бадеӣ дар офаридани симоҳои барҷаста, достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и ўро метавон ба қатори беҳтарин асарҳои адабиёти Шарқ гузошт. Дар рафти омӯзиши ин асарҳо маълум гардид, ки дар достонҳои номбаршудаи шоир санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ мавқеи намоён доранд, ки яке аз онҳо санъати ташбеҳ мебошад. Ин санъати бадеӣ дар достонҳои «Хусрав ва

Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» аз серистифодатарин санъатҳои бадеӣ ба шумор меравад. Сайри таърихии санъати номбаршуда исбот менамояд, ки тамоми шоирони то Низомии Ганҷавӣ асарэҷодкарда, монанди устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Шаҳиди Балхӣ, Дақиқии Бухорӣ, Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ, Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Саноии Ғазнавӣ ва даҳҳо тан суҳанварони дигар нуҳати шеърӣ худро маҳз дар истифодаи бамавқеи ташбеҳ дарёфтаанд.

Шамсуддин Қайси Розӣ хеле барвақт дар бобати тавсифи санъати ташбеҳ огоҳона навишта буд: «Ташбеҳ чизе ба чизе монанд кардан аст ва дар ин боб аз маъниё муштарак миёни мушаббаху мушаббахунбихӣ чора набувад. Ва чун чанд маънӣ ба якдигар афтад ва ташбеҳ ҳамаро шомил шавад.... Яъне, мушаббаху мушаббахубихиро ба якдигар ташбеҳ тавон кард. Чунонки **шабро** ба **зулфу зулфро** ба **шаб** ва **наълро** ба **хилолу хилолро** ба **наъл** [21, 278].

Тӯракул Зеҳнӣ роҷеъ ба санъатҳои бадеӣ дар заминаи маъхазу сарчашмаҳои мавҷуда, ишораҳои аҳли адаб ва омӯхтаву андӯхтаҳои санъати ташбеҳро хеле мухтасару мушаххас «ташбеҳ монанд кардан аст» [54, 62] шарҳ додааст.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ташбеҳ дар шакли арабии «ташаббуҳ» омада, монанд будан, шабоҳат доштан, монандӣ доштан шарҳ ёфтааст [175, 349] ва барои тақвияти ин фикр байти зайли Анварии Абевардӣ иқтибос гардида:

Маҳ ба наъли суми аспӣ ту ташаббуҳ мечуст,
Хок фарёд баровард, ки тарки адаб аст [175, 344].

Доир ба мафҳуми ташбеҳ назарияпардозони гузаштаи форс-тоҷик, аз ҷумла Маҳмуди Омулӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон андешаҳои ҷолиб доранд. Саид Нафисӣ гуфтаҳои онҳоро қувват дода менависад, ки «Бузургтарин маҳорати ҳар шоире дар ташбеҳот аст. Шеърӣ беташбеҳ чун ҳусни ноороста аст. Шоир он аст, ки мушаббеҳи худро

ба чизе ташбеҳ кунад, ки дар ҳама ҷо ҳар замон битвон ёфт ва ҳар кас лутф ва шеваи онро дарёбад» [76, 363-364].

Мафҳуми маънии санъати ташбеҳро бо қисматҳояш Т. Зехнӣ ба таври равшан баён намудааст [54, 62-83], ки ин ҷо ҳоҷат ба такрор несту дар нишон додану шарҳи мукамалтари ташбеҳ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» мададгори мо хоҳад буд.

Омӯзиши дostonҳои мавриди назари Низомии Ганҷавӣ нишон медиҳад, ки корбурди ташбеҳ дар онҳо яке аз муҳимтарин хусусияти сабкии ӯ буда, тавассути он метавонем, ба паҳнои забони баёну услуби эҷодкор ва маҳорати шоириаш нигоҳи амиқ андозем.

Дар ин санъат касе ё чизе ба ҳамдигар монанд карда шавад, монандшаванда ва ё ташбеҳшаванда ном дорад. Он чӣ ташбеҳшавандаро ба худ монанд карда бошад, монандкунанда ва ё ташбеҳкунанда аст.

Дар адабиётшиносӣ ташбеҳро ба ду навъ тақсим намудаанд; а) ташбеҳи равшан ва б) ташбеҳи пӯшида.

Ташбеҳи равшан, асосан, бо калимаҳои ёридиҳандаи монандӣ сохта мешавад, ки ин ёридиҳандаҳо дар шеъри тоҷикӣ инҳоянд: чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунин ки, гӯё, гӯиё, пиндорӣ, феъли «мондан», шабоҳат доштан, гуфтӣ, моно ва пасвандҳои -осо, -сон, -ваш, -вор ва пасоянди барин ва ғ., ки бештарашонро Низомии Ганҷавӣ мавриди истифода қарор додааст.

Шоир дар офаридани симоҳои барҷастаи дostonҳои худ аз ташбеҳҳои равшан бо маҳорати баланди суҳанофарӣ истифода намудааст. Вай қомати Ширинро ба нахли симин монанд карда мегӯяд:

Кашида қомате чун нахли симин,

Ду зангӣ бар сари нахлаш рутабчин [15, 171].

Дар ин байт **нахли симин** – монандшаванда, **қомат** – монандкунанда ва **чун** ёридиҳандаи монандӣ ва сабаби монандӣ – қади мавзунӣ маъшуқа аст, ки бевосита наомада бошад ҳам, аз равиши сужаи дoston ба Ширин мутааллиқ будани он намоён шуда меистад. Дар мисраи дувум, ҳамчунон

санъати ташбеҳи пӯшидаро мебинем, ки зулфони Ширинро ба «ду зангӣ» монанд кардааст. Мисоли дигар аз достони «Хусрав ва Ширин», ки дар он Ширин дар миёни канизакони зебоандомаш чунин ташбеҳ шудааст:

Дар он ширинлабон рухсори Ширин,
Чу моҳе буд, гирди моҳ Парвин [15, 178].

Дар ин мисол **рухсори Ширин** ташбеҳкунанда ва **моҳ** ташбеҳшаванда мебошад ва дар мисраи дувум, дар таркиби «гирди моҳ Парвин» санъати истиора низ ҷой дорад.

Низомии Ганҷавӣ барои равшантар нишон додан ва бо сухан баён намудани симои Ширин аз ташбеҳҳои пайдарпай истифода карда, ба ин восита симои қаҳрамони асосии асари худро ба хонанда намоёнтар мегардонад. Симои зоҳирии Ширин дар вақти оббозӣ дар лаби чашма ба чашми Хусрави аз дур назораткунанда чунин омадааст, ки дар боби «Дидани Хусрав Ширинро дар чашмасор» [15, 192-199] хеле ҷолиб тасвир ёфтааст:

Зи ҳар сӯ карда бар одат нигоҳе,
Назар ногаҳ дарафтодаш ба моҳе.
Чу лахте дид, аз он дидан хатар дид,
Ки беш ошuftа шуд, то бештар дид.
Арӯсе дид чун моҳе муҳайё,
Ки бошад ҷои он маҳ то Сурайё.
На моҳ, ойинаи симобдода,
Чу моҳи Нахшаб аз симоб зода.
Дар оби нилгун чун гул нишаста,
Паранде нилгун то ноф баста.
Ҳама чашма зи ҷисми он гуландом,
Гули бодому дар гул мағзи бодом...
Зи ҳар сӯ шохи гесу шона мекард,
Бунафша бар сари гул дона мекард [15, 194-195].

Дар ин порчаи иқтибосшуда силсилаи ташбеҳҳо истифода гардидаанд, ки ҳам ба ташбеҳҳои равшан ва ҳам ба ташбеҳҳои пӯшида алоқаманд буда,

дар он саросар симои асосии предмети тасвиршаванда ба риштаи тасвир
кашида шудааст. Дар байти аввал **моҳ**, дар байти сеум **арӯсе** чун **моҳ**, дар
байти чаҳорум **на моҳ**, **ойинаи симобдида**, дар байти панҷум чун **гул** ва дар
байти шашум **ҷисми он гуландом** чун **гули бодом** якҷоя ба симои Ширини
офаридаи Низомии Ганҷавӣ мутааллиқанд. Яъне, шоир дар ин чанд байт аз
Ширин ном набарад ҳам, ўро дар назар дорад ва сифати зебои ўро ба чашми
Хусрави роҳии диёри Ширин намоён кардааст.

Низомии Ганҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва
Мачнун» баъзан як узви одамро ба узви дигари ў ва ё узве аз бадани шахсро
ба ҳолати руҳии кас ташбеҳ медиҳад, ки ин дар таҷрибаи эҷодии аҳли адаб ба
нудрат ба чашм мерасад. Мисолаш:

Сари зулфе зи нозу дилбарӣ пур,
Лабу дандоне аз ёкуту аз дур(р) [15, 172].

Басе лоғартар аз мӯяш миёнаш,
Басе ширинтар аз номаш даҳонаш [15, 208].

Боз мисоли дигар, аз боби «Огоҳии Хусрав аз марги падар» [15, 212-
214], ки дар он ҳолати лаҳзаҳои охири ни умри падари Хусрав тасвир ёфтааст:

Мижа чун **коси чинӣ** нам гирифта,
Миён чун мӯйи зангӣ ҳам гирифта [15, 212].

Чу зулфи хеш беором гашта,
Чу мурғе пойбанди дом гашта [15, 252].

Дар намунаҳои иқтибосшуда лоғару борик будани миён, нозуку
дилбар будани зулф, косаи намгирифта будани мижа, ёкуту дурр будани лабу
дандон, миёне чун мӯйи зангӣ доштан, беоромии сари зулф доштан ҳолатҳои
руҳии Ширинро нишон медиҳанд ва аз ташбеҳҳои ҳастанд, ки хотирнишин ва
табиӣ офарида шудаанд.

Аз ин қабил ташбеҳҳоро дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» борҳо
метавон дучор омад. Мисолҳояш:

Зулфаш ба каманд пеш мехонд,
Мижгон-ш ба дурбош меронд [16, 75].

Савсан на забон, ки теғ дар бар,
Не, не, ғалатам, ки теғ бар сар [16, 78].

Лайлӣ, ки чу ганҷ шуд ҳисорӣ,
Мебуд чу Моҳ дар аморӣ [16, 81].

Низомии Ганҷавӣ барои барҷаста баромадани симоҳои асосии дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» пайваста кӯшиш намудааст, ки аз санъатҳои бадеӣ кор гирад ва симоҳои Хусрав, Ширин, Фарҳод, Лайлӣ, Мачнун, Шопур, Ибни Салом ва дигаронро ҳар чи равшантар баён намояд:

Лайлӣ ба дараҳти гул нишондан,
Мачнун ба нисори дур фишондан.
Лайлӣ, чӣ сухан?! Париваше буд,
Мачнун, чӣ ҳикоят?! Оташе буд.
Лайлӣ сумани хазоннадида,
Мачнун чамани хазонрасида...
Лайлӣ ба карашма зулфбардӯш,
Мачнун ба ҳаво-ш ҳалқабаргӯш.
Лайлӣ чу гули шукуфта меруст,
Мачнун ба гулоб дида мешуст [16, 55].

Дар мисоли фавқ бештар ташбеҳҳои пӯшида истифода шудаанд, ки ҳоҷат ба шарҳ надоранд ва хонанда баробари хондан онҳоро дарк менамояд.

Бояд гуфт, ки Низомии Ганҷавӣ санъатҳои бадеиро ба хоҳири ҳунару маҳорати дар калом тафаннуоти маснуъ эҷод намудан корбаст накардааст. Мақсаду мароми асосии шоир аз истифодаи санъатҳои бадеӣ, баҳусус ташбеҳ, дар дostonҳояш равшану дилнишин баён кардани ҳодисаи тасвиршаванда аст. Дар мисоли поён аз дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» санъати

ташбеҳ бо омезиши санъати муболиға рӯҳия ва ҳаёти равонии Лайлиро дар ҳаракату зинда пеши назар меоварад:

Лайлӣ-ш тапончае чунон зад,
К-афтод чу мурда мард бех(в)ад [16, 114].

Дар ин мисол саҳнаи баъди ба хонаи Ибни Салом ва ба умеди висол ба Лайлӣ наздик шудани Ибни Салом, ки мувофиқи қонуну шарту шароити вақт Лайлӣ завҷааш шуда буд, тасвир ёфтааст. Ана ҳамин гуна устодии суҳанваронро ба назар гирифта Т. Зеҳнӣ навишта буд, ки: «... гоҳо дар дохили ташбеҳ якчанд санъати бадеӣ мавҷуд аст. Махсусан, истиора, муболиға, ташҳис, ирсоли масал, таносуби калом ва монанди инҳо дида мешаванд ва ҳама дар сурати кулл як ташбеҳи мукамалро ташкил мекунанд» [54, 74].

Ташбеҳ ва намудҳои он дар достонҳои зикршудаи шоири маъруф зимни офаридани симоҳои дар онҳо амалкунанда хеле бисёр дида мешаванд. Умуман, истифодаи ин санъати бадеӣ дар осори бадеии тамоми шоирони форсигӯӣ ба маротибҳо зиёд аст. Чанд мисол барои намудҳои ташбеҳ меорем.

1. Ташбеҳи равшан:

Шаб чун **сари зулфи** ёр торик,
Раҳ чун **тани дӯстдор** борик [16, 101].

Дар ин ҷо «шаб» ва «роҳ» монандшаванда ва ибораи «зулфи ёр» ва «тани дӯстдор» монандкунанда буда, «чун» ёридиҳандаи монандӣ ва сабаби монандӣ торикию борикӣ мебошад, ки ба шабу зулф ва раҳу тани дӯстдор таносуби маъноӣ бахшидааст. Дар баробари ин, дар байт ибораҳои «сари зулфи ёр» ва «тани дӯстдор»-у «торик» ва «борик» ба сифати санъати зуқофиятайн истифода шудаанду мусиқият ва гӯшнавозии байтро таъмин намудаанд.

2. Ташбеҳи пӯшида:

Ман-обам, ном – Оби Зиндагонӣ,
Ту-оташ! Номи он оташ ҷавонӣ [15, 273].

Дар шеъри фавқ об ва оташ монандкунандаҳои калимаҳои «ман» ва «ту» мебошанд.

3. Ташбеҳи таркибӣ, ки онро ташбеҳи пӯшида ҳам метавон гуфт:

Булбул зи дарахт сар кашида,

Мачнунсифат оҳ баркашида [16, 70].

Ё:

3-он **сарвбутони** бўстонӣ,

Медид дар ӯ яке ниҳонӣ [16, 81].

4. Ташбеҳи мураккаб:

Дар шеъри Низомии Ганҷавӣ аз ғайри ёридиҳанда монандкунанда ва монандшаванда ҳамчун як калимаи мураккаб зикр шуда, як қисми ин калимаи мураккаб ташбеҳшаванда ва қисми дигари он ташбеҳкунанда мебошанд. Масалан:

Он **сарвқадею** меҳрубоне,

Куштӣ ба карашмае чаҳоне [16, 77].

Ташбеҳ ва намудҳои он дар дostonҳои мавриди назар, ба вижа дар офаридани симоҳои асосӣ, нақши калидӣ доранд ва аз рӯйи баромад хеле зиёданд. Низомии Ганҷавӣ баҳри пуртаъсир баромадани симоҳои dostonхояш бениҳоят кӯшиш карда, барои равшантар баён намудани фикру андеша ва ҳадафи худ аз ташбеҳҳои оммафаҳм, заминӣ, ҳаётӣ ашёи ҳарчи зудтар ба дидаву дил расондаву ба зеҳн наздикро истифода намудаанд. Ҳанӯз Рашиди Ватвот дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и худ навишта буд: «Дар санъати ташбеҳ накутар ва писандидатар мебошад, ки агар акс карда шавад ва мушаббах (ташбеҳшаванда) ба мушаббахунбихӣ (ташбеҳкунанда) монанд карда ояд, сухан дуруст ва маънӣ рост ва ташбеҳ наку. Чун ташбеҳи ҳилол ба наъл ва ташбеҳи наъл ба ҳилол ва ташбеҳи зулф ба шаб ва ташбеҳи зулф ҳам ба шаб неку бувад. Ва агар дар камоли ҳусн бад-ин дараҷа мумкин нагардад, боре бояд чунон ки мушаббах мавҷуде бошад ҳосил ба баён. Ва, албатта, наку ва писандида нест он чи ҷамоате аз шуаро кардаанд ва мекунанд; чизе ташбеҳ кардан ба чизе, ки дар ҳаёлу ваҳм мавҷуд бошад, на дар аён.

Чунончи, ангишти афрӯхтаро ба дарёи мушкин, ки мавчаш заррин бошад, ташбеҳ кунанд, на ҳаргиз дарёи мушкин мавчуд аст дар аён ва на мавчи заррин» [3, 313].

Низомӣ дар ташбеҳи Ширин ва Лайлӣ қомати зебои онҳоро ба сарв, сарви озод, сарви баланд, бихиштпайкар, сарви сахӣ, дандонҳояшонро ба марворид, садаф, даҳонашонро ба хурмо, хурмои баҳор, лабҳояшонро ба шакар, шакари ноб, рӯяшонро ба Моҳу Офтоб, мӯяшонро ба шаб ва қир, зулфашонро ба таноби печида, андомашонро ба гул, чехраашонро ба чаман ва ғ. монанд намуда, бо ин калимаву таркибу иборот ва лафзи ширин хусну латофат ва шахсияти зохирии онҳоро сохтааст.

Муҳаққиқи тоҷик Хоҷаев Тоҷибой (Муродӣ) дар китоби «Маҳорати истифодабарии санъатҳои бадеӣ» чунин овардааст, ки Низомӣ дар достони «Хусрав ва Ширин» панҷоҳ бор аз анвои ташбеҳ истифода намудааст, ки нисбати достони «Ширин ва Хусрав» - и Амир Хусрави Деҳлавӣ ҳаждаҳ маротиба камтар мебошад [15, 77].

Бо вучуди иқтибоси болӣ бойигарии забон бамавроид истифода кардани он ба Низомии Ганҷавӣ имконият додааст, ки вай гоҳо барои як монандшаванда якчанд монандкунандаро пайи ҳам оварад, онро ба равиши дostonхояш мувофиқ гардонад ва ҳунар бар ҳунари шоирии худ зам намояд. Барои тақвияти фикр аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» намунае пешкаш мегардад:

Шарт аст, ки вақти баргрезон
 Ҳуноб чакад зи барги резон.
 Ҳуне, ки бувад даруни ҳар шох
 Берун чакад аз масоми сӯроҳ.
 Қорураи об сард гардад,
 Рухсораи боғ зард гардад.
 Шох обилаи ҳалок ёбад,
 Зар чӯяду баргу хок ёбад.
 Наргис ба чаноза барниҳад рахт,

Шамшод дарафтад аз сари тахт.
 Симои суман шикаст гирад,
 Гул номаи ғам ба даст гирад.
 Бар фарқи чаман кулолаи хок
 Печида шавад чу мори Заҳҳок...
 Лайлӣ зи сарири сарбаландӣ
 Афтод ба чоҳи дардмандӣ,
 Шуд чашмзада баҳори боғаш,
 Зад бод тапонча бар чароғаш [16, 186-187].

Ин овардаи шоир ба он маъност, ки сарви озоди Лайлӣ аз беморӣ болин талабид ва тазарваш аз болои сарв фурӯ афтод, яъне чон ба чонофарин супурд. Тавре ки дона-хӯша аз ниҳоли худ меафтад, Лайлии Низомии Ганҷавӣ низ меафтад ва рӯймоли шоҳӣ ба рӯяш пӯшида мегардад.

Низомии Ганҷавӣ дар сифат намудани симоҳои барҷастаи дostonхояш дар истифода аз санъати ташбеҳ мумтоз аст. Вай тану тӯши Хусрави Парвизро бо адоти ташбеҳи «агарчи» дар ҳашамат ба пайкари шер ташбеҳ дода мегӯяд:

Агарчи шерпайкар буд Парвиз,
 Малик буду малик бошад гаронхез [15, 226].

Шоир канизакони Ширинро, ки сифаташон дар боби «Чавгон бохтани Хусрав бо Ширин» омадааст [15, 221-224], чунин ташбеҳ бастааст:

Ба мардӣ ҳар яке **Исфандиёре**,
 Ба тир андохтан **Рустамсаворе** [15, 221].

Дар ташбеҳи Фарҳод:

Даромад Кӯҳкан монанди **кӯҳе**,
 К-аз ӯ омад халоиқро **шукӯҳе** [15, 283].

Дар ташбеҳи Мачнун:

Чун **Вомиқ** аз орзуи **Азро**
 Гаҳ кӯҳ гирифтӣ гоҳ саҳро [16, 59].

Ва ё:

Мачнун сӯйи он **шикори дилбанд**,

Омад чу **падар** ба сӯйи фарзанд [16, 103].

Ташбеҳи давлату дороии Ибни Салом:

Гар **хун** талабӣ, чу **об** резад,

В-ар **зар** гӯйӣ, чу **хок** безад! [16, 112].

ва монанди инҳо.

Хулоса, санъати ташбеҳ ва ҳар ду намуди он: ташбеҳи равшан ва ташбеҳи пӯшида дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ба таври лозима устокоронаю хунармандона истифода гардидаанд. Низомии Ганҷавӣ дар кушодани зохиру ботини қаҳрамонҳои асосии ин асарҳояш тавассути санъати ташбеҳ хеле маҳорати баланд нишон додааст.

Ш.1.2. Истифодаи санъати истиора дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ

Идомаи санъати ташбеҳ, баҳусус ташбеҳи пӯшидаро аҳли таҳқиқ ва адабиётшиносон дар санъати истиора дидаанд.

Т. Зеҳнӣ истиораро чунин таъриф додааст: «Истиора дар луғат ба маънои ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад» [54, 83]. Мавсуф баъди ин таърифро овардан менависад, ки масалан, агар гӯем «қомати ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро ки қомати ёр ба дарахти сарв монанд карда шудааст. Вале агар гӯем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷумла «сарв» истиора аст, зеро ба ҷои калимаи «ёр» омадааст.

Истиора аз ду қисмат: соҳибистиора ва истиорашаванда иборат буда, дар байни онҳо дар монандӣ, рафтору кирдор, сифату хислат ҳатмист, в-агарна «гул» ба «даст» ё «пой» ҳеч вақт истиора нашудааст. Истиора дар фарҳангҳо, аз ҷумла «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ ёфтааст: «... навъе аз истеъмоли маҷозии калимаҳо, асосан навъе аз ташбеҳ аст, ки ташбеҳкунанда ба ҷои ташбеҳшаванда меояд, аммо ташбеҳшаванда зикр намеёбад, мас. «нарғис» ба ҷои «чашм», «сунбул» ба ҷои «зулф» ва «сарв» ба ҷои «қадди маъшуқа» кор фармуда мешавад, чунончи дар мисоли зерин

«мах» киноя аз «рӯй», шакар киноя аз «лаб», «нарғис» киноя аз «чашм» ва «гул» киноя аз «рухсора» аст:

Маҳаш **мушксою** шакар майфурӯш,
 Ду **нарғис** камонкаш, ду гул диръпӯш» [174, 502].

Яъне, фарқ байни ташбеҳи пӯшида ва истиора дар он аст, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр намеёбад, балки танҳо ташбеҳкунанда номбар мешаваду халос.

А. Афсаҳзод вобаста ба санъати истиораро истифода намудани Низомии Ганҷавӣ дар «Хамса» чунин навиштааст: «... он яке аз воситаҳоест, ки рангомезии сабки нигориши дostonҳои базмӣ-романтикиро ба чилва оварда, онҳоро хушоҳанг, тарабафзо (хатто хангоми тасвири лаҳзаҳои ғамангез ва андуҳовар ҳам), гӯшнавоз ва ҷаззоб мегардонад» [36, 179]. Низомӣ симои зоҳирии Ширинро ин тавр тасвир кардааст:

Суманбар ғофил аз наззораи шоҳ,
 Ки **сунбул** баста буд бар **нарғиси** роҳ [15, 195].

Дар ин байт калимаҳои «суманбар», «сунбул» ва «нарғис» ба маънои аслии худ наомадаанд. Ин ҷо «суманбар» ба ҷои **Ширин**, «сунбул» ба ҷои **зулф** ва «нарғис» ба ҷои **чашм** оварда шуда, шинаму барҷоянд. Шоир дар ин тасвири худ гуфтанист, ки зулфи Ширин чашмони нарғисмонанди ўро чунон пӯшонида буд, ки шоҳ Хусрави аз наздик ба ў наззоракунонро дида наметавонист. Дар ин мисол ташбеҳшавандаҳо: Ширин, зулф ва чашм, ки дар айни замон соҳибистиора мебошанд, ёд нагардидаанд ва «суман», «сунбул» ва «нарғис» ба ҷои онҳо мавриди истифода қарор гирифта, истиора шудаанд.

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» омадааст:

Гулро ба сиришк мехарошид
 В-аз чӯб рафиқ метарошид [16, 76].

Дар мисоли болои рӯйи Лайлӣ бо калимаи «гул» истиора шуда омадааст.

Боз мисоли дигаре аз достони «Лайлӣ ва Мачнун»:

Аз роҳи нигоҳ гар тавонанд,
Он шефтаро ба маҳ расонанд [16, 56].

Дар ин байт калимаи «шефта» сифати Мачнун ва «мах» сифати Лайлист, ки ҳар ду истиораи равшан шуда омадаанд.

Истиора ҳам ба монанди ташбеҳ ба ду навъ: равшан ва пӯшида тақсим мешавад. Истиораҳое, ки дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ корбаст шудаанд, асосан истиораҳои равшан мебошанд, ки онҳоро истиораҳои биттасреҳ низ гӯянд. Дар ин қабил истиораҳо соҳиби истиора зикр наёбад ҳам, танҳо истиорашаванда мавриди истиора қарор дорад. Масалан:

Кучо он тоза гулбарги шакарвор,
Шакар чидан зи гулбаргаш ба хирвор? [15, 250].

Дар ин байт «гулбарг» ба ҷои лаби маъшуқа истиораи равшан шуда омадааст.

Мисоли дигар аз достони «Хусрав ва Ширин» барои истиораи равшан:

Биёр он мохро як шаб дар ин бурҷ,
Ки пинҳон дорамаш чун лаъл дар дурҷ [15, 271].

Моҳ ба ҷои **Ширин** истиора шудааст. Мисоле аз достони «Лайлӣ ва Мачнун»:

Буд аз **садафи** дигар қабила,
Носуфтадуреш ҳамтавила [16, 76].

Дар ин мисол «садаф» ба маънии истиоравии «рахм» ва «батн» оварда шуда, «носуфтадур» ба ҷои Мачнун, ки барои ифодаи ҳаммақтаб омадааст, устокорона ба қор рафта, дар байт истиораи пайдарпай ё чида сохта шудааст.

Мисоли дигар:

З-он **тозатурунчи** наврасида,
Наззоратурунч каф бурида [16, 50].

«Тозатурунч» ба ҷои Лайлии зебо ва «наззоратурунч» ба ҷои Мачнуни Лайлиро дар мактаб дида ошиқшуда омадааст. Ин тасвир торик ҳам

бошад, сахнаи Юсуфро ба занони Миср нишон додани Зулайхо дар лаҳзаи дар дасташон корду турунҷ будан ва бо дидани ҷамоли баркамолӣ Юсуф ангушти ҳайрат газида, дастхошонро буридани онҳоро ба ёд меорад, ки дар қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо омадааст.

Низомии Ганҷавӣ лаҳзаи кӯр кардани Ҳурмуз – падари Ҳусравро ин тавр ба қалам додааст:

Ду марворидаш аз мино буриданд,
 Ба ҷойи ришта дар сӯзан кашиданд.
 Ду луъбатбозро бепарда карданд,
 Раҳи сурма ба мил озурда карданд [15, 212].

«Марворид» дар навбати аввал, «қатраи оби дида» ва дар навбати дувум, ҳуди ҷашм аст ва «мико» обгина, зарфи шишагист, ки ба маънии қосахонаи ҷашм қор фармуда шудааст. Дар байти дувум бошад, аз «луъбатбоз» мардумакӣ ҷашм асту «раҳи сурма» ҳуди ҷашм мебошад. Яъне, шоир гуфтанист, ки Ҳурмузро ба мардумакӣ ҳар ду ҷашмаш мил кашада кӯр карданд.

Истиораи Ширин ба «мах»:

Маҳу Шабдизро дар боғ мечуст,
 Ба ҷашме бозу ҷашме зоғ мечуст [15, 197].

Дар достонҳои «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомӣ ба нудрат истиораҳои пӯшида низ ба назар мерасанд. Масалан, дар байти зер «нарғиси беморхез» истиораи пӯшида шуда омадааст:

Шуда гарм аз насими мушқбезаш
 Димоғи нарғиси беморхезаш [15, 171].

Ҳамин истиора дар байти аввали ташбеҳан омадаи достони «Ҳусрав ва Ширин» бо истиораҳои пай дар пай байти дувум чунин мавриди истифода қарор гирифтааст:

Фарас меронд чун беморхезон,
 Зи нарғис бар суман симоб резон [15, 369].

Дар ин чо «нарғис», «суман» ва «симоб» истиора буда, ба ҷои «чашм», «рӯй» ва «ашк» омадаанд.

Низомии Ганҷавӣ дар вақти тасвир гоҳо пайдарпай на танҳо аз истиора, балки аз санъатҳои дигари бадеӣ истифода намуда, суханаширо рангину намакин сохтааст, ки мо инро дар боби «Расидани номаи Лайлӣ ба Мачнун» аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» дарёфтем:

Дӣ бар гузари фалон ватангоҳ
 Дидам санами нишаста чун моҳ.
 Моҳею чӣ Моҳ?! Офтобе,
 Бар Моҳи вай аз қасаб ниқобе!
 Сарве, на чу сарви боғ бевар,
 Боғе, на чу боғи хулд бедар.
 Ширинсухане, ки чун сухан гуфт,
 Бар лафзи чу обаш об мехуфт,
 Охучашме, ки чашми оху-ш
 Медод ба шер хоби харгӯш.
 Зулфи сияҳаш ба шакли «чим»-е,
 Қаддаш чу «алиф», даҳон чу «мим»-е.
 Яъне, ки чу бо ҳуруфи «ҷом»-аш,
 Шуд ҷоми ҷаҳоннамои номаш.
 Чашмаш чу ду нарғиси пур аз хоб,
 Руста ба канори чашмаи об [16, 145-146].

Дар байти аввал «санам» ба вазифаи истиора ба ҷои Лайлӣ ба кор рафтааст. Дар байти дувум бошад, «моҳ» ҳам истиора шуда омада, рӯйи Лайлӣ дар назар аст. Дар ҳамин байт бо гузоштани савол он ба Офтоб монанд карда шудааст ва боз дар мисраи дувуми байти дувум «моҳ» ба ҷои рӯй корбаст шудааст. Дар байтҳои сонӣ қадри Лайлӣ ба «сарв», хуснаш ба «боғ», чашмаш ба «чашми оху», яъне «охучашм», зулфаш ба «чим» ва боз қадаш ба «алиф»-у даҳонаш ба «мим» ба сифати ташбеҳ омадаанд ва ғ. Чунин омехта истифода гардидани чандин санъати бадеӣ дар шеърҳои Низомии Ганҷавӣ зиёд

ба назар мерасад. Ҳамчунон дар байти севум ба воситаи санъати ташбеҳи тафзил афзалияти «сарв» ва «боғ», ки ба Лайлӣ мансуб аст, дар «сарви боғ» ва «боғи хулд» таъкид гардидааст.

Боз мисолеро ба ҳамин монанд аз достони «Хусрав ва Ширин» намуна меорем:

Шабоҳангом, к-оҳуи Хутангард,
 Зи нофи мушки худ худро расан кард,
 Ҳазор охубара лабҳо пур аз шир,
 Бар ин сабза шуданд оромгаҳгир.
 Малик чун оҳуи нофадарида
 Итоби ёри оҳучашм дида.
 Зи ҳар сӯ катраҳои барфу борон
 Шуда боранда чун абри баҳорон [15, 369].

Дар ин чо «оҳуи Хутангард» хуршед ва «оҳубараҳо» ситорагонанд, ки ба сифати истиора омада, фаро расидани шаб, фурӯрафтани офтоб ва осмонро фаро гирифтани ситораҳо моҳиронаву шоирона рӯйи коғаз омадаанд. Зиёда аз ин, «нофи мушк» ба чои шаб, «расан кардан» ба чои бастан, «лабҳои пур аз шир» ба чои чашмак задани ситораҳо дар шаб ва «сабза» ба чои осмон омадаанд. Дар байтҳои севуму чаҳорум бошад, санъати бадеии ташбеҳ истифода гардидааст, ки ниёз ба шарҳ нест.

Агар мисоли болоӣ манзараи шаб дар осмон таҷассум ёфта бошад, баръакси он тасвириро мо дар мисоли зер аз боби «Андом шустани Ширин дар чашмаи об», ки дамидани субҳро нишон медиҳад, дарёфтем:

Сапедадам чу дам барзад сапедӣ,
 Сиёҳӣ хонд ҳарфи ноумедӣ.
 Ҳазорон наргис аз чархи чаҳонгард
 Фурӯ шуд, то баромад як гули зард.
 Шитобон кард Ширин борагиро,
 Ба талхӣ дод чон якборагиро.
 Падида омад чу мину марғзоре,

Дар \bar{u} чун Оби Ҳайвон чашмасоре [15, 191].

Дар ҳақиқат, хангоми дамидани субҳ ситораҳо ранги сабзчатоб гирифта (нарғис-киноя аз ситора), дар байти дувум «гули зард» ба чои хуршед истиора шуда омадаанд. Дар байти чаҳорум «марғзор»-и чун мину ва «чашмасор»-и чун оби ҳайвон ташбеҳҳои равшананд ва ғ.

Дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ таркибҳои «нарғисҳои махмур», «товуси фалак», «нуқраву зар», «думи товуси нар дар акси хуршед», «шоҳи субҳ» ва «чатри зар» ба чои «чорӣ гаштани ашк», «офтоб», «барғҳои тирамох», «нурҳои офтоб», «офтоб» ва ғайра истиора шуда омада, хусни баён ва забони равони суҳанварро салису дилҷасп ва ғўшнавозу хотирмон намудаанд. Ҳамчунон истиораҳои субҳи ораз, сунбули мӯ, ақиқи лаб, дамидани ғайрат, тўфони шамшер, чанголи марғ, наҳанги чаҳонсӯз, аждаҳои дамида, чашмаи нур (ба чои номи Ширин) ва ғайра дostonҳои мавриди назарро ҳар чи барҷастатар сохтаанд.

Ш.1.3. Корбасти санъати муболиға дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ

Асли талаффузи калима дар луғатномаҳои пешин «муболаға» буда, имрӯз дар мо ва истифодаи он ба ҳуруфи кириллӣ «муболиға» роиҷ аст. Чун мо меросбари осори гаронмояи ниёгон ҳастем, кӯшидем, ки талаффузи классикии онро дар кори худ нигоҳ дорем.

Ҳамин тавр, дар луғатномаву фарҳангҳои гуногун истилоҳи «муболиға» тақрибан як хел шарҳу тавзеҳ ёфтааст [122, 55-57; 54, 92-96; 174, 712]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» муболиға чунин шарҳ ёфтааст, ки иқтибоси онро дар нишон додани санъати муболиға дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ба маврид медонем: «Муболаға / муболағат а. (арабӣ): 1. кӯшиши бисёр ба кор бурдан; 2. исрор кардан дар суҳан, ташвиқот бурдан...; 3. аз ҳад афзун эътибор додан ба чизе, чизеро берун аз воқеъ таърифу тавсиф кардан, аз ҳад зиёд гузаронидан (дар суҳан)...; 4. адш. (адабиётшиносӣ) яке аз воситаҳои тасвири бадеӣ, дар тавсиф ва ё мазаммати чизе ё касе зиёда аз будаш суҳан рондан» [174, 712].

Дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» ва «Санъати сухан» низ муболиға ба ҳамин маънӣ омадааст.

Нависанда, эҷодкор барои равшантар нишон додани ягон ҳодисаи дар асараш таҷассумшаванда ва ё ин ё он хулқу атвори инсонии симои офаридааш, барои ҳарчи таъсирноктар намудани ҳиссиёту ҳаяҷони худ симо ё ҳодисаю воқеаи ба риштаи тасвир кашидаашро аз буда зиёдтар нишон медиҳад, ки онро ба забони халқ муҳобот ҳам меноманд. Ҳамин муҳобот дар илми адабиётшиносӣ санъати бадеии муболиға аст, ки онро дар дostonҳои мавриди назари Низомии Ганҷавӣ низ зиёд дучор меоем. Вай дар сифати Ширин ин муболиғаро кор фармудааст:

Ҳазор оғӯшро пур кардам аз **хор**,
 Як оғӯш аз гулаш ноҷида дайёр.
Шабе сад кас фузун бинад ба **хобаш**,
 Набинад кас шабе чун офтобаш [16, 172].

Дар мисоли фавқ ба мисраъҳои якум ва севум таваҷҷуҳ шавад, маълум мегардад, ки дар онҳо санъати муболиға хеле нозук ба кор рафтааст. Ин муболиғаҳо, пеш аз ҳама, тасавури эҷодкоранд, ки ба мо намоёнидааст.

Чои дигар аз достони «Хусрав ва Ширин»:

Ҳадисею **ҳазор ошӯби** дилбанд,
 Лабею сад ҳазорон бўса чун қанд [15, 172].

Дар ин мисол ҳам симои зоҳирии Ширин таҷассум ёфта, ҷамоли вайро шоир ҳадисаке медонад, ки дар ниҳодаш «ҳазор ошӯб» нухуфтааст.

Шопур дороии Ширинро дар назди Хусрав сифат намуда, аз ҷумла муболиғаомез мегӯяд:

Зи **чинси чорпо** чандон, ки хоҳӣ,
 Ба афзунӣ **фузун** аз **мурғу моҳӣ** [15, 170].

Манзараи ниҳоят ҷаззобу хотирмон дар достони «Хусрав ва Ширин» ҳамонро боби «Дидани Хусрав Ширинро дар чашмасор» [15, 192-199] мебошад. Хусрав Ширинро дар чашмасор вақти ғусл ҳам бинад, вале чун ҳамаи фикру ҳиссиёташ бо дилбари ғоибона ошиқшудааш буд, ба ин бонуи

сари чашма чандон эътибор намедиҳад ва ниҳоят аз пеши ӯ гузашта меравад. Вале дар таҳи дил гуфта буд, ки мабодо ин ҳамон Ширин бошад! Аз роҳ пас гашта, он бонуи лаби чашмаро ёфтани мешавад, вале, хайҳот, дер шуда буд. Хусрав худро маломат карда мегӯяд, ки дар ин гуфта муболиға чой дорад:

Ки «ё Раб-ё Раб»-е хезад зи ҳар мӯй.

Занам чандон тапонча бар сару рӯй [15, 198].

Дар ин мисол дар баробари муболиға санъати ташхис низ ба кор рафтааст, яъне шоир «мӯй»-ро ба забон дароварда, то «ё Раб-ё Раб» гӯяд.

Низомии Ганҷавӣ, асосан, дар достонҳои худ аз муболиғаҳое кор мегирад, ки ба ақлу мантиқ мувофиқ ва ҳаётианд, ки ин гуна муболиғаҳоро муболиғаи таблиғ ё танҳо муболиға меноманд. Чанд мисол:

Зи чавгон гашта бедистон хама роҳ,

Замин з-он бед сандал суда бар моҳ [15, 222].

Зи захми найзаҳо ҳар нозанине

Найистон карда бар гӯрон замине [15, 222].

Зи рашки нарғиси масташ хурӯшон,

Ба бозори Ирам райҳонфурӯшон [15, 172].

Низомии Ганҷавӣ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ аз санъати муболиға, ки гӯё ба шеър болу пари парвозӣ медиҳад, хеле зиёд, бамаврид ва вобаста ба бардошти муҳтавои асар истифода намудааст. Масалан, вақте ки Лайлиро аз Мачнун ҷудо менамоянд, ошиқи бечора аз ғами маъшуқа сар ба девонагӣ мезанаду рӯ ба биёбон мениҳад ва ончунон ғаму ғуссаи пайваста мехӯрад, ки:

Хуни цигараш ба руҳ баромад,

Аз дил бигузашту бар сар омад [16, 51].

Шоир ҳатто дар сифати Лайлӣ муболиғаҳои малеҳи пайдарпайро бо пайвастан ба санъати ташбеҳ устокорона, нозук ва заминию бамантиқ корбаст намуда мегӯяд:

Шӯхе, ки ба ғамзаи камина

Суфтӣ на яке, ҳазор сина.
 Оҳучашме, ки ҳар замоне
 Куштӣ ба карашмае чаҳоне...
 Зулфаш чу шабе, рухаш чароғе,
 Ё машъалае ба чанги зоғе [16, 48].

Дар абёти зери шоир, дар баробари истифода аз санъати маъмулии муболиға, боз санъатҳои истиора, ташбеҳ ва талмеҳ корбурд шуда, диди эҷодкорро баландтару хотирнишонтар намудаанд, ки хонандаро дар вақти кироат ба андеша намудан во медорад:

Чун мори сиёҳ муҳра барчид,
 Заҳҳоки сапедадам бихандид.
 Дар дасти муборизони чолок
 Шуд найза ба сони мори Заҳҳок! [16, 92].

Дар ин мисол агар «мори сиёҳ» ба ҷои «шаб», «муҳра» ба ҷои «ситораҳо», «Заҳҳоки сапедадам» ба ҷои «субҳ» истиора шуда омада бошанд, дар байти дувум «Заҳҳок» талмеҳ аст. Дар мисраи чаҳорум, дар навбати аввал «найза» ба сони «мори Заҳҳок» ташбеҳ буда, дар навбати сонӣ муболиға мебошад.

Дар ин мисол аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» ҳам ҷузъиёти муболиғаро метавон дарёфт:

Дил монда шуд аз чигар даридан,
 Шамшер хичил зи сар буридан [16, 95].

Ибни Салом барои ба занӣ гирифтани Лайлӣ ба падари Лайлӣ он қадар чиҳоз меорад, ки ҳадду ҳисоб надорад ва ин тасвир муболиғае беш нест, монанди:

З-он зар, ки ба як ҷаваш ситезанд,
 Мерехт чунон, ки рег резанд [16, 111].

Дар тасвири зер бо вуҳуш унс гирифтани Мачнун дар баробари чанд санъати бадеии дигар санъати муболиға низ мавқеъ дорад, ки ҳочат ба шарҳ нест:

Ҳар ваҳш, ки буд дар биёбон,
 Дар хидмати ӯ шуда шитобон.
 Аз шеру гавазну гургу рӯбох
 Лашкаргоҳе кашида дар роҳ.
 Эшон ҳама гашта бандафармон,
 Ӯ бар ҳама шоҳ чун Сулаймон.
 Аз парри уқоб соябонаш,
 Дар сояи каргас устухонаш.
 Шоҳӣ-ш ба ғояте расида,
 К-аз хӯйи дадон дадӣ бурида.
 Афтода зи меш гургро зӯр,
 Бардошта шер панча аз гӯр.
 Саг бо харгӯш сулҳ карда,
 Охубара шири шер х(в)арда [16, 135].

Низомии Ганҷавӣ гоҳо аз дараҷаи баланди муболиға – иғроқ низ кор гирифтааст. Масалан, Шопур зебоии Ширинро ба Хусрав сифат карда, аз чумла мегӯяд:

Басе лоғартар аз мӯяш миёнаш,
 Басе ширинтар аз номаш забонаш [16, 208].

Дар мисоле аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ тани Мачнун аз наҳифӣ ба холи маъшуқа ташбеҳ дода шуда, дар он ҳамзамон иғроқ дида мешавад. Мачнун ба Лайлӣ мегӯяд:

Аз ташнагии чамолат, эй чон,
 Чав-чав шудаам чу холат, эй чон [16, 175]!

Аз мисолҳои фавқ ба хубӣ аён мегардад, ки Низомии Ганҷавӣ дар истифодаи санъати муболиға низ устод будааст. Бояд гуфт, ки муболағаҳои дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» омада, ҳаётӣ ва то чое ба зеҳну завқи хонанда наздиканд. Хонанда муболиға будани онҳоро дарк карда, аз онҳо лаззат мебардорад ва ба маҳорати эҷодии шоир баҳои арзишманд медиҳад.

Ш.1.4. Мавқеи талмеҳ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»

Санъати талмеҳ аз санъатҳои дӯстдоштаи суханварони адабиёти форсии тоҷикӣ будааст, ки дар ин бора гуфтаниҳо хеле зиёд аст ва ба ин санъат шеършиносони ин адабиёт, вобаста ба истифодаи он дар назм, гуфтаҳои дархурди ин санъатро доранд. Аз ҷумла, ҳанӯз Шамси Қайси Розӣ гуфта буд: «Талмеҳ он аст, ки алфози андак бар маънии бисёр далолат кунад ва ламҳ ҷастани барқ бошад ва ламҳ ҳам як назар бувад. Ва чун шоир чунон созад, ки алфози наздики ӯ бар маънии бисёр далолат кунад, онро талмеҳ хонанд» [21, 301].

Доир ба санъати талмеҳ назарияпардозони пешини мо Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ андешаҳои хубе доранд. Дар замони мо аз аҳли таҳқиқ роҷеъ ба талмеҳ адабиётшиносон Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов, А. Афсаҳов, К. Нурова ва чанде дигар ишораҳои мушаххаси андаке низ ба ин ё он муносибат овардаанд. Аз ҷумла, дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» омадааст: «Талмеҳ – аз санъатҳои маънавист ва он иборат аз ин аст, ки шоир бо як ишора маънии чуқур ва баландро ифода мекунад. Фарқи талмеҳ аз санъатҳои истиора, ташбеҳ ва ғайра ин аст, ки шоир бештар аз воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, ба номҳои шахсони барҷаста ва осори онҳо ишора намуда, ба ин восита ба тарзи мучаз фикри худро қувват ва тавсеа медиҳанд» [107,109]. Талмеҳ ба андешаи хулосавии адабиётшиносии тоҷик Ансор Афсаҳов «назар андохтан, нигоҳи сабук кардан ба сӯйи чизе, як навъ санъати бадеист, ки зимни он шоир ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаву афсонаҳо ишора менамоянд» [33, 165].

Зермаънии талмеҳ густураи паҳновари корбурдӣ дорад ва дар ин арсаи густурдаи талмеҳ бо мурочиат бо доштаҳои фарҳангии пешин ва истифода аз мавзӯҳои гуногуни ҳаёти гузашта бар мабноси аҳдофи мухталиф ва вижае ба ороиши сухан пардохта мешавад [129, 75-76]. Талмеҳ ба сухани гӯянда паҳноӣ мебахшад ва он бори доманадор ва дақиқи маънӣ медиҳад, зеро вақте ки ба ҳодисаи маъруфе дар сухан ишора мегардад, хонанда ва шунаванда чун

онро бинобар огоҳии қаблӣ медонад, талмеҳ боиси он мешавад, ки ба умқи сухани гӯянда ва нависанда пай барад.

Баръакси матлаби фавқ, агар ҳар гоҳ хонанда ба асли талмеҳ ошноӣ надошта бошад, ба чувтучӯӣ меафтад, то маънии равшани талмеҳро дарёбад. Аз ин рӯ, талмеҳ дар асарбахшии сухани бадеӣ нақши назаррас ва бузург дорад.

Низомии Ганҷавӣ дар «Хамса»-и худ, баҳусус достонҳои «Хусрав ва Ширин» [15] ва «Лайлӣ ва Мачнун» [16] санъати талмеҳро хеле бисёр ва бамаврид, дар алоқамандӣ бо равиши достонҳояш ва офаридани симоҳои барҷастаи онҳо, истифода намудааст. Талмеҳоти шоир аз рӯйи мавзӯ, мундариҷа ва сохти достонҳои зикршуда гуногун мебошанд. Онҳоро ба таври умумӣ ба мавзӯҳои ишқӣ, қиссаҳои қадимии мардуми Шарқ, ҳодисаҳои таърихӣ, аҳодиси набавӣ, қиссаҳои ошиқонаи динӣ, саргузашту лаҳзаҳои ҷолиби азсаргузаронидаи пайғамбарон, асотири арабиву мусулмонӣ метавон ба таври зайл тақсимбандӣ намуд:

1. Бо истифода намудан аз шахсиятҳои асотирии мардуми ориёитабор ва ғайри онҳо, симоҳои барҷастаи асарҳои адабие, ки пеш аз Низомии Ганҷавӣ эҷод шудаанд, монанди Рустами Дастон, Фаридун, Доро, Ораш, Искандари Макдунӣ, Ҷамшед, Сухроб, Сиёвуш, Исфандиёр, Лайлӣ, Мачнун (албатта, дар достони «Хусрав ва Ширин»), Сулаймон, Вомиқ, Азро, Юсуф, Зулайхо, Кайкубод, Афросиёб, Заҳҳоқ, Кайхусрав, Баҳроми Гӯр, Хурмуз, Қорун, Кисро ва дигарон.

Шоир дар «Хусрав ва Ширин» баъди он ки сурати Хусравро се дафъа ба Ширин менамояд, албатта тавассути пинҳонкории Шопур, Ширин гирифтори Хусрав мегардад ва наққоши онро меҳаҳад донд, ки кист. Надимонро барои дарёфти мусаввир мефиристад ва Шопур худро намоёнида, назди Ширин меояд ва сифатҳои Хусравро мекунад ва дар ин маврид шоир талмеҳи пайдарпайро зайлан истифода менамояд:

Ба як бӯй аз Ирам сад дар кушода,

Ба ду рух моҳро ду рух ниҳода.

Бар адҳам зин ниҳад, Рустамниҳод аст,
 Ба май хӯрдан нишинад, Кайқубод аст.
 Шабе, к-ӯ ганҷбахширо дихад дод,
 Кулоҳи ганҷи Қорунро барад бод...
 Насаб, гӯй, ба ном эзид, зи Чамшед,
 Ҳасаб пурсӣ, бихамдуллаҳ, чу хуршед [15, 185-186].

Дар ҳамин чаҳор байт номи чаҳор шахси таърихӣ, бо илова аз «Ирам», талмех шуда омадаанд. Доир ба шарҳи муфассали исмҳои Рустам, Кайқубод, Қорун ва Чамшед метавон чанд мақолаи ҷудогонае навишт. Ҳамин Низомист, ки барои ҳарчи бештар кушодани чехраи қаҳрамони марказии достонаш беҳтарин симохоро дар муқоиса оварда, ҳатталимкон ғоибона Хусравро ба Ширин мешиносонад. Бояд гуфт, ки дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и шоир номи Рустами Достон 3 бор, номи Кайқубод 2 бор, номи Қорун 3 бор ва номи Чамшед 17 бор ба сифати талмех истифода шудаанд.

Масалан, талмехан истифода шудани «Ҷоми Чамшед»-ро дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар боби «Додани падар Лайлиро ба Ибни Салом» [16, 110-113] ин тавр дармеебем, ки ҳочат ба шарҳ надорад:

Бар кардани он амал ризо дод,
 Маҳро ба даҳони аждаҳо дод.
 Чун рӯзи дигар арӯси хуршед
 Бигрифт ба даст ҷоми Чамшед,
 Омад падари арӯс дар қор,
 Орост ба ганҷ кӯю бозор [16, 112].

Вобаста ба равиши воқеаҳои достонҳои зикршуда дар «Хусрав ва Ширин» номи Юсуфи Мисрӣ 11 дафъа ва дар «Лайлӣ ва Мачнун» 1 дафъа истифода гардидааст. Оид ба саргузашти Юсуф ва ишқи Зулайхо таҳқиқоти зиёде мавҷуданду [49, 688-693] ниёзмандон метавонанд ба онҳо мурочиат намоянд, зеро ин фасли хурди мо ҳавсала ва маҷоли бардоштани ин борро надорад.

2. Талмеҳан истифода шудани қиссаву ривоятҳои динӣ, монанди Одаму Ҳавво, тӯфону Нух, Исо ва дами Исо, Мӯсо ва асои Мӯсо, Яди байзо, Оби Ҳаёт, Оби Замзам, оташи Тур, оташи Намруд аз тарафи Низомии Ганҷавӣ, ки ба ин васила дostonхояшро пурғунчоиш намудааст. Аз инҳо агар яке ду дар «Лайлӣ ва Мачнун» ба чашм расанд, бештар дар «Хусрав ва Ширин» истифода гардидаанд. Масалан, Исо ва дами Исо танҳо дар «Хусрав ва Ширин» 14 бор мавриди истифода қарор дода шудааст. Намуна, ки шоир дар боби «Узрангезӣ дар назми китоб» мегӯяд:

Мадам дам, то чароғи ман намирад,
Ки дар Мӯсо дами Исо нагирад [15, 161].

Мисоли дигар, Оби ҳаёт:

Дарёи хушоб ном дорад,
З-ӯ Оби ҳаёт вом дорад [16, 27].

3. Талмеҳан омадани тасаввуроти гузаштагони Банӣ башар доир ба пайдоиш, сохту ҷойгиршавии кайҳону сайёраҳо, ба монанди замину моҳӣ, ки гӯё Замин дар болои шохи гов асту гов бар болои моҳӣ, номи ситораҳо, монанди Суҳо-ситора, Зухра-мутриби фалак, Баҳром – ситораи чанговар, Нохид, Зухал, Парвин, Муштарӣ, Миррих, Сурайё ва ғайра. Танҳо дар боби «Ниёиш қардани Мачнун ба даргоҳи Худои таоло» [14, 139-144] аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» номи чандин ситораҳо пайиҳам талмеҳ шуда омадаанд:

Мабсута ба як чароғ зинда,
Мақбуза ду чашми Зоғ канда.
Сайёфи **Мичарра** ранги шамшер,
Андохта бар қилодаи **Шер!**
Чун фарди равон ситораи **Фард,**
Бар фарқи чануб чилва мекард.
Биншаста **Сарир** бар тавобеъ
Солис чӣ аҷаб ба зери робеъ?!
Тавқеи **Самоқҳо** мусалсал,
Гаҳ **Ромеҳ** буда, гоҳ Ағзал.

Мекард **Суҳо** зи ҳамнишинон
 Наққодии чашми тезбинон.
 Тобон **дами гург** дар саҳаргоҳ
 Чун Юсуфи чоҳӣ аз буни чоҳ.
 Пиромани он фалакнавардон
 Паргори **баноти наъш** гардон.
 Маҷнун зи сари назорасозӣ
 Мекард ба чарх ҳуққабозӣ.
 Бар **Зухра** назар гумошт аввал,
 Гуфт: - Эӣ ба ту бахтро муъаввал,
 Эӣ Зухраи равшани шабафрӯз,
 Эӣ толеи давлат аз ту пирӯз...
 Чун **Муштарӣ** аз уфуқ баромад,
 Бо ӯ зи дари дигар даромад [16, 141-412].

Вобаста ба мисоли оварда, ки руҳия ва таманнои Маҷнунро ба умеди ба висоли ёр расидан таҷассум намудааст, ба байти аввали он, ки низ талмеҳ аст, таваҷҷуҳ менамоем: «Мабсута ба як чароғ зинда – Мақбуза ду чашми Зоғ канда»- ин чо ҳамон ду ситораи Шеърро дар назар дошта шудааст, ки мувофиқи афсонаҳои арабӣ гӯё замоне дар байни Суҳайл ва Ҷавзо ҷанг шудааст ва дар он ҷанг Суҳайл пушти Ҷавзоро шикаста, ба тарафи ҷануб мегурезад. Шеъррои Ямонӣ аз ақиби ӯ аз Қаҳқашон мегурезад ва Шеъррои Шомӣ дар фироқи онҳо ҷунон мегиряд, ки кӯр мешавад. Бинобар ин, Низомии Ганҷавӣ Шеъррои Ямониро, ки равшан аст, мабсута (яъне, фаршгустарида) ва Шеъррои Шомиро, ки хира аст, мақбуза (яъне, дарбандифтода ва мисли кӯр) менамад. Илова бар ин, албатта Зухра, ки онро мутриби фалак номидаанд, олиҳаи зебоӣ, суруду рақс ва хушию хурсандӣ буда, Муштарӣ ситораи Саъд аст, ки Маҷнун бо ҳазору як умед ба онҳо мурочиат менамояд.

4. Бо истифода аз рӯйдодҳо ва шахсони таърихӣ, монанди Фағфури Чин, Хоқон, Маҳмуд ва Аёз, Зардушт, Борбад, Баҳроми Ҷӯбин ва монанди инҳо

талмеҳ сохтани эҷодкор бисёр ҷолиб аст. Талмеҳан корбаст шудани рӯйдодҳо ва ашхоси таърихӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ гӯёи онанд, ки суханвари асил аз таърихи гузаштаи мардуми Шарқ хуб бархӯрдор буда, ба ин васила мухтавои достонҳояшро бойтар сохтааст. Мисолҳо:

Гар ҳар шаҳро хазина хезад,
Шоҳ ӯст, к-аз ӯ хазина резад.
Бо пашшае ончунон кунад ҷуд,
К-афзун кунадаш зи пили Маҳмуд [16, 29].

Маҷусимиллате ҳиндустонӣ,
Чу Зардушт омада дар «Занд»-хонӣ [15, 205].

Худованде, ки чун Хоқону Фағфур
Ба сад ҳочат даре бўсандаш аз дур [15, 146].

Талмеҳ сохтан аз воқеаҳои фарҳангӣ, ёди номи аҳли илму адаби гузаштагон ва ҳамзамонони эҷодкор, ки шоир ба донишу биниши онҳо таваҷҷуҳи алоҳида доштаасту баъзан барои нишон додани донишу фазилати симоҳои барҷастаи достонҳояш истифода намудааст, монанди Монӣ, Авасто, Афлотун, Ардашери Бобакон, Уқлидус, Мансури Ҳаллоҷ, Борбад ва ғайра. Мисоле аз боби «Ҳикоят кардани Шопур аз Ширин ва Шабдиз»:

Надима хос будаш, ном Шопур
Чаҳонгашта зи Мағриб то Лавохур.
Зи наққошӣ ба Монӣ мужда дода,
Ба рассомӣ дар Уқлидус кушода [15, 169].

Даромад Борбад чун булбули маст,
Гирифта барбате чун об дар даст [15, 269].

Дар ҳамин маврид, ёдовар шудан аз сӣ лаҳни Борбад бамаврид аст, ки ҳар кадоме чун талмеҳи фарҳангӣ дар боби «Базмороии Хусрав» [15, 265-269] номбар шудаанд.

5. Талмеҳ шуда омадани номи маконҳои ҷуғрофӣ, ки воқеаҳои асотирӣ дар он ҷойҳо рӯй дода будаанд, монанди кӯҳи Бесутун, санамхонаи Чин, боғи Ирам, Шом, кохи Бесутун, Қоф, Бағдод, Албурз, Начд, Самарқанд, Миср, Исфохон, Ҳиндустон, Рус, Дарбанд, Фархор, Нахшаб, Ҷӯйи Мӯлиён, Сифохон, Хутан ва номи баҳру дарёву рӯдхонаҳо, монанди Нил, Дачла, Фурот, Хазар, Ҷайхун ва ғайра, ки Низомӣ онҳоро борҳо истифода намуда, муҳтавои ин ду достони номбаршударо ғанитару пахнотар сохтааст. Ин талмеҳот бештар диди хонандаро фарох ва ҷаҳони андешаи ўро метавонанд, барои бори дигар ба ёд овардани омӯхтаву андӯхтаҳошон такон бидиҳанд. Дар ҳар ду достон, ки ҳадафи омӯзишу пажухиши мо қарор доранд, аз рудхонаҳо Нил 3 бор, Дачла 3 бор, Фурот 2 бор, Ҷайхун 1 бор ва Хазар 1 бор талмеҳан қор фармуда шудаанд. Чанд мисол:

Ҳар ҷо, ки дилест, Қоф то Қоф

Аз бандагии ту мезанад лоф [16, 31].

Он хоки равон зи рӯйи он хок

Бар пуштаи Начд рафт ғамнок [16, 134].

Дар боби «Посух додани Хусрав Ширинро» аз достони «Хусрав ва Ширин» мехонем:

Бас аст ин тоқи абру нокушодан,

Ба тоқӣ бо нишоқе вониҳодан.

Дари Фархор бар Фағфур бастан,

Ба Ҷӯйи Мӯлиён – бар пул шикастан [15, 357].

Бояд гуфт, ки Ҳаким Низомии Ганҷавӣ дар эҷоди достонҳои ишқии худ-«Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» номҳои дигари хоси исмҳои чондору бечон, монанди Сиддиқ, Форук, Буроқ, Ораш, Вомиқ, Азро, Каъба, Сулаймон, Яъқуб, Аёз, Маҳдӣ, Сулаймон, Халлух, Масеҳо, Марям, «Артанг»,

«Занд», Билқис, Бобил, «Куръон», Шат, Калила, Юнус, Исрофил ва «сури Исрофил», Борбад, Накисо ва ғайраро мавриди истифода қарор додааст, ки доир ба ҳар яки онҳо мисолҳо овардану тавзеҳ доданро ба фурсати дигар ва муфассалтар ҳарф задан волегузорем. Ин ҳама аз он шаҳодат медиҳад, ки Низомии Ганҷавии ба маънии пуррааш суҳанвар аз илму фарҳанги дар замони худ роиҷ ва таърихи онҳо ҳамаҷониба огоҳӣ дошта, бе аслиҳаи тайёри дар бараш будан ва шамшерии забони модариаш дostonҳои худро рӯи қоғаз овардааст, ки имрӯз ҳам аҳаммияти вижа доранд.

Ниҳоят, санъати талмеҳ аз санъатҳои дӯстдоштаи Низомии Ганҷавӣ дар баробари ташбеҳу истиора, тавсифу такрор буда, барои эҷодкори асил дар баробари маъниофарӣ вазоифи зеҳнӣ ва ахлоқиро ба ҷой овардааст, ки ин дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» равшан ба мушоҳида мерасад.

Ш.2. Истифодаи моҳиронаи истилоҳоти мусиқӣ дар «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»

Дар маснавиҳои зебои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳаким Низомии Ганҷавӣ ба ҷуз сохту муҳтаво, маҳорати симоофарӣ, хусусиятҳои хоси сабкию бадеӣ, истифодаи васеи санъатҳои бадеӣ ва ғ., ки намудори ҳунарофаринии шоир аст, истилоҳот ва нишонаҳое дида мешаванд, ки иттилооти амиқи шоирро аз улуми ба расмият шинохташудаи асри худӣ шоир бозгӯӣ менамоянд. Инҳо монанди афкори ақоид, мавқеияти шоир ва бархӯрдории ӯ аз илмҳои зиёди замонаш ҳастанд.

Яке аз онҳо ин аст, ки Низомии Ганҷавӣ ба мусиқии замони худ хеле хуб ва ҳамаҷониба бархӯрдор буд. Дар ин ду дoston истилоҳоти марбут ба мусиқӣ, дар аввали «Хусрав ва Ширин» бештар ва дар дувумӣ- «Лайлӣ ва Мачнун» камтар ба назар расанд ҳам, бо баррасии онҳо метавон аз иттилооти дақиқи шоир доир ба ин ҳунар ва вазъи он дар асри эҷодкор маълумоти равшан ҳосил намуд. Бале, дар дostonи «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» дар баробари истилоҳоти марбут ба номҳои ситорагон ва авзои фалакию манозили қамар, бурҷҳои осмонӣ ва ғ. истилоҳоти марбут ба

мусикӣ чолиб мебошад. Тасаввур меравад, ки Низомии Ганҷавӣ ба ин роҳ андешаи онро доштааст, ки он истилоҳот аз газанди фаромӯшӣ маҳфуз бимонанд. Ин танҳо ба дostonҳои мавриди назар тааллуқ надорад, балки дар дostonҳои дигари «Хамса» низ бо истилоҳоти мусикӣ метавон дучор омад. Барои мисол, дар «Махзан-ул-асрор» истилоҳи мусиқии захма (мизроб) ин тавр истифода шудааст:

Пардагии Зухра дар он парда чувт,
Захма шикаста ба адои дуруст [15, 55].

Дар дostonи «Ҳафт пайкар» омадааст, ки дар салтанати Сосониён шох Баҳроми Гӯр ба яке аз канизакони худ Дилором на танҳо барои чамоли зоҳириаш, балки ҳамчунин ба маҳорати чангнавозии вай, ба сеҳру афсуни ангуштони рӯйи торҳои абрешиму симҳои ба чанг кашидашудаи рақсонаш дил дода будааст. Санъатшинос А. Низомӣ доир ба ин қисса чунин менигорад: «Дар «Тухфат-ус-сурур»-и Дарвеш Алии Чангӣ (асри XVII) мехонем: «Аввал касе ки ба забони форсӣ тараннум намуд, Баҳроми Гӯр буд ва он буд, ки ӯро маҳбубае буд Дилороми Чангӣ ном, бағоят нуктадону росттабъ ва тезфаҳм. Ба нағмаи чанг дили Баҳромро ба чанг оварда буд, чунонки соате бе ӯ дар чое диранг наменамуд. Бинобар он, вайро дар чамозае ҳавдач карда, бо худ ба шикор мебурд» [78, 54]. Гумон меравад, ки дар ин нигоштаи Дарвеш Алии Чангӣ аз боби «Дostonи Баҳром бо канизаки хеш»-и «Ҳафт пайкар» истифода шудааст. Ин ҷо иқтибоси чанд байти онро бамаврид медонем:

Дошт бо худ канизаке чун моҳ,
 Чусту чобук ба ҳамрикобии шох.
 Фитна номе, ҳазор фитна дар ӯ,
 Фитнаи шоху шох фитна бар ӯ.
 Тозарӯе чу навбаҳори биҳишт,
 Кашхироме чу бод бар сари кишт...
 Бо ҳама некуй сурудсарой,
 Рудсозе, ба рақс чобукпой.

Нола чун бар навои **руд** овард,
 Мурғро аз ҳаво фуруд овард.
 Бештар дар шикору бодаву руд
 Шоҳ аз ӯ хостӣ самоу суруд [16, 276].

Мисолҳои овардашуда боз як бори дигар моро бовар мекунонад, ки Низомии Ганҷавӣ ба мусиқӣ дилбастагии том дошта, дар баробари зинда кардани қиссаи пароканда ба фарҳанги ниёгону зинда кардани он диққати вижа равона намуда будааст.

Дар «Хусрав ва Ширин», ки муҳтавои ғиноияш бештар аз дигар дostonҳои «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ аст, лаҳзаҳои базму нишастҳои айшу тараб бештар ба назар мерасад ва дар паҳлуи ҳар базми айшу тараб, албатта, мусиқию суруд ҷой дорад. Аз ин рӯ, дар ин дoston бо истилоҳот ва созиҳои мусиқӣ метавон зиёд дучор омад. Инҳо Шаҳруду даҳруд [15, 157], нақди Ироқ [15, 161], самои арғанунӣ [15, 166], чанг [15, 167], парда [15, 169], ромиш [15, 203], парда, ромишгар [15, 205], камонча [15, 205], руд [15, 205], мутриб [15, 209], руду ромишгар [15, 225], най [15, 225], Хусравонӣ [15, 261], Сӣ лаҳни Борбад [15, 265-268], Борбад, барбат, ҷарас, руд, абрешими соз, алҳон [15, 78], чангу барбат, муғаннӣ, арғанун, захма, мутриб [13, 379], пардаи Рост [15, 380], оҳанги Ироқ [15, 381], ситои Борбад [15, 388], роҳи Рост (номи оҳанг) [15, 390] ва монанди инҳо мебошанд.

Дар ин дoston ҳанӯз падари Хусрав Ҳурмуз дар сари тахт буд, ки Хусрав дар ҷавонӣ аз давлати падар ба шикор мебаромаду шабнишиниҳои хурсандӣ меорост ва бо ҳамроҳони хосааш бо созу суруд дар айшу нӯш буд. Дар боби «Ишрати Хусрав дар марғзор ва сиёсати Ҳурмуз» [15, 165-167] ба ин маънӣ омадааст:

Маликзода дар он деҳ хонае хост,
 Зи сармастӣ дар ӯ маҷлис биёрост.
 Нишаст он шаб ба нӯшонӯши ёрон,
 Сабӯҳӣ кард бо шабзиндадорон.
Самои арғанунӣ гӯш мекард,

Шароби арғавонӣ нӯш мекард [15, 166].

Дар ин мисол **самоъ** ба маънии суруд, хониш ва мусикинавозӣ омада, **арғанун** навъе аз созҳои бодӣ аст, ки аз найҳои мухталиф ташкил шудааст ва «абное аз пӯсти говмеш ба он муттасил будаасту ҳаво дар найҳо медамидааст» [98, 109].

Ин манзараи дар боло овардашуда бо базми хушӣ анҷом намеёбад, зеро Хусраву ҳамроҳонаш дар он деҳ ба зулму истибод даст заданд. (Самандаш киштзори сабзро х(в)ард, - Ғуломаш ғӯраи деҳқон табаҳ кард) ва ин бо таъна то ба ғӯши шоҳ расид. Ҳурмузшоҳ амр мекунад, ки пойи аспи Хусравро бибуранд, хисороти ба соҳибхона расида баргардонида шавад ва:

Пас он гаҳ нохуни **чангӣ** шикастанд,

Зи рӯи чангаш абрешим гусастанд [15, 167].

Ин ҷо **чангӣ** ҳамонро навозандаи чанг дар назар аст ва **чанг** бошад, яке аз созҳои тордори камоншаклу хамида мебошад. Ҳатто Низомӣ таъкид менамояд, ки он чанг торҳои абрешимӣ дошт.

Дар боби «Маҷлиси базми Хусрав ва бозомадани Шопур» [15, 204-206] шоири аз илми мусиқбохабар чанд истилоҳи мусиқиро пайдарпай барчида истифода намудааст:

Ҷаҳонро тозатар доданд руҳе,

Ба сар бурданд субҳе бо сабуҳӣ.

Зи **чанг абрешими** дастоннавозон

Дарида пардаҳои ишқбозон.

Суруди паҳлавӣ дар нолаи **чанг**

Фиканда сӯзи оташ дар дили санг.

Камонча оҳи мӯсивор мезад,

Муғаннӣ роҳи мусиқор мезад.

Ғазал бардошта **ромишгари руд**,

Ки падруд, эй нишоту айш, падруд [15, 205]!

Дар достони «Хусрав ва Ширин» Низомии Ганҷавӣ ҳамчун донандаи илми мусиқӣ ба таърихияти мавзӯ ҷиддан ба хунари мусиқии замони

Сосониён таваччуҳ зоҳир менамояд ва боби махсусро зери унвони «Сӣ лаҳни Борбад» дар алоқамандӣ бо равиши суҷаи дoston офаридааст. Чойи таъкид аст, ки мусиқишиносон, муаррихон ва фарҳангшиносон ва баъзан авқот адибони баъд аз суҳанвари Ганча номҳои комили дастонҳои Борбади Марвазиро маҳз аз ҳамин асар дастрас ва мавриди истифода қарор додаанд.

Хусрави Парвиз баъди Баҳромро шикаст дода, ба тахт нишастан хабари марги Баҳроми Чӯбинаро мешунавад, се рӯз чун расми ниёгон мотамдорӣ мекунад ва рӯзи чаҳорум маҷлиси тараб меорояду Борбадро ба сифати ҳунарманд даъват мекунад:

Даромад Борбад чун булбули маст,
 Гирифта **барбате** чун об дар даст.
 Ба **сад дастон**, ки ўро буд дар соз,
 Гузида кард сӣ лаҳни хушовоз.
 Зи белаҳнӣ бад-он сӣ лаҳни чун нӯш
 Гаҳе дил додию гаҳ бистадӣ хуш.
 Ба **барбат** чун сари захма даровард,
 Зи **руди** хушк бонги тар даровард [15, 265].

Дар ин мисол Низомии Ганҷавӣ шумораи пардаҳои сози Борбадро «сад дастон», яъне «сад парда» зикр намудааст, ки хунёгари асил дар базми шох сӣ лаҳни онро иҷро намуда будааст. Санъатшинос А. Низомӣ истилоҳи «дастон»-ро чунин шарҳ медиҳад: «Истилоҳи «дастон» қабл аз замони ислом ва дар солҳои аввали хилофати Ислom ба маънои «пардаи соз» (яъне, чойи бо ангуштони даст пахш кардани дастаи соз) истифода карда мешуд. Баъдан, дар оғози асри XI ин истилоҳ ба «парда» иваз мешавад ва ниҳоят дар асрҳои XIII – XIV чойи онро истилоҳи «мақом» мегирад» [77, 55].

Аз овардаи Низомии Ганҷавӣ метавон пай бурд, ки суҳан дар бораи намуди сози мусиқие меравад, ки он сад парда дорад ва бешак, ҳамон барбати Борбад аст. «Шакли мукаммали ин соз то имрӯз дар Ироқу Эрон, Озарбойҷон ва Тоҷикистон бо номи уд маъмул аст. Низомӣ беҳуда «сад дастон» ва «сӣ лаҳн»-ро таъкид накардааст, зеро барбат ҳанӯз дар ҳамон

давра яке аз комилтарин созҳои мусиқӣ ба шумор мерафт, ки он аз панҷ сим (ё риштаи абрешими тофта – П.С.) иборат буд ва маълум, ки агар дар ҳар сими он бист парда навохта шавад, дар маҷмуъ сад парда, яъне сад дастон мешавад» [76, 55]. Сӣ лаҳни Борбад, ки дар маҷлиси тараби Хусрави Парвиз иҷро намудааст, аз инҳо иборатанд: «Ганҷи бодовард», «Ганҷи гов», «Ганҷи сӯхта», «Шодурвони марворид», «Тахти тоқдисӣ», «Ноқусӣ», «Авранг», «Ҳуққаи Ковус», «Моҳ бар кӯхон», «Мушқдона», «Ороиши хуршед», «Нимрӯз», «Сабз дар сабз», «Куфли румӣ», «Сарвистон», «Сарви саҳӣ», «Нӯшинбода», «Ромиши ҷон», «Нози Наврӯз», «Мушқӯя», «Меҳргонӣ», «Мурвои нек», «Шабдиз», «Шаби фаррух», «Фаррухрӯз», «Ғунҷаи кабки дарӣ», «Нахчиргон», «Кини Сиёвуш», «Кини Эрач» ва «Боғи Ширин», ки шоир ҳар якеро бо байте сифат намудааст. Масалан:

Чу баргуфтӣ навои «Мушқдона»,
Хутан гаштӣ зи бӯйи мушқ хона [15, 266].

Ва ё:

Чу ёраш ройи «Фаррухрӯз» гаштӣ,
Замона фарруху фирӯз гаштӣ [15, 268].

Дар миёнаи ин сӣ лаҳн оҳанги «Ганҷи гов» хеле машҳур будааст:

Чу «Ганҷи гов»-ро кардӣ навосанҷ,
Барафшондӣ Замин ҳам гову ҳам ганҷ [15, 265].

Бештари истилоҳоти мусиқиро Низомии Ганҷавӣ дар бобҳои ба Борбаду Накисо бахшидаи достони «Хусрав ва Ширин» ҷой додааст. Чун Борбад ва Накисо аз ҳунармандони номии аҳди Сосониён буданд, пас эҷодкунандаи достон маҳз маълумотҳои комилеро доир ба вазъи мусиқии аҳди Сосониён ва шарҳи аҳволи ин ҳунармандон бахшидааст. Маълум мешавад, ки ӯ барои ин маъхазҳои боэътимоди дастрас ва ҳамзамон аз вижагиҳои ҳунари мусиқӣ маълумоти кофие доштааст.

Мусиқидонию мусиқишиниҳои Низомии Ганҷавиро баъди боби «Сӣ лаҳни Борбад» боби «Маҷлис орогани Хусрав дар шикоргоҳ», ки дар он ҷо Хусрав бо ҳамроҳонаш ва Ширин бо канизаконаш дар ду тараф нишаста,

базми тараб ораста буданд, равшантар менамояд. Дар ин нишаст Борбад аз чониби Хусрав ва Накисо аз тарафи Ширин банавбат хунарнамоӣ намуда, табъхоро болида медоштанд. Шоир оғози ин манзараро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

Нишаста Борбад, **барбат** гирифта,
 Чахонро чун фалак дар хат гирифта.
 Ба **дастон** дӯстонро қиссапардоз,
 Ба **захма** захми дилхоро шифосоз,
 Зи дуди дил гираҳ бар уд мезад,
 Ки **удаш** бонг бар **Довуд** мезад.
 Ҳамон нағма димоғаш дар чарас дошт,
 Чу **музикори Исо** дар нафас дошт.
 Зи дилҳо карда дар мичмарфурӯзӣ
 Ба вақти **удсозӣ** удсӯзӣ...
 Накисо ном марде буд **чангӣ**,
 Надиме хос, амире сахтсанге.
Навоҳое чунон чолок мезад,
 Ки мурғ аз дард пар бар хок мезад [15, 378].

Ва:

Аз ин сӯ Борбад чун булбули маст,
 Зи дигар сӯ Накисо **чанг** бар даст [15, 379].

Минбаъд ғазалгӯию сурудандозии ду тараф дар маҷлиси Хусраву зердастонаш ва Ширину канизакони парирӯяш баланд садо медиҳад, ки Накисо ва Борбад аз забони Ширин ва Хусрав чаҳороҳангӣ иҷро менамоянд, ки дар онҳо истилоҳоти музикӣ, монанди «Пардаи Рост», «Чанг», «Ситои Борбад», «Наво», «Руд», «Роҳуӣ» истифода шудаанд. Низомии Ганҷавӣ ин базми созу музикӣ ва айшу шодиро ҷамъбаст намуда, менависад:

Навои Борбад, **лаҳни** Накисо
 Ҷабини Зухраро карда заминсо [15, 100].

Аз мисолҳои оварда бармеояд, ки мусиқӣ ва ромишгарон дар дарбори шоҳони сосонӣ мақому мартабаи вижа доштанд ва «... бояд иқрор шуд, ки маҳз бо ташаббус ва кӯшишҳои зиёди шоҳонаи Хусрав ба дарбор аз ҳамаи кишварҳои атроф муғанниёни бомаҳорат даъват шуданд ва як намуд маҳфили бузурги эҷодкорони савту наво таъсис карда шуд» [91, 58]. Аз рӯи нақлу ривоятҳои мавҷуда Хусрави Парвиз ба мусиқинавозону ромишгарони худ ҳуқуқи бо шоҳ наздик буданро дода, парасториашонро низ бар уҳда доштааст. Оҳангҳои «Хусравонӣ» ҳам ҳамон вақт эҷод шуда буданд, ки казовати онро ба салоҳияти мусиқишиносон мегузорем.

Лозим ба зикр аст, ки асри густариши мусиқӣ дар асри Сосониён ба давраи Хусрави Парвиз (595–638) рост меояд. Дар «Таърихи гузида»-и Ҷамдуллоҳи Муставфӣ омадааст, ки гӯё Борбад чихати гузаронидани базмҳо сесаду шаст наво сохт, ки ҳар рӯз якero гуфтӣ» [98, 108].

Мо идомаи мусиқидонию мусиқишиносии Низомии Ганҷавиро дар «Лайлӣ ва Мачнун»-и ӯ дармеёбем. Шоир дар боби чаҳоруми достони худ ба писараш рӯ оварда мегӯяд:

Гар Борбадӣ ба **лаҳну овоз**,
 Бе **парда** мазан даме бар ин соз.
 Бо пардадаридагони худбин
 Дар хилвати ҳеч парда маншин [16, 19].

Дар ин ҷо ба ғайр аз ном бурдан аз Борбади Марвазӣ, истилоҳоти мусиқии «лаҳн», «овоз» ва «парда», ки қариб муродифи якдигаранд, истифода гардидааст.

Истилоҳҳои «чанг» ва «рубоб» дар боби «Рафтани Мачнун ба наззораи Лайлӣ» [16, 54-55] ба таври зайл корбурд шудааст:

Лайлӣ зи хурӯш **чанг**дарбар,
 Мачнун чу **рубоб** дастбарсар [16, 55].

Дар боби «Зорӣ кардани Мачнун аз ишқи Лайлӣ» [16, 58-63] ин абётро мехонем:

Девонасифат шуда ба ҳар кӯй,

«Лайлӣ, Лайлӣ»-занон ба ҳар сӯй...

Мехонд **нашиди меҳрубонӣ**

Бар шавқи ситораи ямонӣ.

Ҳар байт, ки омад аз забонаш,

Бар ёд гирифт ину онаш [16, 59].

«Нашид» истилоҳи мусиқӣ буда, ба маънои суруд ва хонандагӣ омадааст. Ҳамчунон калимаи «меҳрубонӣ» ба ҷуз мафҳуми маъмулии худ аз нигоҳи истилоҳоти мусиқӣ номи гӯшае аст дар нағмаи «Баёти турк», ки дар мактаби мусиқии эронитаборон аз қадим иҷро карда мешуда.

Дар абёти зерини достони «Лайлӣ ва Мачнун» шоир истилоҳоти мусиқиро вобаста ба равиши сужаи асараш хеле муносибу мувофиқ мавриди истифода қарор додааст:

З-овозаи он ду булбули маст,

Ҳар булбулае, ки буд, бишкаст!

З-он ҳар ду **бирешими хушовоз**

Бар соз басте **бирешими соз**.

Бар **рӯду рубобу** нолаи **чанг**

Якранг навои он ду **оҳанг**.

З-эшон сухане ба нукта рондан,

В-аз **чанг** задан, зи **ной** хондан.

Аз **нағмаи** он ду ҳамтарона,

Мутриб шуда кӯдакони хона [16, 77].

Лозим ба зикр аст, ки дар замони Низомии Ганҷавӣ сози чанг дорои як танини умумӣ ва рӯйи зонуи навозанда қарор дошта, торҳои он аз чинси абрешими тобдор будааст. Ғолибан, торҳои абрешимро аз рангҳои мухталиф интихоб ва бар соз мебастанд ва баъди кӯк кардану кашидан савти матлубро аз он ҳосил мекарданд. Руд дар байти севум, ба маънои соз, навохтан ва риштаи абрешим истифода шудааст. Рубоб аз асбобҳои мусиқии мардуми ориёитабор аст, ки аз танбӯр андак калонтар ва ҷаҳор тори махсус дораду ҳам бо камона ва ҳам мизроб навохта мешавад.

Шарҳи асбоби мусиқии «арғанун» дар болотари ин фасл истифода аз «Хусрав ва Ширин» оварда шуда буд, ки ин асбоби мусиқӣ дар матни «Лайлӣ ва Мачнун» низ омадааст. Мисолаш:

Созандаи **арғануни** ин соз

Аз парда чунин барорад овоз [16, 99].

Ин ҷо тамоми мисраи аввал ишора ба нахустин гӯяндаи достони «Лайлӣ ва Мачнун», яъне муаллифи аслии дoston дорад. Вале лозим ба зикр аст, ки истилоҳи «арғанун», ки Низомӣ овардааст, навъе сози бодӣ аст. Аз овардаи шоир бармеояд, ки «арғанун» созе қадимӣ ба шумор меравад.

Дар боби «Рафтани падари Мачнун ба дидани фарзанд» [16, 121-125] дар алоқамандӣ ба истилоҳи мусиқӣ ин абётро меҳонем:

Пирию заифию забунӣ,

Кардаш ба раҳил раҳнамунӣ.

Танг омад аз ин сарочаи танг,

Шуд **нойи** гулӯш чун дами **чанг** [16, 121].

Аз ин мисол маъно бардошта мешавад, ки падари Мачнун аз ин дунё ба танг омада, нойи гулӯяш чун торҳои чанг баста шуд, гулӯяш гирифта, садояш намебаромад. Албатта, торҳои абрешимин, ки ба чанг баста мешуд, то ҳаде кашиш пайдо мекард, ки савти матлубро ҳосил кунад. Ба назари нигоранда, Низомии Ганҷавӣ аз овардани мисраи «Шуд нойи гулӯш чун дами чанг» вазъи сохтмони чангро дар замони худ дар назар доштааст.

Ҷузъи аз ҳама муҳимми «... фарҳанги мусиқиро, чуноне ки маълум аст, созҳои мусиқӣ ташкил мекунад. Пайдоиш ва ташаккули анвои мухталифи созҳои мусиқӣ, интиқоли онҳо байни манотиқи ҳамҷавор ва истифодаи боҳунаронаи онҳо, ҳамеша аз вазъи фарҳанги мусиқии ин ё он замон дарак медиҳанд» [77, 60]. Низомии Ганҷавӣ мегӯяд:

То ҳаст ба чун худӣ ниёзат,

Бе соз бувад ҳамеша созат [16, 166].

Аз назари истилоҳоти мусиқӣ лозим ба зикр аст, ки «соз» дар ин ҷо ба маънои ҳамоҳангу ҷӯр будани соз аст, ки торҳои як соз риштаеро монанди

руд ё барбат бо се тор бар асари танзими кашиши он мизону чӯр мекунанд ва ё бо созҳои дигар дар ҳамовозии гурӯҳе ҳамоханг менамоянд.

Истилоҳи «нашид» ба маънои «равшан» ё «сабки овоз» дар байти зери достони «Лайлию Мачнун» чунин омадааст:

Кард он гаҳе аз нашид овоз

Ин байтаке чандро сароғоз [16, 171].

Ба байти зер аз боби «Ғазал хондани Мачнун назди Лайлӣ» [16, 171-176] таваҷҷуҳ мекунем. Мачнун ба Лайлӣ ишора карда мегӯяд:

Дар бар кашамат чу руд дар чанг,

Пинҳон кунамат чу лаъл дар санг [16, 174].

«Руд» дар истилоҳи мусиқӣ ба маънои ҳар навъ сози мусиқӣ омадааст. Албатта, дар мисраи аввали байти ғазал манзури Низомии Ғанҷавӣ «соз»-риштае монанди «барбат» ё «уд» дар даст гирифта аст. Бояд гуфт, ки барбат аз навъи созҳои риштаӣ будааст, ки дар давраи Сосониён ривочу раванг пайдо карда будааст. Ин соз баъдҳо ба сурати уд ба дасти хунармандон расид. Мусиқишинос Сосони Сипонто таъкид менамояд, ки: «Ин соз дар қадим дорои косаи танинӣ, ба шакли синаи мурғобӣ будааст, ки ба ҳангоми навозандагӣ ба сурати уфуқӣ, ки Низомӣ бо қалимаи «каж» (Барбат кажу захма рост бояд – С.П.) мучассам кардааст, дар поини сина қарор мегирифтааст. Дастаи он соз дар зер ангуштони дасти чап қарор мегирифт ва дасти рост рӯйи риштаҳо, муқобили коса қарор мегирифт, ки ба симҳо захма ворид месохт, то садои он ҳосил ояд» [98, 111].

Дар алоқамандӣ бо шеърҳои мусиқӣ боз дар «Лайлӣ ва Мачнун» бо чандин абёт дучор меоем, ки ҳамохангӣ бо истилоҳоти мусиқӣ доранд. Чанд мисол:

Ҳар дам зи диёри хеш рӯён,

Бар Начд шудӣ **сурудгӯён** [16, 56].

Бо худ ғазале ҳамесиголид,

Гаҳ **навҳа** намуду гоҳ **нолид** [16, 68].

Он бод, ки ин духулзабонӣ
Бошад тихӣ аз тихимиёнӣ [16, 86].

Чун бар дари хаймае расидӣ,
Мастона **суруд** баркашидӣ [16, 108].

Гар уд кунад гирахнамой,
Ту нофа шав аз гирахкушой! [16, 164].

ва монанди инҳо.

Нихоят, аз истифода кардани истилоҳоти мусиқӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» бармеояд, ки мусиқӣ ва ромишгарӣ дар дарбори Сосониён мақоми баланд дошт ва мебояд иқрор шуд, ки маҳз бо ташаббус, кӯшиш ва хосторҳои зиёди Хусрави Парвиз муғанниёни шоиста ба дарбор даъват мешуданд, ки сарвари онҳоро Борбади Марвазӣ ва Накисои Чангӣ бар уҳда доштанд. Яъне, Сосониён ҳунарнамоии ромишгаронро ба чузъи расмии маросимии базму маҷлисҳои шоҳона табдил доданд. Ва маҳз достони «Хусрав ва Ширин» боис шудааст, ки вобаста ба базмҳои нишасту айшу ишрати Хусрав ва Ширин Низомии Ганҷавӣ аз истилоҳоти мусиқӣ қор гирад, ба вусъати достони ғиноии худ вусъати тоза бахшад ва ба ин роҳ муҳтавои асарашро хотирмонтар гардонаду бо ин роҳ хонандагонашро ба мусикидӯстӣ, ки аз фарҳанги ҳирфаии мардумист, талқин намояд. Дар дoston ёдовар шудани созҳои машҳури мусиқии аҳди Сосониён, монанди руд, барбат, чанг, най, камонча, чарас, арғанун гувоҳи онанд, ки ҳуди Низомии Ганҷавӣ низ ба олами мусиқӣ завқи баланду майли тамом дошта, бештари онҳо бо таҳаввул дар замони эҷодкор мавриди истифода қарор доштаанд. Зиёда аз ин, бояд хулоса кард, ки истифодаи истилоҳоти мусиқӣ дар дostonи «Лайлӣ ва Мачнун», дар баробари дигар маъхазҳо, ҳамоно, таъсирпазирии эҷодкор аз дostonи ҳудаш «Хусрав ва Ширин» бояд бошад. Истифодаи истилоҳоти мусиқӣ дар дostonҳои мавриди назар дар ин

нигоштаи мо сухани охирин набуда, дар ин боб, бешубҳа, мусиқишиносон бештару амиқтар қазоват хоҳанд кард.

Ш.3. Инъикоси андешаҳои ахлоқии Низомии Ғанҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»

Таърихи тӯлоии адабиёту фарҳанг, ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ, таълиму тарбия, дину ойин, танзимҳои мардумию ақоиди зехнии форситаборонро берун аз таълимоту афкори ахлоқии аҳли адабу фалсафа тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ҳамин аҳли адабу фарҳанг буданд, ки «афкори зидди зулму бедодӣ ва бадиву разолат дар ҷамъиятро кушоду равшан баён карда, пайваста бо зару зевар перостани ахлоқ ва дар ин замина, тарҳи нав дарандохтани оламро ба миён гузошта буданд» [116, 243]. Агар ба андешаҳои ахлоқии дар китоби муқаддаси «Авесто», андарзномаҳои аҳдҳои Сосониёну Тоҳириён ва Сомониён, аз ҷумла осори бозмондаи Одамушшуаро Рӯдакӣ ва ҳамасрони суханвари ӯ, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, ишораҳои ҷолиби Амир Хусрави Деҳлавӣ, Шайх Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон дар ин боб назар андозем, дармеёбем, ки адибон то чӣ андоза ба ахлоқи инсонҳо таваҷҷуҳи хосса равона намудаанд ва, албатта, ҳадафмандона. Дар «Авесто» бузургии инсонҳои неруманду тавоно, диловару зебо ва ситоишу тавсифи некиву некукории инсону муборизаи одамон бар зидди зиштӣ ториқӣ тасвир ёфтааст. Дар «Шоҳнома» бошад, Ҳаким Фирдавсӣ чараёни тавоноӣ тарбиявию ахлоқии даврони Сосониёну Тоҳириён ва Сомониёнро ҷамъу тадвин намуда, ҳатто онро то ҷое ба низоми муайян даровардааст [118, 207]. Ин шоири ҷангноманавис дар тасвири воқеа ва ҷангҳо мулоҳизаву андешаҳои ҳақимона намуда, натиҷаҳои муҳимми иҷтимоӣ ва ахлоқӣ бароварда, аксар аз забони қаҳрамонони асараш суханони ибратбахшу пандҳои омӯзанда мегӯяд, ки сармашқи ҳаёти ҳаррӯзаи инсонҳост. Дар бораи ҷанбаи баланди омӯзанда доштани «Ғулистон»-у «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ ва «Баҳористон»-и Мавлоно Ҷомӣ, ки борҳо сухан рафтааст, хочат ба такрор нест. Ҳамин даста адибони пешсафи ҷомеа буданд, ки дар инкишофи худшиносӣ, ватанпарварӣ, инсондӯстӣ, адлу дод ва

озодандешӣ зидди зулму асорат ва ғулумӣ, танқиду мазаммати ахлоқи разила сахми арзанда гузоштаанд. Бояд гуфт, ки эшон ахлоқу одоби ҳамидаю ҳамаписандро ташвиқ менамуданду таълим меоданд.

Низомии Ганҷавӣ ҳамчун ситораи тобони адабиёти форсии тоҷикӣ, бо «Ҳамса»-и хеш, ки онро бо суханони сеҳрангез офаридааст, дар олами адаб маъруфияти баланде пайдо кардааст. Тавре дида шуд, «Ҳамса» дорои мазмуну муҳтавои муҳталифи иҷтимоӣ буда, бо тасвирҳои ишқи поки инсонӣ, манзараҳои назаррабои табиат, суханони ҳақимонаву андарзҳои ибратбахш ороставу пероста гардидааст.

Шоир зимни баёни ин ё он мавзӯ матолиби ҷолиби тарбиявӣ ахлоқӣ ва андарзу ҳикматро бар манфиати ҷомеа пеш гузошта, ба мардум дарси покиву ростӣ медеҳад ва норостию коҳилиро барои ҳар як фарди ҷомеа роҳу равиши нодуруст медонад, ки ин ҳамаро дар баробари дар тамоми «Ҳамса»-и адиб дарёфтанд, инчунин дар дostonҳои «Ҳусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» низ борҳо дучор меояд. Ҳақими Ганҷа дар ин асарҳояш одамонро ба кӯшишҳои манфиатбахш, омӯзишу андӯзиши илму дониш, ғанимат шуморидани ҳар нафаси умр, покии ахлоқи инсонӣ, шарму ҳаё, ҳақиқатҷӯӣ, некиву некукорӣ, аҳду вафо, меҳрубонию ғамхорӣ нисбат ба инсонҳо ва монанди инҳо даъват намуда, давлатдорону ҳокимон ва шоҳонро ба адлу дод, саховату раиятпарварӣ ҳидояту раҳнамоӣ менамояд, то ҳамеша мамлакат обод, сокинони он осудаҳол ва фарҳангу иҷтимоӣ пешрав бошад. Адабиётшинос А. Афсаҳзод ҷанбаи баланди ахлоқии дostonҳои Ҳақим Низомиро махсус таъкид намуда, аз ҷумла менависад: «Мағзи маснавии «Маҳзан-ул-асрор»-ро ситоиши адл ташкил карда, тасвири ақли зан, шахсияти бузург, кордониву тарбиятгарӣ ва ҳусну ҷамоли ӯ дар симои Ширин ва офаридани чехраи ҳунарманди халқӣ – Фарҳод дар «Ҳусрав ва Ширин» бозёфти бадеии Низомист. Сӯзу гудози ишқ риштаи дostonи «Лайлӣ ва Мачнун»-ро ба ҳам пайваста, гувониши Баҳроми Гӯр аз як шахси сабукфикри шикордӯсти мочароҷӯ то ба дараҷаи як шоҳи одил дар «Ҳафт пайкар» масоили адлу инсоф ва халқпарвариву ватанхоҳиро амиқтар

мегузорад. Низомӣ ба василаи дostonҳои худ ишкро ба ахлоқ табдил медихад» [36,142-143]. Ба қавли Сайидмуҳаммад Хусайни Мубин: «Низомӣ шоире vorаста, зуҳдпеша ва ботакво буд, ки дар даврони ривочи мадҳиясарой ва ҳучуми шуарои мадҳиясарои Хуросону Ироқ ва Байнаннаҳрайн ба боргоҳи Атобакони Озарбойҷон ба нонҷӯӣ дил хуш дошта, аз ҷаҳону ҷаҳониён озманд гашта ва дар гӯшаи узлати фақру бениёзӣ расидааст.

Умарову салотин сар бар остонаш ниҳодаву эҳтироми ҷалолату азамати зуҳду тақвои беперояш перояҳои зиндагиро фурӯ хишта, ба хотири ҳурматаш «май аз маҷлису соқӣ аз маҳфил» дур медоштан ва барои вурудаш хилвате руҳонӣ ва нишасте поку муназзах... меоростанд» [68, 174].

Эҷодиёти Низомии Ғанҷавӣ, баҳусус дostonҳои мадди назар, илова бар муҳтавои мушаххас, симоҳои барҷаста, каломи дилнишин ва зебоиҳои баён, таъбироти шоирона ва санъатҳои бадеии дилнишин аз насихату андарзҳои ҳақимона, тарҳи илму маърифати инсонӣ ғаниву лабрес мебошад. Агар боз ҳам ба андешаҳои ҳақимонаи Низомии Ғанҷавӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун» наздиктар шавем, дармеёбем, ки ӯ шоирест олим ва олимест орифу ошиқ ва ошиқе покбоз, ки бо машъали тобноки ҳидоятҳояш ба абнои башар роҳи ростии зиндагониро намоёнидааст. Вақте дар ин дostonҳо бо байте, қитъае ва ё бобе доир ба панду ҳикмат ва андарз рӯ ба рӯ меоем, пеши рӯйи мо ин шоири ба таъбири худаш «қодирсухан» дар достони «Хусрав ва Ширин» ба унвони муаллиме бузург, дилсӯз ва меҳрубон барои ҳамнавбон ҷилвагар мегардад.

Ҳақим Низомии Ғанҷавӣ дар ҷодаи масъулиятноки андарзхонӣ, пеш аз ҳама, аз Худованд мадад меҷӯяд ва мекӯшад, ки аз некиву накукорӣ ва неқномӣ сухан гӯяд ва муҳтавои дostonҳояш ғанӣ аз мақсади хайр бошанд:

Худовандо, дари тавфиқ бикшой,
 Низомиро раҳи таҳқиқ бинмой.
 Диле дех, к-ӯ яқинатро бишояд,
 Забоне, к-офаринатро сарояд.
 Мадех нохубро бар хотирам рох,

Бидор аз нописандам роҳ кӯтоҳ [15, 134].

Дар ин маврид Низомии Ганҷавӣ, пеш аз ҳама, шоҳону ҳокимонро андарз медиҳад ва дар боби «Нишастани Ширин ба подшоҳӣ» [15, 258-259] таъкид мекунад:

Ният чун нек бошад подшоро,
Гуҳар хезад ба ҷои гул гиёро.
Дарахти бадният хӯшидашоҳ аст,
Шаҳи некуниятро пай фароҳ аст [15, 259].

Ширин Хусравро андарз медиҳад, ки агар шоҳ ба мардум некухоҳӣ кунад подошашро хоҳад дид:

Халоиқро чу некухоҳ гардад,
Ба иҷмои халоиқ шоҳ гардад! [15, 408].

Ба қавли Низомии Ганҷавӣ, ҳамеша подоши некӣ некӣ аст:

Ту некӣ кун, матарс аз хасми хунхор,
Ба некӣ бурд ҷон сайёд аз он мор! [15, 417].

Матлаби шоир дар байти фавқ ситоиши некӣ буда, дар ин мавзуи ҳассоси ҳамаи даври замонҳо мавсуф ба суннатҳои фарҳангии гузаштаи эронитаборон содиқ мондааст, ки ин ҳанӯз маншаъ аз «Авесто» мегирад. Зеро дар ёдгориҳои бостонии ниёгонамон ҳам тасвири некию некукорӣ ҷои асосиро ишғол намуда, афзалияти некӣ бар бадӣ ва сифати барозандаи инсон ва тамоми мавҷудоти ҳастӣ будани некӣ таъкид гардидааст. Ба ин маънӣ, дар боби «Видоъ кардани падар Мачнунро» [15, 127-130] аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» падар писарро насихат мекунад:

Ғофил магузар ба ҳеч кӯе,
Мекун ба нифоқ ҳойхуе...
Рафтанд каёну динпарастон,
Монданд ҷаҳон ба зердастон.
Ин қавм киёну он каёнанд,
Бар ҷои каён, нигар, киёнд [16, 129-130]?!

Дар некукорию некномӣ эҳсон кардан аз муқаддасоти инсон-дӯстист,
ки шоир мегӯяд:

Эҳсон ҳама халқро навозад,
Озодонро ба банда созад.
Бо сағ чу саҳо кунад маҷусе,
Сағ гурба шавад ба чоплусӣ [16, 137]!

Дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» панду андарзи падарон ба фарзандон маҷеи вижа дорад. Ва на танҳо насихатҳои падарон ба фарзандон, балки насихатҳои модарон низ дар ин достонҳо гаронмоя ва омӯзанда доништа мешаванд. Низомии Ганҷавӣ пеш аз он ки аз забони волидайн фарзандонро андарз гӯяд, дар боби «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммад гӯяд» [15, 432-433] аз достони «Хусрав ва Ширин» ва дар боби «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ» [16, 37-39] аз достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба «фарзанди дилбанд»-аш Муҳаммад ишораҳои ҳикматомез дорад.

Ҳақим Низомӣ дар достони «Хусрав ва Ширин» ба фарзанди ҳафтсолааш, ки ҳанӯз нозпарвард асту вақти хушиҳову бо бозмашғул шуданҳояш аст, мурочиат карда мегӯяд:

Бибин, эй ҳафтсола қурратулъайн,
Мақоми хештан бар қоби қавсайн.
Манат парвардаму рӯзӣ Худо дод,
На бар ту номи ман, номи Худо бод!
Дар ин даври ҳилолӣ шод механд,
Ки хандидем мо ҳам рӯзаке чанд.
Чу бадри анҷуман гардад ҳилолат,
Барафрӯзанд мардум аз чамолат.
Қалам даркаш ба ҳарфе, к-он ҳавоист,
Алам баркаш ба илме, к-он Худоист!
Ба номусе, ки гӯяд ақли номӣ
Зиҳӣ, фарзона фарзанди Низомӣ [15, 432-433]!

Баъд аз ҳафт сол боз шоир ба Муҳаммади акнун чаҳордаҳсолааш роҳи равшани зиндагониро нишон медиҳад:

Эй чордаҳсола қурратулайн,
 Болиғназари улуми кавнайн.
 Он рӯз, ки ҳафтсола будӣ,
 Чун гул ба чаман ҳавола будӣ,
 В-акнун, ки ба чордаҳ расидӣ,
 Чун сарв ба авҷ сар кашидӣ!
 Ғофил манишин, на вақти бозист,
 Вақти ҳунар асту сарфарозист!
 Дониш талабу бузургӣ омӯз,
 То беҳ нигаранд рӯзат аз рӯз!..
 Давлат талабӣ, сабаб ниғаҳ дор,
 Бар халқи Худо адаб ниғаҳ дор [16, 37]!

Ин насиҳатномаи шоир дар навбати аввал ба писараш нигаронида шуда бошад, дар навбати сонӣ ба ҳамаи қаҳрамонони асараш ва гузашта аз ин, ба аҳли башар нигаронида шудааст. Мақсади эҷодкор дар боби болоии достони «Лайлӣ ва Мачнун», пеш аз ҳама, фарзандонро ба донишу ҳунаромӯзӣ равона кардан ва ба ин васила ба ахлоқи ҳамидаи ҷомеа нақши созанда гузоштан мебошад. Ба ақидаи дурусти Низомии Ганҷавӣ, дарахте, ки пир шудаасту беҳосил мондааст, минбаъд низ ҳосил нахоҳад дод ва барои ин умедвор ҳам набояд шуд. Ба ин тартиб, дар достони «Хусрав ва Ширин» бобҳои «Сифати Бузургмеҳр» [15, 164-165], «Ишорати Хусрав дар марғзор ва сиёсати Хурмуз» [15, 165-167], «Шафеъ ангеҳтани Хусрав пиронро пеши падар» [15, 167-168], «Андарз ва савганд додани Меҳинбону Ширинро» [15, 219-221], «Васият кардани Меҳинбону Ширинро» [15, 255-258], «Сифати доду диҳиши Хусрав» [15, 317-317], «Андарзи Ширин Хусравро дар доду дониш» [15, 407-409], «Суолу ҷавоби Хусрав бо Бузургумед» [15, 409-415], «Гуфтани Бузургумед чихил қисса аз «Калилаву Димна» бо чихил нукта» [15, 415-417], «Ҳикмат ва андарзсароии Ҳаким Низомӣ» [15, 417-418], «Дар мавъиза» [15,

430-431], «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммад гӯяд» [15, с. 432-433] ва достони «Лайлӣ ва Мачнун» бобҳои «Дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ» [16, 37-39], «Панд додани падар Мачнунро» [16, 69-71] ва аз дунболи он овардани ҳикояте [16, 73-74], «Дидани модар Мачнунро» [16, 162-164] ва ғайра зимни симоҳои хурду бузурги дostonҳои мазкур ва инъикоси хулқу атвори онҳо ба андарзу ҳикмати инсонҳо таҳассус дода шудаанд.

Дар ҳар ду дoston ҳам мавзуи ишқ мавқею мақоми асосӣ дорад. Аз ин рӯ, Низомии Ганҷавӣ дар мавриди аз ишқи одамӣ сухан рондан охиставу бомулоҳиза аст. Вай кӯшиш намудааст, ки бо ҳар роҳу василае симоҳои асосии дostonҳояш – Хусрав ва Ширин ва Лайлӣ ва Мачнун, ки дар поштани ишқи покиза пойбарчоянд (ба истиснои Хусрав, ки дар ниҳодаш дар баробари ишқи Ширинро чой додану парваридан баъзан, аз рӯи ниёзмандию зарурат бо Маряму Шакари Исфahонӣ издивоҷ менамояд – П.С.), ба муроди дил бирасанд. Ба ҳамин сабаб, шоир баъзан, дар ҷодаи пурпечутоби ишқ ошиқонро хушдор ва панду андарз медиҳаду ба роҳи ростии мурод равона менамояд. Муаллифи «Хамса» мехоҳад, ҳамеша суруди ишқ сарояду сухани ишқ гӯяд ва ин нияти худро дар байти аввали боби «Сухане чанд дар ишқ»-и «Хусрав ва Ширин» чунин баён кардааст:

Маро, к-аз ишқ беҳ н-ояд шиоре,

Мабодо, то зиям ҷуз ишқ коре [15, 158]!

ва шоир дар навбати аввал ба симоҳои офаридааш ва сонӣ ба ҳамагон мурочиат карда мегӯяд:

Фалак ҷуз ишқ меҳробе надорад,

Ҷаҳон бе хоки ишқ обе надорад.

Ғуломи ишқ шав, к-андеша ин аст,

Ҷама соҳибдилонро пеша ин аст.

Ҷаҳон ишқ асту дигар зарқсозӣ,

Ҷама бозист, илло ишқбозӣ.

Агар бе ишқ будӣ ҷони одам,

Кӣ будӣ зинда дар даврони олам?
 Касе, к-аз ишқ холӣ шуд, фусурда-ст,
 Гараш сад чон бувад, бе ишқ мурда-ст [15, 158]!

Ва поёнтар таъкид мекунад, ки:

Гар андеша кунӣ аз роҳи биниш,
 Ба ишқ аст истода офариниш [15, 159]!

Шоир дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба ин маънӣ гӯяд:

Ишқе, ки чунин ба ҷои х(в) ад бод,
 Чандон ки бувад, яке ба сад бод [16, 65]!

Ба андешаи Низомии Ганҷавӣ, ишқ ба хурду бузург, шоҳу гадо баробар асар мекунад:

Дар ишқ, ки пил ҳам пиёда-ст,
 Мардона касест, к-уфтода-ст.
 Тире, ки зи шасти ишқ хезад,
 Бар дасти зананда захм резад [16, 126].

Шоири сарояндаи дostonҳои ишқу ошиқӣ ишқро покизатарин неъматӣ Илоҳӣ доништа, аз ишқ ба ҷуз ишқ чизи дигареро интизор нест. Вай ишқи ғаразноки барои рафъи шаҳватро маҳкум менамояд ва ишқи ҳақиқиро ойинаи баланднур мехонад, ки гуфтааст:

Ишқе, ки зи исматаш чудоист,
 Он ишқ на, шаҳвати ҳавоист.
 Ишқи ғаразӣ бақо надорад,
 Кас ишқу ғараз раво надорад.
 Ишқ ойинаи баланднур аст,
 Шаҳват зи ҳисоби ишқ дур аст [16, 36].

Ишқ дар тану ҷони ошиқ бояд ҷовидонӣ бошад, на бозичаи дасти ҷавонӣ. Чун дар вучуди инсон ишқ пайдо шуд, он бояд сабзад, бор орад, натиҷа диҳад ва барои ҳамешагӣ бебозгашт бошад:

Ишқе, ки на ишқи ҷовидонист,
 Бозичаи шаҳвати ҷавонист.

Ишқ он бошад, ки кам нагардад,
То бошад, аз ин қадам нагардад [16, 63].

Зеро:

Панд арчи ҳазор судманд аст,
Чун ишқ расад, чӣ чои панд аст [16, 56]!

Ба ҳамин маънӣ, дар «Хусрав ва Ширин» омадааст, ки хирад бо ишқ ҳеҷ гоҳ созгор наяд. Он чо ки ишқ аст, хирад бечора бошад:

Хирад моро ба дониш раҳнамун аст,
Ҳисоби ишқ аз ин дафтар бурун аст [16, 281]!

Ин ду достони Низомии Ганҷавӣ достонҳои ишқианд. Дар онҳо, албатта, маъшуқа пешдасттар аст. Вай ноз дорад ва агар ошиқ ошиқи ҳақиқист, бояд нози маъшуқаро бардорад. Нозҳои маъшуқа гоҳо ба ошиқ бад мерасад ва дилхарош мегардад. Дар ин лаҳзаҳо набояд ошиқ навмед шавад, зеро маъшуқагон гоҳе бо забон «не» гӯянд, ошиқро аз пеши худ ронанд ҳам, бо «сад чон» ўро меҳоянд аз худ дур шудани намегузоранд. Агар ба боби «Рафтани Хусрав сӯйи қасри Ширин бо баҳонаи шикор» аз «Хусрав ва Ширин» ва ба бобҳои баъдинаи он, ки Ширин аз болои девори қаср бо Хусрав, ки дар назди дарвозаи қасри Ширин бо умеди он ки дарвозаи қасро барояш мекушоянд, истода суолу ҷавоб мекунанд, посухҳои ҳамдигарро гӯш менамоянд, тавачҷуҳ равона намоем, дармеёбем, ки Ширин ба Хусрави сархуш дарвозаи қасро намекушояд, Хусрав то ҷое аз Ширин меранҷад. Дар ин чо шоҳи сархушро ба назди худ қабул накардани Ширин маънӣ дошт, зеро бадном шудани мумкин буд, ки соҳиби як мамлакат ин рафтори ночоро ба худ раво дид. Дигар ин ки дар таҳти ин манзара боз нозҳои дилбарона нухуфта буданд ва чӣ нозҳои хуше:

Чӣ хуш нозест нози хубрӯён,
Зи дидарондаро аз дида чӯён.
Ба чашме тирагӣ кардан, ки бархез,
Ба дигар чашм дил додан, ки мағрез.
Ба сад чон арзад он соат, ки чонон

Нахоҳам гӯяду хоҳад ба сад чон! [14, 38].

Низомии Ганҷавӣ ҷавониро бе айшу ишрат, маъшуқаву канори гулзор тасаввур карда наметавонад ва ба ҷавонон рӯй оварда насихатомезона мегӯяд:

Маю маъшуку гулзору ҷавонӣ

Аз ин беҳтар чӣ бошад зиндагонӣ [14, 39]?

Дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» дар боби дӯстиву мададгори ҳам будан дар зиндагӣ муноқишаи ночову чангу сулҳ, одамиву рӯзгори одамӣ, зиндагонӣ ва марг, саркашию бурдборӣ, дарёфтани роҳу равиши зиндагӣ, ҷаҳондорӣю сиёсат, саховат ва бухлу ҳасад, доду ситам, дарवेशию тавонгарӣ, шодию ғам, зишту зебо, айбҷӯйӣ, сабру шитоб, осоишу ранҷ, аҳду вафо, подоши амал, ахлоқи зан, ҳосили умр ва ғайра маслиҳатҳои хуби ҳатто дархӯрди зиндагонии имрӯзаи мову панду андарзҳои киматбахоро метавон хеле зиёд дарёфт. Ин далолат ба он мекунад, ки зимни ин достонҳои ошиқона ҳикмату андарзҳои орифонаву созанда мавқеи вижа доранд ва ин асарҳои шоир танҳо манзумаҳои содаву дар боби ду дилдода набуда, саршор аз андарзҳои зиндагисозанд. Маҳбубият ва дарозумрии онҳо дар байни ҷомеаи даври замони маҳз маншаъ аз ҳамин ҷост.

Дар байтҳои зерини достони «Лайлӣ ва Мачнун» бобе ҳаст бо номи «Панд додани падар Мачнунро» [16, 69-71], ки дар он падар Мачнунро самимона ва падарона насихат карда мегӯяд:

Дар хирғаи кори хурдакорӣ

Айбест бузург беқарорӣ!

Айб арчи даруни пӯст беҳтар,

Ойнаи дӯст дӯст беҳтар.

Ойнаи зи рӯйи роштрӯйӣ,

Бинмояд айб, то бишӯйӣ.

Ойнаи зи хубу зишт пок аст,

Ин таъбия хоназӯйи хок аст.

Биншину зи дил раҳо кун ин дард,

Он бех, ки накӯбӣ оҳани сард.
 Грам, ки надорӣ он сабури,
 К-аз дӯст кунӣ ба сабр дурӣ! [16, 69-70].

Дар ин мисоли оварда падар писарро аз чанд чихат панду насихат мекунад ва сабурию шикебоиро аз беқарорӣ, дар ҷодаи зиндагӣ ва ҳалли мушкилоти он бехтар мешуморад.

Бояд гуфт, ки ғояҳои баланди инсонпарваронаю башардӯстона, ки меросе аз пешиниёни суханвари Низомии Ганҷавист, дар ин дostonҳои шоир зиёд ба чашм мерасанд. Эҷодкори асил ба қудрату тавони инсон, неруи эҷодкории он, расидан ба амалҳои неки инсонҳо ва ғ. боварию имони комил дорад. Шоир дар ин дostonҳояш эҳтирому бузургдошти инсонро ситоиш намуда, «...дар осораш паҳлуҳои мухталифи олами ботинии ӯро тасвир мекунад ва роҳу воситаҳои рушду ташаккули инсонӣ нақорро нишон медиҳад» [62, 128], ки мо инро дар симои Фарҳод аз дostonи «Хусрав ва Ширин» равшан дармеёбем. Ё симои Навфалро аз дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» ба ёд меорем, ки дилаш сӯхта, меҳонад дасти Мачнунро бигирад ва бо ҳар роҳе, ки бошад, Мачнунро ба Лайлӣ расонад, дар ин роҳ ҳатто даст ба ҷанг мебардорад.

Низомии Ганҷавӣ, пеш аз ҳама, одамонро ба амалу фаъолият даъват менамояд, таъкид месозад, ки ҳар кас танҳо ҳосили киштаи худро даравида метавонад. Дар дostonи «Хусрав ва Ширин» ба ин маънӣ меҳонем:

Ба қадри шуғли худ бояд задан лоф,
 Ки зардӯзӣ надонад бӯрӯбоф.
 Чӣ неку дostonе зад ҳунарманд:
 «Ҳалила бо ҳалила, қанд бо қанд» [15, 263].

Кӯшишу ҳаракат аз василаҳои муҳимми пешрафти инсон дар зиндагӣ мебошад. Дар дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» омадааст:

Он пӯшад зан, ки ришта бошад,
 Мард он даравад, ки кишта бошад [16, 124].

Ва дар ҳамин дoston шоир таъкид менамояд, ки:

Ҳон, то саги нони кас набошӣ,
 Ё гурбаи хони кас набошӣ.
 Чун машъала дастранчи худ хӯр,
 Чун шамъ ҳамеша ганчи худ хӯр [16, 166].

Вале хӯрдан ҳам, агарчи заҳмати ҳаққу ҳалоли худ аст, андоза дорад.
 Мисол аз достони «Хусрав ва Ширин»:

Хӯришҳоро намак рӯ тоза дорад,
 Намак бояд, ки низ андоза дорад.
 Махӯр чандон, ки хурмо хор гардад,
 Гувориш дар даҳон мурдор гардад.

Ва:

Чунон хӯр, к-аз заруратҳои ҳолат
 Ҳароми дигарон бошад ҳалолат [15, 262].

Шоири ҳаким инсонҳоро ҳушдор медиҳад, ки марди оқил кори худро сари вақт, дер накарда анҷом медиҳад. Ин ҳам ба нафъи худаш ва ҳам ба нафъи дигарон аст. Дар ғайри он, чун кор аз кор гузарад, суде кучо бошад! Ва дар баробари ин ҳар як корро бояд доништа кард. Баъди мешро бурдани гург, ҳойҳуйи чӯпон суде надорад, хона дар раҳи сел набояд андохт, баъди хушқидани кишт оё об додан фоидае дорад ва ғайра:

Биноии дида чун бирезад,
 Аз додани тӯтиё чӣ хезад?
 Чун гург бара зи меш бирбуд,
 Фарёди шубон кучо кунад суд?
 Чун сел хароб кард бунёд,
 Девор чӣ коҳгил, чӣ пӯлод!
 Чун киштаи хушк монд бебар,
 Хоҳ абр бибору хоҳ бигзар [16, 106]!

Бо вучуди он ки дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» дostonҳои ишқианд, чуз матраҳ намудани масъалаҳои ишқу ошиқӣ, дар онҳо боз масоили зиёди дигари зиндагии инсонҳоро дармеёбем, ки бо гузашти

вақт чун раҳнамои нек барои ҳар як нафар хидмат карда метавонанд ва некиро бар бадӣ афзал нишон медиҳанд. Яке аз ин масъалаҳои мубрами давру замонҳо масъалаи ҷангу сулҳ ва муаммои озодиву асорат мебошад. Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои мазкур агарчи майдонҳои пурҳангомаву пуршӯре наофаридааст, боз ҳам неку бади онро медонад ва ҳамнавбонро насихат мекунад, ки ҷанг байни одамон барои молу манол, кишваркушӣ, зӯрозмоӣ, худхоҳӣ ва ғ. маъние надорад. Ба андешаи шоири ҳаким, доно онест, ки дар ҷанг сулҳу салоҳ ва оштии пешниҳодкардаи рақибро қабул менамояд. Ба ин маънӣ, дар достони «Хусрав ва Ширин» омадааст:

На дониш бошад он касро на фарҳанг,
Ки вақти оштӣ пеш оварад ҷанг.
Хирадманде, ки дар ҷанге ниҳад пой,
Бимонад оштиро дар миён чой [15, 357].

Дар ҳамин замина, Низомии Ганҷавӣ масъалаи дӯстиро дар байни инсонҳо ба миён мегузорад, дӯстиро меситояд ва дӯстро ойинаи дӯст хонда меғӯяд:

Айб арчи даруни пӯст беҳтар,
Ойинаи дӯст дӯст беҳтар [16, 69].

Шоири ҳаким дӯсту рафиқ доштан, бо ӯ муомила намудан, поси рафоқату дӯстӣ дошта тавонистан ва на ҳар касро дӯст қабул карданро дар зиндагии инсонҳо тарғиб намуда, дар муносибат бо дӯстон дониста рафтор карданро таъкид месозад. Дӯстон зиёданд, вале на ҳар кас дӯсти сазовор шуда метавонад:

Ҳазор аз баҳри май хӯрдан бувад ёр,
Якero баҳри ғам хӯрдан ниғаҳ дор [14, 43]!

Дар афкори ахлоқии Ҳаким Низомӣ бузургдошти ақлу хирад ва илму дониш аз мавқеи инсондӯстии шоир сар мезанад. Зеро шоири ҳаким бо тавсифу тарғиби илму дониш муқтадиру тавоно будани инсонро алайҳи мубориза бо ҷаҳолату зулмат ва зишттиву бадхӯйиҳо таъкид мекунад. Ин андешаҳо ҳанӯз то Низомии Ганҷавӣ дар китоби муқаддаси «Авесто»,

пандномаҳои замони Сосониён, Тоҳириён ва Сомониён зинатбахши аврок буданд. Устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва ҳамасрони суҳанвари ӯ, Дақиқӣ, Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ ва дигар адибони то замони «қодирсухан»-и Ганча, пеш аз ҳама, ҳамнавбонро ба дониш омӯхтан тарғиб мекарданд ва ин концепсия дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ минбаъд инкишоф ёфта, дар осори бадеии суҳанварони маъруф ҳамбаста ба диду назари ахлокиву иҷтимоии инсонҳо бо рангу ҷилои тоза ифода гардидааст. Эшон пайваста таъкид кардаанд, ки бе омӯзиши илму дониш инсон наметавонад, ба зиндагии ҳақиқӣ ноил гардад. То Низомии Ганҷавӣ Ҳаким Рӯдакӣ фармуда буд:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
 Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.
 Мардумони бихрад андар ҳар замон
 Розӣ донишро ба ҳар гуна забон
 Гирд карданду гиромӣ доштанд,
 То ба санг-андар ҳаме бингоштанд.
 Дониш андар дил ҷароғи равшан аст
 В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст [22, 329]!

Пас, ин донишро ҳар фарди ҷомеа, аз хурд то бузург бояд аз худ кунад, фаро гирад ва бо дониши эътимоднок дар хидмати ҷомеа бошад. Ҳаким Низомӣ аз ҳамин зовия фарзандаш Муҳаммади Низомиро насиҳат намуда, дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» мегӯяд:

В-акнун, ки ба чордах расидӣ,
 Чун сарв ба авҷ сар кашидӣ.
 Ғофил манишин, на вақти бозист,
 Вақти ҳунар асту сарфарозист!
 Дониш талабу бузургӣ омӯз,
 То беҳ нигаранд рӯзат аз рӯз [16, 37]!

Шоир ба писараш мурочиат карда гуфтааст, ки бо дониши арзанда:

Чун шер ба худ сипаҳшикан бош,

Фарзанди хисоли хештан бош [16, 37]!

Ба таъкиди Ҳаким Низомӣ, хештаншиносӣ аз дониш ба амал меояд. Аз ин рӯ, шоир ба фарзанди аз пайи илмомӯзӣ ва донишандӯзӣ будааш мефармояд:

Мекӯш ба ҳар варақ, ки хонӣ,
К-он донишро тамои донӣ.
Полонгарие ба ғояти х(в)ад,
Беҳтар зи кулохдӯзии бад.
Гуфтан зи ман, аз ту кор бастан,
Бекор наметавон нишастан [16, 38]!

Низомии Ганҷавӣ дар шиноҳти чирмҳои осмонӣ ва Моҳу Офтоб донишу биниши хуб дошт, ки ин дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» хеле равшан инъикос ёфтааст. Ҳамин аст, ки шоир ба фароҳии дониши худ ишора карда, бо фахр гуфтааст:

Ҳама зичи фалак чадвал ба чадвал,
Ба устурлоби ҳикмат кардаам ҳал [15, 417].

Ба қавли шоири ҳаким, шахси доно дар ҳама ҳолатҳои зиндагӣ метавонад, худро ҳимоя намояд, илоҳи кори худро ёбад, ба доми нодон наафтад ва ғ. Мисол:

Зи доно тан саломатбахр гардад,
Илоҷ аз дасти нодон заҳр гардад.
Ба доноӣ тавон растан зи айём,
Чу он мурғи нигорин раст аз дом [15, 416].

Ва:

Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан,
Чу зар санҷидан, он гаҳ харҷ кардан [15, 281].

Тавре дар боло ишора намудем, Ҳаким Низомии Ганҷавӣ дар ин дostonҳои худ вобаста ба равиши ҳодисаву воқеаҳои ба шаддаи назм кашидааш андарзе, насихате, ҳикмате андешаҳои расои тарбиявӣ-ахлоқие

дорад, ки бори таҳлили ҳамаи онҳоро ин рисола кашида наметавонаду бо овадани намунаҳо иктифо меварзем.

Аз достони «Хусрав ва Ширин»:

Чу битвон ростиро дарч кардан,
Дуруғеро чӣ бояд харч кардан [15, 157]?

Ба рое лашкареро бишканӣ пушт,
Ба шамшере яке то даҳ тавон кушт [15, 216].

Набошад ҳеч хушёрӣ дар он маст,
Ки гул дар пой дорад, чом дар даст [15, 242].

Раҳо кун ғам, ки дунё ғам наярзад,
Макун шодӣ, ки шодӣ ҳам наярзад [15, 256].

Чаҳон заҳр асту хӯйи талхнокаш,
Ба кам хӯрдан тавон раст аз ҳалокаш...
Зи кам хӯрдан касеро таб нагирад,
Зи пур хӯрдан ба рӯзе сад бимирад [15, 256].

Басо зан ном, к-он чо мард ёбӣ,
Басо мардо, ки рӯяш зард ёбӣ [15, 258].

Машав ғарра бар он харгӯши зарфом,
Ки бар ханҷар гузорад марди рассом [15, 264].

Наҳанг он беҳ, ки дар дарё ситезад,
К-аз оби хурд моҳӣ хурд хезад [15, 265].

Тарозуро ду сар бошад, на як сар,

Яке чав дар ҳисоб орад, яке зар [15, 273].

Бувад ҳар кор бе устод душвор,
Нахуст устод бояд, он гаҳе кор [15, 282].

Чӣ хуш гуфто Лаҳовардӣ ба Тӯсӣ,
Ки марги ҳар бувад сагро арӯсӣ [15, 314].

Забонат оташе хуш мефурӯзад,
Хуш он бошад, ки дегашро насӯзад [15, 353].

Касе, к-андозад ӯ бар осмон санг,
Ба озори сари худ дорад оҳанг [15, 364].

Чу ширинию туршӣ ҳаст дар кор,
Аз ин сафрову савдо даст магзор [15, 372].

На ҳар зан зан бувад, ҳар зода фарзанд,
На ҳар гул мева орад, ҳар нае қанд [15, 419].

ва монанди инҳо, ки теъдодашон зиёд аст.

Гузашта аз ин, бобҳои охири достони «Хусрав ва Ширин» - «Андарзи Ширин Хусравро дар доду дониш» [15, 407-409], «Гуфтани Бузургумед чиҳил қисса аз «Калилаву Димна» бо чиҳил нукта» [15, 415-417], «Ҳикмат ва андарзсароии Ҳаким Низомӣ» [16, 417-418] моллом аз панду андарзҳоеанд, ки ҳамеша ҷомеа барои тарбияи ҳамидаи одамон ба он муҳтоҷ аст.

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ чун достони «Хусрав ва Ширин» андешаҳои ҳакимона, панду насиҳатҳои созанда, ишораҳои хуби қобили қабул барои ҷомеа, андарзҳои қиматбаҳо хеле зиёданд, ки ин ҷо овардани чанд байт аз онҳоро бамаврид мешуморем:

Назм арчи ба мартабат баланд аст,

Он илм талаб, ки судманд аст [16, 38].

Он май, ки ба базм ноз бахшад,
Дар разм силоҳу соз бахшад [16, 44].

Панд арчи ҳазор судманд аст,
Чун ишқ омад, чӣ чои панд аст [16, 56]!

Сере, ки ниҳад гуруснаро хон,
Хурдак шиканад ба коса-дар нон [16, 61].

Ҳар зан, ки ба дасти зӯр хоҳанд,
Нон хушқу асида шӯр хоҳанд [16, 97].

Зан, гар на яке, ҳазор бошад,
Дар аҳд кам устувор бошад [16, 116].

Вақте падари Мачнун ба сахро барои дидани писар мераваду ўро
насиҳатҳо мекунад ва Мачнун дар ҷавоб мегӯяд:

Чун ишқ сиришта шуд ба гавҳар,
Чӣ боки падар, чбими шавҳар [16, 115].

Панди ту чароғи ҷонфурӯзист,
Нашнидани ман зи тангрӯзист [16, 126].

Чун борат нест боҷ набвад,
Бар вайронӣ хироч набвад [16, 129].

Некӣ куну аз бадӣ маяндеш,
Нек ояд некро фаро пеш [16, 130].

Зан гарчи бувад муборизафкан,
Охир чу зан аст, ҳам бувад зан [16, 147].

Он нахл, ки дорад ин замон хор,
Фардо рутаби тар оварда бор.
В-он ғунча, ки дар хасак нухуфта-ст,
Пайғомдеҳи гули шукуфта-ст [16, 151-152].

Дар хонаи селхез маншин,
Сел омад, сел, хез, маншин [16, 197]!

Чун кӯҳ баландпуштие кун,
Бо нарми чаҳон дуруштие кун [16, 43]!

Биштоб, ки роҳат аз чаҳон рафт,
Оҳиста марон, ки корвон рафт [16, 43]!

Қодир шаву бурдюор мебош,
Иай мехуру ҳушёр мебош [16, 202]!

Ҳар чо, ки қадам ниҳӣ фаропеш,
Боз омадани қадам биандеш [16, 202]!

Ҳамин тавр, агар ба дарунмояи дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳаким Низомии Ганҷавӣ назари амиқ равона гардад, дармеёбем, ки зубдаи андешаҳои ахлоқии шоирро омӯхтану фаро гирифтани дониши фарогир барои дар ҷамъият ба по мондани омӯзишу андӯзиш ва дар ин замина адлу инсоф, фаросати баланди одамӣ, ахлоқи неки созанда ва пос доштани ишқи поки инсонӣ ташкил менамоянд. Барои ин эҷодкор бо сабку салиқаи нигорандагии худ ва баста ба сужети ин дostonҳояш аз масалу ҳикоёти халқӣ, нақлу бозгӯӣ намудани саргузаштҳои ашхоси таърихӣ,

нигориши симоҳои хурду бузурги дostonхояш ва ғ. арзи вучуд намуда, он хамаро бо тарафҳои мухталифашон баён менамояд ва ба ҳамзамонону баъдинагони худ дарси андарзу ҳикмат меҳонад. Андарзномаҳое, ки Ҳаким Низомӣ дар ин дostonхояш мавриди истифода қарор додааст, заминию ҳаётианд ва заминаи соф мардумӣ доранд. Дар нигоштаҳои ахлоқии адиби рӯзгордидаю аз неку бади ҷаҳон боҳабар тантанаи ахлоқи нек ва ғалабаи ишки пок ҳадафи асосӣ ба шумор меравад. Акси садои ин суҳанвар имрӯз на танҳо дар ҳаёти мардумони форситабор, зиёда аз ин дар байни мардуми Машриқзамин ва ҷаҳониён танинандоз буда, ҳам акнун аз ин зубдаи суҳанонии ибратомӯзи Ҳаким Низомӣ тавассути тарҷума шуданҳо олами Ғарбро низ қаролам гардидаасту моёи ифтихори адабию фарҳангии мо-форситаборон мебошад.

Хулосаи боби сеюм

Аз таҳлилу баррасии боби ғавқ ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки асарии бадеиро бе ҳунари суҳанофаринӣ, қорбурди ҳунармандонаи забон, баён, саноеи бадеӣ, сабки равону ғавқмо тасаввур қардан мумкин нест. Низомии Ғанҷавӣ ҷун шоири бомаҳорат ва устои ғанни шеър аз ҳамаи мушаххасоти бадеӣ истифода намуда, дostonҳои «Хусрав ва Ширин»-у «Лайлӣ ва Мачнун»-ро аз ҳар ҷиҳат зебу оро додааст, ки бо ин тавачҷуҳи ҳамагонро ба сӯйи худ қашида, боиси тавлиди садҳо асарии ҷадид ғаштааст.

Аз санъатҳои бадеие, ки бо қасрати истеъмол ҳусни суҳани шоирро афзудаанд, ташбеҳ, истиора, муболиға, талмеҳ, саволу ҷавоб ва таҷнисро метавон номбар қард. Ҳамҷунин шоир дар соҳтани лаҳзаҳои ҳушӣ ва базмии осораш, ба вижа дostonҳои мавриди назар, аз истилоҳоти муסיқӣ қор гирифтааст, ки аз илми мазқур огоҳӣ доштани вайро бармало қардааст.

ХУЛОСАҲО

I. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Низомии Ганҷавӣ яке аз барҷастатарин шоирони форсу тоҷик аст, ки абёти фаровонеро дар заминаи афкори адабӣ ихтисос додааст ва назариёти худро аз дидгоҳҳои мухталиф дар онҳо матраҳ намудааст. Дидгоҳҳои ӯ дар бораи шеър бештар ахлоқӣ аст, ҳамзамон шоир аз ҷанбаи зебоиносии он гофил намондааст.

Таҳқиқу тадқиқ, омӯзиши ҳамаҷониба, бозтоби маҳорати нигорандагии Ҳаким Низомии Ганҷавӣ дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ба мо имконияти боварибахш медиҳанд, ки ба хулосаҳои зайл биёем:

1. Дар заминаи маъхазу сарчашмаҳои адабию таърихӣ дастрас ва рисолаву мақолаҳои мутааддиди мавҷуда дармеёбем, ки Низомии Ганҷавӣ дар «Хамса»-и худ, бахусус дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» андешаҳояшро дар бораи шеъри асил, шоирӣ, асари бадеӣ бо диди танқидӣ баён намудааст. Низомӣ бо ин ки кори шоириро саъб медонад, вале ба шеъри «асил» ва «зотӣ», ки илҳомшуда аз тарафи Ҳақ мебошад, баҳои арзишманд медиҳад. Шоир шеърро дар радифи ҳадиси паёмбарон ҷорчи ахлоқи ҳасана ва раҳнамои саодати башарӣ қарор дода, худ дар ин корҳои азим нисбат ба худ ҳам саҳтгир аст, инро ба мо муҳассаноти дostonҳои мавриди назар собит менамоянд.

2. Дostonҳои мавриди назари мо аз ҷумлаи беҳтарин дostonҳои ишқӣ-романтикӣ дар адабиёти форс-тоҷик ба ҳисоб мераванд. Дostonҳои мазкур дорои мавзӯ ва сужаи муайян буда, вазни дostonи «Хусрав ва Ширин» ҳазачи мусаддаси маҳзуфу мақсур мебошад ва шоир барои нигоҳдошти ягонагии вазн аз 9 ихтиёрооти шоирӣ кор гирифтааст. Инчунин, зиёда аз 20 қофияи пурбаҳоро ба кор бурдааст, ки дар ҳеҷ кадомашон айб нест [6-М].

3. Дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» дар баҳри ҳазач гуфта шуда, зиҳофоти дигар дорад. Мушаххасан, вазни дoston ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф ва мақсур аст. Дар ин дoston вазн бо истифодаи ихтиёрооти маъмулу

навоваронаи шоир ба пуррагӣ нигоҳ дошта шудааст. Қофиябандии достони мазкур ба 18 навъи муқайяд ва мутлақ мерасад, ки ҳамагӣ пурбаҳо мебошанд. Чунин шакли зебою шинаму бенуқс барои инъикоси ифодаву ғунҷонидани мазомини хушу ҷолибу аз ҳар ҷиҳат бой мусоидат кардааст [6-М].

4. Барои он ки достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ба ҳам мувофиқат намоянд, шоир, пеш аз ҳама, мавзӯро интиҳоб намуда, ба он вазну қофия ва радифи мувофиқро дарёфта, зиёда аз ин ба умқи мавзуи интиҳобкардааш ворид шуда, қиссаҳои парешони мардуми Шарқро бо тахайюлотӣ бадеӣ созгор намудааст [1-М].

5. Дар мавриди симоофарии Низомии Ганҷавӣ метавон хулоса кард, ки орзуву омоли шоир тавассути қаҳрамонҳои асосии достонҳо – Хусрав, Ширин, Лайлӣ, Мачнун ва симоҳои фаръӣ – миёнаравони симоҳои асосӣ ва дигар ҷеҳраҳои ба ин ё он муносибате амалкунанда баён ёфтаанд [3-М].

6. Низомии Ганҷавӣ симоҳои Хусрав ва Ширинро бо ҳама бурду бохташон ба риштаи тасвир кашада, дар зиндагиномаи шоир тасвир намудаи онҳо фарқҳои кулӣ дар роҳи ишқ дида мешавад. Агар дар симои Хусрав ишқи заминӣ дар ҳаёти инсонӣ дида шавад, дар симои Мачнун хеле хира ишқи руҳонӣ, ки оҳанги суфиёна дорад, эҳсос мегардад. Марги Хусрав ва марги Мачнун низ фарқҳо доранд. Аввалинро нафси шаҳвонӣ, вале дувумро дарду алами замони фитназо аз пой меафтанад [4-М].

7. Дар муқоисаи симоҳои Ширин ва Лайлӣ хеле фарқкунандаанду маҳорати шоирии Низомии Ганҷавӣ равшан ба мушоҳида мерасад. Ширин барои ба Хусрав расидан монеаҳои зиёдеро пушти сар мекунад ва барои ба мақсад расидан мубориза мебарад. Лайлӣ дар роҳи ишқ азобу машаққати руҳӣ мекашад, мубориз нест, бечуръат аст. Дар фароварди достонҳо Ширин қурбони дасисабозиҳои дарборӣ ва шаҳватпарастии Шируя мегардад, аммо Лайлӣ бо алами ба мурод нарасидан аз ҷаҳон дармегузарад [2-М], [4-М].

8. Дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» теъдоде чанд аз симоҳои ёрирасон барои пурра кардани ҳагги сужети ин асарҳо огоҳона ва моҳирона оварда шудаанд. Дар ҳар асари бадеӣ барои пурра

кардани хаёлоту характер ва фаъолияти шахсияти образҳои марказӣ симоҳои иловагӣ ва ёридиҳанда амал мекунанд, ки донишмандони онҳо дар маърифати комили асар бетаъсир нест.

10. Паҳлуи дигари маҳорати шоирии Низомии Ғанҷавӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» ин махсусияти сабкию бадеӣ дар достонфарии шоир мебошад. Низомӣ барои барҷаста ва ба хонанда писанд омадани асарҳояш аз забону ҳусни баён, истифодаи санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ устодона кор гирифтааст [1-М], [2-М].

11. Аз достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» бармеояд, ки шоири ҳаким дар онҳо дар баробари истифода намудан ба номҳои ситорагон, авзои фалакию манзили қамар, бурҷҳои осмонӣ ва ғ. ба истилоҳоти марбут ба мусиқӣ аҳаммияти вижа равона намудааст. Дар достони «Хусрав ва Ширин» часорати мусиқидонии Низомии Ғанҷавӣ имкон додааст, ки вобаста ба таърихияти мавзӯ боби махсусро зери унвони «Сӣ лаҳни Борбад» офарад ва достонашро пурмухтаво гардонад [5-М].

12. Баёни андешаҳои ахлоқӣ дар достонҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» низ аз паҳлуҳои дигари маҳорати эҷодии шоир доништа мешаванд. Шоир зимни баёни ин ё он мавзӯ матолиби ҷолиби тарбиявию ахлоқӣ ва андарзу ҳикматро бар манфиати ҷомеа пеш гузошта, ба мардум дарси покиву ростӣ медиҳад ва норостиву коҳилиро барои ҳар як фарди ҷомеа равиши нодуруст меҳонад.

Билохира, метавон гуфт, ки достонҳои мавриди пажӯҳиши мо қароргирифта дар эҷодиёти шоир мақоми алоҳида дошта, дар рушди достонсароии лирикӣ-романтикии адабиёти форс-тоҷик мавқеи намоён касб намудаанд. Маҳорати баланди шоирии суханвар дар ин достонҳо ва умуман «Ҳамса», боис гардидааст, ки онҳо минбаъд ба достонсароёни адабиётмон таъсири амиқ гузошта, далели муътамаде дар достонсароӣ ва мақоми ӯ дар адабиёти форс-тоҷик маҳсуб меёбад.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Мавзуи мавриди баррасӣ то ба ҳол ба таври дақиқ ва дар шакли кори диссертатсионӣ таҳқиқ нашудааст, ба ҳамин хотир метавон чунин тавсияҳоро пешниҳод намуд:

1. Мабоҳиси диссертатсия барои муҳаққиқони баъдӣ имкон фароҳам меорад, то таҳқиқоташонро дар ҷодаи низомишиносӣ такмил диҳанд.

2. Маводи таҳқиқ дар нақду баррасӣ ва татбиқи афкори назарӣ- адабии Низомӣ бо шоирони мутааххир судманд аст.

3. Маҳорати шоирӣ ва симоофариӣ Низомӣ ба шоирони муосири тоҷик дар навиштани дostonҳои ғиноӣ роҳнамоӣ карда метавонад.

4. Таҳқиқи диссертатсиониро метавон дар таҳия, гирдоварӣ ва тадвини фарҳанги истилоҳоти ашъори Низомӣ истифода бурд.

5. Достони «Хусрав ва Ширин» дар омӯзишу пажӯҳиши таърихи давлати Сосониён маводи илмӣ фароҳам меорад.

6. Матолиби диссертатсия метавонад дар навиштани китобҳои илмӣ ва дарсии таърихи адабиёти форс-тоҷик, таҳияи дастурҳои методӣ ва раҳнамоҳои таълимӣ барои донишҷӯён ва мутахассисони соҳа мусоидат намояд.

Интишорот аз руйи мавзуи диссертатсия

1.Маҷаллаҳои тавсиякардаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия

[1-М]. Соқиева П.З. Маҳорати Низомии Ганҷавӣ дар истифодаи санъати талмеҳ [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. Маҷаллаи илмӣ (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Бохтар, 2018. – №1/1 (51). – С.33-39.

[2-М]. Соқиева П.З. Корбасти санъатҳои ташбеҳ ва истиора дар дostonҳои «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Ҳаким Низомӣ [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ (Бахши илмҳои филологӣ). – Душанбе, 2018, №2. – С. 237- 241.

[3-М]. Соқиева П.З. Симоҳои асосии достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ ва маҳорати симоофарии шоир [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Маҷаллаи илмӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Бохтар, 2018. №1/4 (57) -С.59-63.

[4-М]. Соқиева П.З. Образи зан дар дostonҳои Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Маҷаллаи илмӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Бохтар, 2019. №1/4 (68)-С.28-30.

[5-М]. Соқиева П.З. Истифодаи истилоҳоти мусиқӣ дар дostonҳои Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Маҷаллаи илмӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Бохтар, 2020. №1/1 (71) -С.50-55.

[6-М]. Соқиева П.З. Каломи бадеӣ аз нигоҳи Ҳаким Низомӣ [Матн] / П.З. Соқиева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Маҷаллаи илмӣ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Бохтар, 2022. №1/1 (95) -С.63-67.

Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[7-М]. Соқиева Парвина. Бардоштҳои Мирзо Турсунзода аз «Ҳамса»-и Низомии Ғанҷавӣ // Мақолаҳо аз Конференсияи ҷумҳуриявии «Нақши Мирзо Турсунзода дар рушди адабиёт ва фарҳанги миллӣ». – Душанбе, 2021. – С. 288 -295.

[8-М]. Соқиева Парвина. Афкори интиқодии Низомии Ғанҷавӣ дар «Ҳамса» // Конференсияи байналмилалӣ «Мероси хаттии Осиёи Марказӣ: масъалаҳои матншиносӣ, тарҷума ва нақди мутуни адабӣ». – Хучанд, 2022. С.-107-110.

КИТОБНОМА:

I.САРЧАШМАҲО :

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [матн]. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
2. Бухорой, Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-албоб. Китоби дувум [Матн] / Муҳаммад Авфии Бухорой. – Лондон: Дейдан, 1903. – С. 396-398.
3. Ватвот, Рашидаддин. Ҳадоиқ-ус-сеҳр [матн] / Рашидаддини Ватвот. – Техрон, 1322. – 520 с.
4. Ғанҷавӣ, Низомӣ. Девони қасоид ва ғазалиёт. Шомили аҳвол ва осори Низомӣ [Матн] / Низомии Ғанҷавӣ. Дар таҳияи Саид Нафисӣ. – Техрон, 1337. – 341с.
5. Ғанҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ ҷилд. Ҷилди якум. Хусрав ва Ширин [Матн] / Низомии Ғанҷавӣ. Ба ҷоп ҳозиркунанда ва муаллифи сарсухан Зоҳир Аҳрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 464 с.
6. Ғанҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ ҷилд. Ҷилди дувум. Лайлӣ ва Маҷнун [Матн] / Низомии Ғанҷавӣ. Ба ҷоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва мураттиби луғату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 365 с.
7. Ғанҷавӣ, Низомӣ. Дар панҷ ҷилд. Ҷилди сеюм. Ҳафт пайкар [Матн] / Низомии Ғанҷавӣ. Ба ҷоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва

- мураттиби луғату тавзеҳот Аълохон Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 416 с.
8. Ганҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди чаҳорум. Шарафнома [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Бо сарсухан, тасҳеҳ ва муқобилаи Алиқул Девонақулов ва Асғар Ҷонфидо. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 496 с.
 9. Ганҷавӣ, Низомӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди панҷум. Иқболнома. Махзан-ул-асрор. Девони ашъор [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Мураттибони матн Баҳром Сирус ва Ҷобулқо Додалишоев. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 480 с.
 10. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳафт пайкар [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Таҳияи Матни илмиву интиқодӣ, муқаддима ва ҳавошӣ ба қалами Тоҳир Аҳмад-уғлӣ Муҳаррамов. – Москва: Наука Дониш. Шуъбаи адабиёти Ховар, 1987. – 656с.
 11. Ганҷавӣ, Ҳаким Низомӣ. Куллиёт [Матн] / Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. Ваҳид Дастгардӣ . – Техрон: Мавҷи адаб, 1383. – 409 с.
 12. Ганҷавӣ, Ҳаким Низомӣ. Лайлӣ ва Мачнун [Матн] / Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. Бо ҳавошию тасҳеҳ ва шарҳи Ваҳид Дастгардӣ. – Техрон: Армуғон, 1313. – 285 с.
 13. Ганҷавӣ, Ҳаким Низомӣ. Хусрав ва Ширин [Матн] / Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. Бо ҳавошию тасҳеҳ ва шарҳи Ваҳид Дастгардӣ. – Техрон: Армуғон, 1313. – 249 с.
 14. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳазору як андарз [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Мураттиб ва муаллифи пешгуфтору тавзеҳот Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007. – 188 с.
 15. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳамса: Махзан-ул-асрор, Хусрав ва Ширин [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи Зоҳир Аҳрорӣ, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – 478 с.
 16. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳамса: Лайлӣ ва Мачнун, Ҳафт пайкар [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи Аълохон Афсаҳзод,

- Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
17. Ганҷавӣ, Низомӣ. Хамса: Искандарнома [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи Ҷобулқо Додалишоев, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 с.
 18. Ганҷавӣ, Низомӣ. Хамса [Матн] / Низомии Ганҷавӣ. Таҳияи матн бо муқаддима ва луғату тавзеҳот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Мубашшир Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – 672 с.
 19. Ғазнавӣ, Саной. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ут-тариқа [Матн] / Саноеи Ғазнавӣ. Таҳиягарони матн К.Олимов, А. Ҳисориев. – Душанбе: Дониш, 2008. – 666 с.
 20. Розӣ, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим. Ҷилди дувум [Матн] / Амин Аҳмади Розӣ. Бо тасҳеҳ ва таълиқи Ҷовид Фозил. – Техрон: Чопи китобфурушии «Алиакбар Илмӣ». Бидуни соли нашр. – С. 226 – 240.
 21. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-муъҷам [Матн] / Шамси Қайси Розӣ. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп Урватулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
 22. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Ашъор [Матн] / Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
 23. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тасҳеҳи Муҳаммад Аббосӣ. – Техрон: Шоҳобод, 1338. – 431с.
 24. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Давлат-шоҳи Самарқандӣ. Таҳияи Мухлиса Нуруллоева. – Хучанд: Ношир, 2015. – 544 с.
 25. Самарқандӣ, Низомии Арузӣ. Чаҳор мақола [Матн] / Низомии Арузии Самарқандӣ. Мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони чоп Х. Шарифов, У. Тоиров. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 160 с.

26. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди 1 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
27. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳаштум: «Нафаҳот-ул-унс», «Рисолаи қофия», «Рисолаи аруз», «Рисолаи мусиқӣ», «Шарҳи рубоӣёт», «Номаҳо» [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Мурадтибон А. Зухуриддинов, А. Муҳаммадиев, А. Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1990. – 496 с.
28. Ҷомӣ, Мавлоно Нуриддини Абдурраҳмон. Нафаҳот-ул-унс [Матн] / Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Пажухишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон «Пайванд», 2013. – 865.
29. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон [Матн] / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Таҳиягари матн, муаллифи сарсухану тавзеҳот ва шореҳи луғот Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 208 с.

II. АДАБИЁТИ ИЛМӢ – ТАҲҚИҚОТӢ

Бо забони тоҷикӣ

30. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум [Матн]. Зери назари Расул Ҳодизода. – Душанбе: Дониш. 1976. – 35с.
31. Аминзода, Муҳаммадризо. Ҷойгоҳи шахс ва мумтози зан [Матн] / Муҳаммадризо Аминзод. – Техрон: Сипехр, 1380. – 234 с.
32. Афзалов, Х., Раҳимов, Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик [Матн] / Х. Афзалов, Б. Раҳимов – Душанбе: Маориф, 1994. – 190 с.
33. Афсаҳов, А. Талмех [Матн] / А. Афсаҳов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе. 2004. – С.165-166.
34. Афсаҳзод, А. Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1970. – 204 с.
35. Афсаҳзод, Аълоҳон. Рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1980. – 223 с.

36. Афсаҳзод, Аълоҳон. Низомии Ганҷавӣ [Матн]. Аълоҳон, Афсаҳзод, Дар сафи бузургон [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Маориф, 1995. –208с.
37. Аҳмадов, Мирзо. Насри ахлоқӣ – тарбиявии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Мирзо Аҳмадов. – Душанбе: Наҷот, 1994. – 153 с.
38. Аҳрорӣ, З. Достони ишқу зебӣ [Матн] / Зоҳир Аҳрорӣ – Низомии Ганҷавӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди якум. Хусрав ва Ширин. Ба чоп ҳозиркунанда ва муаллифи сарсухан Зоҳир Аҳрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С. 8-22.
39. Баравнӣ, С.Н. Насри ахлоқии адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои X-XIII [Матн] / С.Н. Баравнӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2003. –130 с.
40. Бахфӣ, Гӯдзар. Пешвои бузурги шоирони маснависаро [Матн] / Гӯдзар Бахфӣ // Виҷаномии «Фурӯғи озодӣ». – Табрез: Ҳотиф. 1350. – С. 182–190.
41. Белинский, В.Г. Чанд мақола [Матн] / В.Г. Белинский. – Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. 1961. – 88 с.
42. Бертельс, Е.Э., Бертельс А.Е., Болдырев А.Н., Усмонов М.Н. Ҳодизода Р. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум [Матн] / Е.Э. Бертельс, А. Бертельс, А.Н. Болдырев, М.Н. Усмонов. Р. Ҳодизода. – Душанбе, 370с.
43. Бобокалонова, Ҷ. Чанбаи асотирии баъзе образҳои занони «Шоҳнома» [Матн] / Ҷонон Бобокалонова // В. Кнг. Зан, адабиёт ва ҷомеа. – Душанбе, 2000. – С.13-23.
44. Болдирев, А.Н. Адабиёти сӯфия. – Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII–XIV (коллектив), қисми якум [Матн] / А.Н. Болдирев. –Душанбе: Дониш, 1976. –С. 235-238.
45. Браун, Эдвард. Таърихи адабиёти Эрон. Аз Саной то Саъдӣ [Матн] / Эдвард Браун. Тарҷумаи Алом Ҳусайн ва Садрӣ Афшор. – Техрон, 1351. – 328 с.

46. Ғаффорова, Умеда. Пайдоиш ва ташаккули балоғат [Матн] / Ғаффорова Умеда // Ахбори АИҚТ, №2, 1992. –31–35с.
47. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби якум. [Матн] / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Адиб, 1983. – 704 с.
48. Ғаффоров, Р. Сухансанҷ ва суханвар [Матн] / Раззоқ Ғаффоров. – Душанбе: Матбааи Вазорати кишоварзӣ, 1999. – 100 с.
49. Ёҳақӣ, Муҳаммадҷаъфар. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ [Матн] / Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқоти Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе: Бухоро, 2014. –784 с.
50. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Пири Ганҷа дар ҷустуҷӯи ноқучообод [Матн] / Абдулҳусайни Зарринқӯб. –Техрон: Сухан, 1386. – 359с.
51. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Аз гузаштаи адабиёти Эрон [Матн] / Абдулҳусайни Зарринқӯб. – Техрон, 1375. – 588 с.
52. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Шеърӣ бедурӯғ, шеърӣ бениқоб [Матн] / Абдулҳусайни Зарринқӯб. – Техрон: Илмӣ, 1381. – 351 с.
53. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Нақди адабӣ. Ҷилдҳои аввалу дувум [Матн] / Абдулҳайи Зарринқӯб. – Техрон. – Маҳорат, 1386. – 922 с.
54. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
55. Зинҷонӣ, Барот. Таъсири Низомӣ аз дигарон [Матн] / Бароти Зинҷонӣ// Вижаномаи «Фурӯғи озодӣ». – Табрез: Ҳотиф. – 1350.-С.73–105.
56. Зинҷонӣ, Барот. Суварӣ ҳаёл дар Хамса [Матн] / Бароти Зинҷонӣ. Техрон: Амири қабир. – 1377.–350 с.
57. Иқромов, И. Абулфараҷи Рунӣ ва баъзе масъалаҳои сабки ироқӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик [Матн] / Искандар Иқромов. – Душанбе: Ирфон, 1991. –128 с.
58. Исрофилниё, Ш.Р. Сухани аҳли дил [Матн] / Ш. Р. Исрофилниё. – Душанбе: Дониш, 2007. – 191 с.

59. Кадканӣ, Муҳамадризо Шафей. Шоире дар ҳучуми мунаққидон. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ [Матн] / Муҳамадризо Шафеии Кадканӣ. – Техрон, 1385. – 512 с.
60. Карим, Сафарбек. Консепсияи шахсияти зан дар дostonҳои ишқии романтикии асрҳои XI–XII [Матн] / Сафарбеки Карим. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 200 с.
61. Кӯчаров, А. Матншиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ [Матн] / Аламхон Кӯчаров. – Душанбе: Торус - 2017. – 224 с.
62. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
63. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри XIII). Китоби 1(2) [Матн] / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1989. – 422 с.
64. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
65. Мирзоюнус, М. Шамъи тироз [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус. – Хучанд. Ношир, 2001. – 342 с.
66. Мирзоев, Садриддин. Авсофи ҳазрати Муҳаммад дар «Махзан-ул-асрор» – и Ҳаким Низомӣ / [Матн] Садриддин Мирзоев // Номаи ховаршиносӣ. – Хучанд: Нури маърифат. – 2012, №12. – С. 45-55.
67. Мирсаидов, Баҳром. Ҳикоёти Лайлӣ ва Мачнун дар маснавиҳои ирфонӣ (мулоҳизаҳо перомуни сайри як сюжет). [Матн] / Мирсаидов Баҳром // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хучандӣ. № 3(3) 2015 С. 10-25.
68. Мубин, Сайид Муҳаммад Ҳусайн. Суханони орифона ва насоеҳи ҳакимонаи Низомии Ганҷавӣ дар «Махзан-ул-асрор» [Матн] / Сайид Муҳаммад Ҳусайни Мубин // Фурӯғи озодӣ. Вижанома ба муносибати бузургдошти ҳаштсаду панҷохумин солгарди Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. – Табреш: Чопхонаи Ҳотиф. – 1375 (1991). – С. 171-181.

69. Муллоаҳмад, Мирзо. Масъалаҳои башардӯстӣ дар адабиёти Сомонӣ [Матн] / Мирзо Муллоаҳмад // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ (маҷмӯаи мақолоти таҳқиқӣ). – Душанбе: Пайванд, 1998. – С. 527–537.
70. Муллоаҳмад, М. Андешаҳои ахлоқии Рӯдакӣ [Матн] / Мирзо. Муллоаҳмад // Донишномаи Рӯдакӣ. Иборат аз 4 ҷилд, ҷилди 1. – Душанбе: ҚММ «КСЕРОКС ЛАНД», 2008. – С. 127-133.
71. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт. Китоби дарсӣ [Матн] / Раҳим Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
72. Мухторов, А., Раҳматуллоев, А. Таърихи халқи тоҷик. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди аввал [Матн] / Абдусаттор Мухторов, Асламшо Раҳматуллоев. Москва, 2002. – 384 с.
73. Назриев, Ҷ. Қиссаи Сулаймон ва маликаи Сабо дар назми форсу тоҷик [Матн] / Ҷӯрабек Назриев. – Душанбе: Пайванд, 1996. – 448 с.
74. Насриддинов, Абдуманнон. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] / Абдуманнон Насриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 212 с.
75. Нафисӣ, Саид. Шарҳи аҳвол ва осори Низомӣ [Матн] / Саид Нафисӣ // Маҷаллаи «Армуғон», соли аввал. – С. 71–89.
76. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ то қарни X ҳиҷрӣ. Ҷилди 1 [Матн] / Саъид Нафисӣ. – Техрон, 1344. – 657с.
77. Низомӣ, Аслиддин. Таърихи мусиқии тоҷик [Матн] / Аслиддин Низомӣ. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 384 с.
78. Низомӣ, Аслиддин. Таърихи мусиқии тоҷик (нашри дувум, бо таҳрир ва иловаҳо) [Матн] / Аслиддин Низомӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2018. – 400с.
79. Нуоров, Нурали. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Нуоров Нурали. – Хучанд: Ношир, 2020. – 447с.
80. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон [Матн] / Шиблии Нуъмонӣ // Тарҷумаи Саид Муҳаммадтақӣ Фахриддини Гелонӣ. – Техрон, 1368. – С. 20-21.

81. Отахонова, Х. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик [Матн] / Хуршеда Отахонова. – Душанбе: Дониш, 193. – 263 с.
82. Панду хикмат [Матн]. Гирдоваранда М. Фозилов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 480 с.
83. Пури Чаводӣ, Насруллоҳ. Бӯйи чон [Матн] / Мақолаҳо дар бораи шеъри ирфонии форсӣ. Насруллоҳ Пури Чаводӣ. – Техрон: Навбаҳор, 1372. – 278 с.
84. Пури Чаводӣ, Насруллоҳ. Ишқи Хусрав ва ишқи Низомӣ [Матн] / Насруллоҳ Пури Чаводӣ// Бӯйи чон. Мақолаҳо дар бораи шеъри ирфонии форсӣ. – Техрон: Навбаҳор, 1372. – С.171 – 178.
85. Пури Чаводӣ, Насруллоҳ. Ширин дар чашма [Матн] / Насруллоҳ Пури Чаводӣ / Бӯйи чон. Мақолаҳо дар бораи шеъри ирфонии форсӣ. – Техрон: Навбаҳор, 1372. – С. 148 – 170.
86. Раҳимов, И. Созҳои мусиқӣ [Матн] / И. Раҳимов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи советии тоҷик, 2004. – С. 131.
87. Раҳмон, Эмомалӣ. Ганҷинаи бегазанд [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
88. Раҳмонов, А. Фаттоҳии Нишопурӣ ва достони ӯ «Хусну дил» [Матн] / А. Раҳмонов. // Фаттоҳии Нишопурӣ. Хусну дил. – Душанбе: Дониш, 1985. – 288 с.
89. Рашшод, Муҳаммад. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷилди 1 ва 2 [Матн] / Муҳаммад Рашшод. Таҳияи Саидбек Маҳмадулло ва Саидиён Исматулло. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 480 с.
90. Рейснер, Л. Ақл бо ишқ дарнамеғунҷад [Матн] / Л. Рейснер. // Адаб, 1997. № 7-9. – С. 20 – 25.
91. Родфар, Абулқосим. Китобшиносии Низомӣ. [Матн] / Абулқосим Родфар. – Техрон: Фарҳанг, 1371. – 607с.
92. Сайфиев, Н. Дostonсароии форсу тоҷик дар асри XIV. Қисми дуюм [Матн] / Начмӣ Сайфиев. – Душанбе, 1983. – 186 с.

93. Саидов, С. Адабиёти қадим (Аз замонҳои қадим то асри VII) [Матн] / Саидрахмон Саидов. – Душанбе: Маориф. 1998. – С. 99-101с.
94. Саидов, Саидумрон ва М. Хӯчаева. Матни интиқодии Фарҳанги Қаввос [Матн] / Саидов, Саидумрон ва М. Хӯчаева. – Хучад: Нури маърифат, 2003.– 249с.
95. Сатторзода, Абдунабӣ. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ [Матн] / Абдунабӣ Сатторзода . – Душанбе: Адиб, 2001. – 144 с.
96. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди 2 [Матн] / Забехуллоҳи Сафо. – Техрон, 1336. – 858 с.
97. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди дувум [Матн] / Забехуллоҳи Сафо. Техрон, 1371. – 1128 с.
98. Сипанто, Сосон. Шарҳи истилоҳоти мусиқӣ дар «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ [Матн] / Сосони Сипанто // Фурӯғи озода. Вижанома ба муносибати бузургдошти ҳаштсаду панҷоҳумин солгарди Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. – Табрез: Чопхонаи Ҳотиф. – 1375 (1991). – С. 107–112.
99. Сирус, Б. Қофия дар назми тоҷик [Матн] /Баҳром Сирус. – Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. – 1955. – 186 с.
100. Сирус, Б. Арӯзи тоҷик [Матн] /Баҳром Сирус. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963. – 288 с.
101. Содиков, А. Ақидаҳои ахлоқии мутафаккирони Шарқ [Матн] / А. Содиков. – Душанбе, 1989. – 144 с.
102. Солеҳов, Мирзо. Аруз ва омӯзиши он / Солеҳов Мирзо. –Душанбе: Эр-граф, 2016. –271с.
103. Сӯфизода, А. Таҳаввулоти назми шифоҳии тоҷик [Матн] / Асадулло Сӯфизода. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 272 с.
104. Табаров, С. Ҳаёт, адабиёт, реализм [Матн] / Соҳиб Табаров. – Душанбе: Ирфон. 1966– 324 с.
105. Табаров, С. Методи таҳлили асари бадеӣ [Матн] / Соҳиб Табаров. – Душанбе: Дониш, 1994. – 148 с.

106. Табрeзӣ, Назмӣ. Дувист суханвар ё Тазкират-уш-шуарои манзуму мансур [Матн] / Назмии Табрeзӣ. – Табрeз: Ёрон, 1386. – 808 с.
107. Тағаймуродов, Р. Умумият ва тафовути афкори адабӣ бо назарияи илмии шинохти калом [Матн] / Тағаймуродов Рустам Ҳакимович // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ). – Бохтар, 2018. 1/1 (51). – С. 5-11.
108. Тарсусӣ, Абӯтоҳир. Достони Бўрондухт ва Искандар [Матн] / Абӯтоҳир, Тарсусӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.13.
109. Тилавов, Б. Суханҳои дилафрӯз [Матн] / Бозор Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1973. –133 с.
110. Тилавов, Б. Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ. Тадқиқи репертуари шифоҳии муосир [Матн] / Бозор Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 231 с.
111. Тоиров, Урватулло, Саидалӣ, Саидмурод. Қомуси қофия ва арузи шеърӣ Аҷам. Ҷилди 1, [Матн] / Урватулло Тоир, Саидмуроди Саидалӣ. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 512 с.
112. Умар, Муҳаммад Суҳайл. Ҳар чӣ гӯяд дида гӯяд [Матн] / Муҳаммад Суҳайл Умар. Тарҷумаи Офтоб Асғар. – Лоҳур: Чопхонаи Прант экспорт Лоҳур. – 1999. – 102 с.
113. Футӯҳӣ, Маҳмуд. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ [Матн] / Маҳмуди Футӯҳӣ. – Техрон, 1385. – 430 с.
114. Хонларӣ, З. Фарҳанги адабиёти форсии дарӣ [Матн] / Заҳро Хонларӣ. Чопи Уфуқ. Бидуни соли нашр. – 460 с.
115. Ҳоҷаева, Матлуба. Сабкшиносии насри муосир [Матн] / Ҳоҷаева Матлуба.– Хучанд: Нури маърифат, 2018.– 420с.
116. Хуросонӣ, Алии Муҳаммадӣ. Саҳми Мавлонои Рум дар инкишофи афкори ахлоқӣ [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ // Офтоби маърифат. Маҷмуаи мақолот бахшида ба 800-умин содрӯзи Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. – Душанбе: Чопхонаи Пайванд, 2007. – С. 243-251.

117. Хуросонӣ, А.М. «Хамса»-сарои беназир ва сухангустари муктадир [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ // Низомии Ганҷавӣ. Хамса. Баргардон, пешгуфтор ва таҳияи З. Аҳрорӣ, А.М. Хуросонӣ ва М. Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2012. – С. 5–16.
118. Хуросонӣ, Алии Муҳаммадӣ, Назрӣ, Ҷӯрабек. Ҳунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / Алии Муҳаммадии Хуросонӣ, Ҷӯрабек Назрӣ. – Душанбе: Дониш. 2014. – 300 с.
119. Ҳазор нукта дар бораи зан [Матн]. Ба кӯшиши Темур Ҳассомпур. – Техрон: Анӯша, 1363. – 268 с.
120. Ҳичозӣ, Муҳаммад. Даъвои сари Лайлӣ ва Мачнун [Матн] / Муҳаммад Ҳичозӣ // Маҷ «Ойна» – Техрон, 1327. – С. 181–185.
121. Ҳодизода, Р., Шукуров, М., Абдучабборов, Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.
122. Ҳодизода, Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / Расул Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 144 с.
123. Шайдо, Яҳё. Низомии Ганҷавӣ шоири покдоман ва баландтабъ [Матн] / Яҳё Шайдо // Виҷанномаи «Фурӯғи озодӣ». – Табрз: Ҳотиф, 1350. – С. 116-119.
124. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ. Чопи дувум [Матн] / Сирус Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 2002. – 376 с.
125. Шарифов, Х. Қофия [Матн] / Худои, Шарифов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – С. 431–432.
126. Шарофова, Г. Образи занон дар насри ривоятӣ [Матн] / Гавҳар Шарофова – Душанбе: Ирфон, 2007. – 160 с.
127. Шафқ, Ризозода. Таърихи адабиёт дар Эрон [Матн] / Ризозода Шафқ. – Техрон, 1352. – 647.

128. Ямин, Муҳаммадхусайн. Дувумин бист мақолаи Ямин [Матн] / Муҳаммадхусайни Ямин. – Кобул: Бунгоҳи интишорот ва матбааи Майванд, 1388. – 191 с.
129. Ямин, Муҳаммадхусайн. Талмеҳ ва густураи корбурдию маонии он дар забон [Матн] / Муҳаммадхусайни Ямин // Дувумин бист мақолаи Ямин. – Кобул: Бунгоҳи интишорот ва матбааи Майванд, 1388. – С. 74–83.

Ш. БО ЗАБОНИ РУСӢ ВА ӮЗБЕКӢ

130. Алиев, Г. Ю. История возникновения поэма Фархад в литературе [Текст] / Г. Алиев // Сообщение Института востоковедение. – М.: 1958. – С. 50-57.
131. Алиев, Г. Ю. Легенда о Хосрав и Ширине в литературах народов Востока [Текст] / Г. Алиев – М., 1960. –170 с.
132. Алиев, Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока [Текст] / Г.Ю. Алиев. – Москва: Наука, 1985.–336 с.
133. Асадуллоев, С. «Лайли и Маджнун» в фарсиязычной поэзии [Текст] / С. Асадуллоев. Душанбе: Дониш, 1981. – 175 с.
134. Бартольд, В.В. К истории персидского эпоса. [Текст] / Бартольд В.В. Сочинения. Т, У 11. М.: Наука, 1971. –С. 383– 408с.
135. Бартольд, В.В. Могила поэта Низами. [Текст] / Бартольд В.В. ЗВОРАО, т. XX1, 1912. – С. 68–70.
136. Бертельс, Е.Э., Арасли Н. Низами и Фузули. [Текст] /Арасли Н., Бертельс Е.Э. М., 1962. – 267 с.
137. Бертельс, Е.Э. Низами [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Москва Изд. «Академии наук СССР», 1956.-118 с.
138. Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература [Текст] / Е.Э. Бертельс. – Москва: Наука, 1965. – 524 с.
139. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культура Ирана [Текст] / Е.Э.Бертельс. – Москва: Наука, 1988. – 555 с.

140. Болдырев, А.Н. Поэмы и лирические тексты Низами [Текст] / Болдырев А.Н. Л., 1960. – 465 с.
141. Брагинский, И.С. О проблеме периодизации истории персидской и таджикской литератур [Текст] / И.С. Брагинский. – Москва: ИВЛ, 1960. – 11с.
142. Гянджеви, Низами. Лейли и Меджнун [Текст] / Низами Гянджеви. Пер. с фарси, предисл. И комм. Р.Алиева. Баку: Элм, 1981.– 386 с.
143. Гянджави, Низами. Критический текст А.А. Алеаскар-заде и Ф.Бабаева. Предисл. А.А. Али-заде. [Текст] / Низами Гянджеви. М.: Наука, 1965. – 603 с.
144. Гаджиев, А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви [Текст] / Гаджиев А.А. Баку, 1980. – 221 с.
145. Гулиев, Г.М. Творчество Низами Гянджеви и пути эпического повествования [Текст] / Гулиев Г.М. Баку: Язычы, 1989. – 158 с.
146. Гулизаде, М.Ю. Низами Гянджеви [Текст] / Гули-заде М.Ю. Баку, Элм, 1953. – 282 с.
147. Гусейнов, Г. О социальных воззрениях Низами [Текст] / Гусейнов Г. О Баку, 1946. –193 с.
148. Жирмунский, В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика [Текст] / В.М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1977. – 404 с.
149. Короглы, Х.Г. Низами Гянджеви [Текст] / Короглы Х.Г. М., 1991. – 173 с.
150. Крачковский, И. Ю. Ранняя история повести о Межнун и Лейли в арабской литературе. Изб. Соч, 2 [Текст] / И.Ю. Крачковский. М-Л., 1956. – С. 588– 632.
151. Крымский, А.Е. Низами и его современники [Текст] / Крымский А.Е. К 840-летию Низами Гянджеви. Баку, 1981.– 487 с.
152. Музаффарова, Ш. «Семь красавиц» Низами и создание поэмы о Бахроме Гуре. Авт. дисс. на соискание ученой степени кандидата

- филологических наук [Текст] / Шахло Музаффарова. – Душанбе, 1999. – 250 с.
153. Мусульмонкулов, Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. [Текст] / Рахим Мусульмонкулов. – Москва: Наука. Главная ред. вост. лит. 1989. – 240 с.
154. Низами. Семь красавиц [Текст] / Низами. Перевод с персидского Владимира Державина. – Москва: Художественной литературы, 1958. – 396 с.
155. Рак, И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана [Текст] / И.В. Рак. – Санкт Петербург, 1998.-560с.
156. Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы [Текст] / Ян Рипка. – Москва: Прогресс. – 1970. – 440 с.
157. Сатторзода, А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв.) [Текст] / Абдунаби Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2002. – 364 с.
158. Стилистика художественной литературы [Текст]. – Москва: Наука, 1982. – 216 с.
159. Таджибоев, Ходжимурод (Муродӣ) Мастерство использования художественных средств. [Текст] / Х. Муроди Таджибоев. Худжанд, 2000. –168с.
160. Тимофеев, А.И. Основы теории литературы [Текст] / Л. И. Тимофеев. – Москва: Росвещение, 1955. – 480 с.
161. Томашевский, Б.В. Статистика. – 2-е изд. [Текст] / Б.В. Томашевский – Ленинград: изд. ГЛУ, 1983. – 288 с.
162. Феербах, Людвиг. Избранные философские произведения. Т. 2 [Текст] / Людвиг Феербах.– Москва, 1955.
163. Усман, Таджи. Жемчужины таджикской поэзии [Текст] / Таджи Усман. Салинобод: Таджикгосиздат, 1960. – 122 с.
164. Усманова, З.М. Миф как феномен культуры [Текст] / З.М. Усманова. – Худжанд: Изд-во Рахима Джалила, 1999. – 107 с.

165. Ҳамидий, Ҳамиджон. Тасаввуф алломалари [Матн] / Ҳамиджон Ҳамидий/ – Тошкент: Шарқ, 2004. – 206 с.

166. Шомухаммедов, Ш.М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижадида гуманизм [Матн] / Ш.Н. Шомухаммедов. – Тошкент: Фан, 1968. – 432 с.

IV. ФАРҲАНГ ВА ЛУҒАТНОМАҲО

167. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. Ҷилди 28 [Матн] / Алиакбари Деххудо. Зери назари Муҳаммад Муин. – Теҳрон: Сирус, 1339х. – 400 с.

168. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома Ҷилди 37 [Матн] / Алиакбари Деххудо. Зери назари Муҳаммад Муин. – Теҳрон: Сирус, 1341х. – 420 с.

169. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.1 [Матн] / Муҳаммад Муин. – Теҳрон: Амири кабир. – 1360. – 1476с.

170. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.2 [Матн] / Муҳаммад Муин. – Теҳрон: Амири кабир. – 1360. – 2774с.

171. Мусаффо, Абулфазл. Фарҳанги истилоҳоти нучумӣ (ҳамроҳ бо вожаҳои кайҳонӣ дар шеърӣ форсӣ). [Матн] / Абулфазли Мусаффо. Табрез: 1357. – 1040 с.

172. Тоиров, У. Фарҳанги истилоҳоти Арузи Аҷам [Матн] / Тоиров У. – Душанбе: Маориф, 1991.– 560с.

173. Тоиров, У. Фарҳанги истилоҳоти қофия [Матн] / Тоиров У. – Душанбе: Маориф, 1997. –151с.

174. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн]. Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.В. Капранов, Р. Ҳошим. Н.А. Маъсумӣ. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

175. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 [Матн]. Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

176. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷилди 2 [Матн].– Душанбе: нашрияти илмии Энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – С. 457– 463.